

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

РОМАЩЕНКО ІВАН ОЛЕГОВИЧ

УДК 347.1

**ЗМІНА ТА ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ
ЯК СПОСОБИ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ**

Спеціальність: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне
право; міжнародне приватне право

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
доктор юридичних наук,
проф. Боднар Т.В.

Київ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ	14
1.1. Способи захисту прав в національному законодавстві України: міжгалузевий аспект	14
1.2. Способи захисту цивільних прав у співвідношенні із суміжними правовими конструкціями	32
1.3. Способи захисту цивільних прав у джерелах міжнародного та європейського права	57
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗМІНИ ТА ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ ЯК СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ	77
2.1. Загальна характеристика зміни та припинення цивільного правовідношення: поняття, ознаки, види	77
2.2. Зміна та припинення цивільного правовідношення як способи захисту цивільних прав.....	102
2.3. Співвідношення зміни та припинення цивільного правовідношення з іншими способами захисту цивільних прав	127
РОЗДІЛ 3. ПІДСТАВИ І ПОРЯДОК ЗМІНИ ТА ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ ЯК СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ	149
3.1. Підстави зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав.....	149
3.2. Порядок зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав.....	171
ВИСНОВКИ	198
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	201

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Суспільні відносини в результаті розвитку цивільного законодавства України було виведено на якісно новий рівень правового регулювання, що стало поштовхом для подальшого їх розвитку. Він виявляється, зокрема, у можливостях учасників цивільних правовідносин за певних умов відступати від положень актів цивільного законодавства і визначати зміст правовідносин на власний розсуд, тобто збагачувати свій правовий статус за рахунок передбачення додаткових прав чи обов'язків.

При цьому однією з важливих правомочностей суб'єктів цивільного права є можливість не лише за спільною згодою встановлювати для себе права та обов'язки, але й також за певних обставин самотійно або за допомогою відповідних юрисдикційних органів досягати правових наслідків у формі зміни чи припинення раніше встановлених правовідносин. Особливим випадком, коли відбувається зміна або припинення цивільного правовідношення, є здійснення захисту цивільного права у відповідь на його порушення, невизнання або оспорювання. У такому разі зміна та припинення цивільного правовідношення можуть розглядатися як способи захисту цивільних прав.

В останні роки цивілістична доктрина збагатилася новими дослідженнями проблем, пов'язаних із захистом цивільних прав, у тому числі дістали подальшого розвитку питання юридичної природи права на захист цивільних прав, а також форм і способів захисту. Крім того, з'явилися праці, присвячені висвітленню окремих способів захисту цивільних прав, зокрема, примусового виконання обов'язку в натурі, відшкодування збитків та визнання правочину недійсним. Водночас питання щодо поняття, ознак, особливостей правового регулювання і застосування таких способів захисту цивільних прав, як зміна чи припинення цивільного правовідношення, не стали предметом окремого дисертаційного дослідження, яке б мало у своїй основі законодавство, оновлене Цивільним кодексом (надалі – ЦК) України, а тому на сьогодні зберігається

потреба у розгляді цих питань, виявленні існуючих проблем чи протиріч у сфері реалізації права на зміну або припинення цивільного правовідношення і наданні пропозицій щодо їхнього вирішення чи усунення.

Не менш важливим є також з'ясування вищеназваних питань у цілях практики правозастосування, оскільки в умовах економічного обігу для суб'єктів підприємницької діяльності надзвичайно необхідним є обрання найбільш прийняттого та ефективного за конкретних умов способу захисту цивільних прав, який би повною мірою відповідав їх внутрішній волі та намірам.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано на кафедрі цивільного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в рамках бюджетної теми «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний і практичний аспект» (номер теми 11 БФ 042-01, номер державної реєстрації 111U008337).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є аналіз правил і порядку зміни та припинення цивільного правовідношення, виявлення існуючих проблем у сфері правового регулювання зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав, а також надання пропозицій щодо вдосконалення положень чинного законодавства та практики його застосування.

Для досягнення поставленої мети було сформульовано такі основні завдання дослідження:

здійснити загальну характеристику цивільно-правових способів захисту прав у порівнянні з публічно-правовими та міжнародно-правовими;

розкрити місце способів захисту цивільних прав у системі понятійно-категоріального апарату цивільного права;

з'ясувати поняття та ознаки зміни і припинення цивільного правовідношення як правових наслідків та як способів захисту цивільних прав;

розглянути співвідношення зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав з іншими правовими категоріями;

дослідити підстави для зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав, а також порядок їх застосування;

дослідити особливості зміни та припинення правовідношення як способів захисту цивільних прав в окремих видах цивільних правовідносин;

сформулювати пропозиції щодо поліпшення законодавчої регламентації правил застосування таких способів захисту цивільних прав, як зміна та припинення цивільного правовідношення.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються з приводу обрання і застосування зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав.

Предметом дослідження становлять поняття зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав, притаманні їм ознаки, співвідношення з іншими правовими категоріями, передумови та порядок їх застосування, а також пов'язані із зміною та припиненням цивільного правовідношення проблеми.

Методи дослідження. У процесі дисертаційного дослідження було використано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ.

На підставі діалектичного методу в роботі проаналізовано у взаємозв'язку такі терміни, як «спосіб захисту» та «засіб захисту», «зміна правовідношення» та «припинення правовідношення», «суб'єктивне право» та «охоронюваний законом інтерес».

Використання порівняльно-правового методу дозволило виокремити спільні та відмінні ознаки способів захисту прав, заходів відповідальності та оперативного впливу, а також зміни, припинення правовідношення та інших способів захисту цивільних прав, виявити розбіжності як між положеннями різних нормативно-правових актів у межах чинного законодавства України, так

і між національним законодавством України, зарубіжним та міжнародним законодавством, запропонувати способи подолання зазначених суперечностей.

Методи аналізу та синтезу, а також формально-логічний метод застосовувалися для формулювання понять зміни та припинення правовідношення, інших визначень у роботі.

Структурно-функціональний метод було застосовано при встановленні логічних зв'язків між елементами цивільного правовідношення.

За рахунок методу моделювання виявлено недоліки у положеннях цивільного законодавства України в контексті зміни умов та розірвання договорів і запропоновано шляхи їх усунення.

Науково-теоретична база. В основу дослідження покладено роботи: М. М. Агаркова, С. С. Алексеєва, В. Д. Андрійцьо, О. І. Антонюк, Ю. Г. Басіна, О. А. Беляєвич, К. С. Безіка, А. М. Блащука, Т. В. Боднар, І. В. Болокана, С. О. Бородовського, М. І. Брагінського, С. М. Братуся, В. В. Бутнева, Є. В. Вавіліна, І. В. Венедіктової, В. В. Вітрянського, В. П. Грибанова, І. О. Дзери, О. В. Дзери, О. С. Іоффе, М. О. Єгорової, З. М. Заменгоф, М. С. Каменецької, І. С. Канзафарової, А. Г. Карапетова, М. С. Карпова, Д. М. Кархальова, О. О. Кота, О. В. Кохановської, О. О. Красавчикова, Н. С. Кузнецової, А. В. Луць, В. В. Луця, Р. А. Майданика, М. С. Малєїна, Г. К. Матвєєва, О. В. Михальнюк, О. І. Міхно, О. В. Оболонкової, О. О. Отраднєвої, Т. І. Пашука, Т. М. Підлубної, О. А. Підпригори, Й. О. Покровського, В. Ф. Попондопуло, В. Д. Примака, Ю. Д. Притики, Н. М. Процьків, В. Ю. Савватєєва, С. В. Сарбаша, М. М. Сібільова, С. О. Соменкова, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Р. О. Стефанчука, Г. Я. Стоякіна, М. К. Сулейменова, Є. О. Суханова, Л. Л. Стецюка, Г. П. Тимченка, Ю. К. Толстого, Р. О. Халфіної, Є. О. Харитонєва, К. Є. Чистякова, Я. М. Шевченко, С. І. Шимон, В. Ф. Яковлєва, А. В. Янчука, В. Л. Яроцького, а також інших вітчизняних і зарубіжних учених.

Нормативну основу роботи становлять Конституція України, міжнародні договори, закони та підзаконні нормативно-правові акти, що є частиною цивільного законодавства України, а також законодавчі акти іноземних держав.

Фактологічною основою дисертації стали рішення Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України, Верховного Суду України, вищих спеціалізованих та апеляційних судів, судових установ інших держав.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим комплексним дослідженням проблем зміни та припинення правовідношення як способів захисту цивільних прав, в якому висвітлюються поняття та ознаки цих способів захисту, а також дається характеристика правової природи та особливостей механізму застосування зазначених юридичних інструментів.

Конкретизацію наукової новизни одержаних результатів виражено у таких висновках та положеннях:

уперше:

обґрунтовано висновок про те, що зміна та припинення правовідношення є поняттями, що можуть виражати різний зміст залежно від контексту: поведінку суб'єктів у правовідносинах, тобто їхні дії, спрямовані на зміну чи припинення правовідносин, у тому числі зміну та припинення правовідношення як способи захисту цивільних прав, або правові наслідки такої поведінки;

доведено, що зміна та припинення правовідношення можуть розумітись як заходи оперативного впливу у випадках, прямо передбачених законом або договором, а також як наслідки застосування заходів оперативного впливу, зокрема, односторонньої відмови від договору;

запропоновано виокремлювати два підходи до тлумачення підстав зміни та припинення цивільного правовідношення: широкий, при якому зміна та припинення правовідношення визнаються правовими наслідками настання юридичних фактів, та вузький, при якому зміна та припинення правовідношення розглядаються як способи захисту цивільних прав;

науково аргументовано, що захист публічних прав цивільно-правовими способами захисту, зокрема шляхом застосування такого способу захисту, як визнання права, передбаченого у п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України, є можливим за

умови закріплення в законодавстві випадків застосування цивільно-правових способів захисту у публічно-правових відносинах;

обґрунтовано поділ форм захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів на безпосередню та опосередковану, що відображає сутність самозахисту та адекватно характеризує зміст інших форм захисту, за яких потребується звернення потерпілої особи до органів чи осіб, уповноважених на захист цивільних прав;

удосконалено:

визначення заходів захисту цивільних прав, через які пропонується розкривати термін «способи захисту прав» як таких дій фактичного чи юридичного характеру, що вживаються у відповідь на невизнання, оспорювання, порушення прав або при настанні реальної загрози їх порушення в майбутньому, з метою припинення порушення (посягання), відновлення порушених прав, попередження подальших порушень та забезпечення належної реалізації особою своїх прав;

критерії відмежування зміни правовідношення від його припинення, виходячи з того, що у складному правовідношенні у сторони є декілька прав (наприклад, право вимагати передачі товару і право на інформацію про товар), припинення одного з яких призводить до зміни правовідношення, а у простих правовідносинах стороні правовідношення належить одне право з єдиним кореспондуючим юридичним обов'язком іншої сторони, у зв'язку з чим зміна правовідношення буде означати в тому числі і зміну права, а припинення правовідношення – припинення права;

критерії поділу зміни правовідношення на види залежно від того, який елемент структури правовідношення зазнає змін (об'єкт, суб'єкт чи зміст), а також критерії поділу зміни та припинення правовідношення як форм руху правовідношення на види залежно від юридичних фактів, що обумовлюють такі правові наслідки: взаємна згода учасників правовідносин, одностороннє волевиявлення одного з учасників правовідносин, настання юридичних фактів поза їхньою волею або певний юридичний склад;

визначення зміни правовідношення як такого способу захисту цивільних прав, що направлений на майбутню зміну одного або кількох елементів правовідношення (суб'єкт, об'єкт та зміст), окрім зміни предмета чи способу виконання зобов'язань;

визначення припинення правовідношення як такого способу захисту цивільних прав, що направлений на майбутнє припинення всіх прав та обов'язків сторін правовідношення, а також на зміну предмета чи способу виконання зобов'язань;

дістали подальшого розвитку:

правова позиція, відповідно до якої заходи цивільно-правової відповідальності охоплюються способами захисту цивільних прав, оскільки одночасно способам захисту цивільних прав і заходам відповідальності властиві забезпеченість можливістю застосування державного примусу (із певними застереженнями щодо держави, можливість застосування державного примусу до якої є сумнівною) та чітко виражена правозахисна мета, але заходам відповідальності притаманні деякі особливості (зокрема, покладення на порушника додаткових майнових обов'язків чи позбавлення його прав, а також підстава відповідальності), не властиві всім способам захисту цивільних прав;

положення, за яким зміна та припинення правовідношення не є заходами цивільно-правової відповідальності, оскільки у випадку припинення правовідношення, при якому відбувається припинення всіх прав та обов'язків сторін, відсутнє покладення додаткових майнових обов'язків чи позбавлення певних прав, а також з огляду на те, що зміна та припинення правовідношення мають еквівалентний характер, крім припинення односторонніх правовідносин, в яких одна сторона втрачає право, а інша – обов'язок: відповідно боржник-порушник не може втратити своє право, бо лише несе обов'язок;

наукова ідея про те, що зміна та припинення правовідношення є заходами оперативного впливу і при цьому способами самозахисту;

положення про те, що підстави зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав охоплюють порушення як

зобов'язальних (відносних), так і речових (абсолютних) прав на підставі існування принципу свободи договору;

положення щодо визнання зміни умов та розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин способами захисту охоронюваного законом інтересу виходячи з того, що інтерес як об'єкт захисту постає у формі прагнення особи, яка уклала договір, отримати матеріальну вигоду від виконання зобов'язань за таким договором, а істотна зміна обставин є перешкодою для його реалізації..

На підставі проведеного наукового дослідження вносяться пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства України:

А. Доповнити ст. 15 ЦК України частиною 3 наступного змісту:

«3. У випадках, передбачених законом або договором, кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі настання реальної загрози його порушення у майбутньому»;

Б. Викласти абзац другий ч. 2 ст. 16 ЦК України в наступній редакції:

«2. Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом, або таким, що відповідає змісту права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням»;

В. Викласти ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України в наступній редакції:

«1. Здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законами України, договором між сторонами або в інший спосіб, що відповідає змісту права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням»;

Г. Викласти останній абзац ч. 2 ст. 20 Господарського кодексу України в наступній редакції:

«іншими способами, передбаченими законом, договором, або такими, що відповідають змісту права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням»;

Г. Викласти перше речення ч. 1 ст. 199 Господарського кодексу України у наступній редакції:

«Виконання господарських зобов'язань забезпечується заходами захисту прав учасників господарських відносин, передбаченими цим Кодексом та іншими законами»;

Д. Доповнити ч. 4 ст. 651 ЦК України реченням наступного змісту:

«Якщо інше не випливає з вимог закону, положень договору чи суті зобов'язання, припускається, що одностороння відмова від договору здійснюється у повному обсязі»;

Е. Викласти ч. 1 ст. 785 ЦК України у наступній новій редакції:

«1. У разі припинення договору найму наймач зобов'язаний негайно повернути наймодавцеві річ у стані, в якому вона була одержана, з урахуванням нормального зносу, або у стані, який було обумовлено у договорі, а також внести плату за користування річчю за період до моменту припинення договору найму».

Є. Викласти п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України у наступній новій редакції:

«1) визнання наявності чи відсутності права»;

Ж. Доповнити ч. 2 ст. 16 ЦК України новими підпунктами наступного змісту:

«11) визнання наявності чи відсутності обов'язку;

12) визнання правовідношення існуючим, відсутнім, зміненим чи припиненим».

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів дослідження відображене у висновках та пропозиціях, впровадження яких може мати місце:

а) у навчальному процесі – при викладанні цивільно-правових дисциплін через доведення до відома студентів, які вивчають навчальні дисципліни «Цивільне право. Загальна частина» і «Теоретичні проблеми цивільного права», наукової проблематики питань зміни та припинення цивільного правовідношення;

б) у науково-дослідній діяльності – при підготовці окремих положень, присвячених, з одного боку, структурі та динаміці цивільного правовідношення і, з іншого боку, способам захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів, у наукових статтях, навчальних посібниках, підручниках, науково-практичних коментарях;

в) у законодавчій та правозастосовній діяльності – при встановленні єдності у правовому розумінні юридичних термінів та категорій серед юристів-практиків та представників органів державної влади, а також при вдосконаленні стану правового регулювання через пропозиції щодо внесення змін і доповнень до ЦК України, Закону України «Про фінансовий лізинг» та інших нормативно-правових актів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним завершеним науковим дослідженням, виконаним автором у результаті аналізу розроблених у літературі ідей та концепцій, законодавчих та практичних матеріалів. Сформульовані в роботі висновки мають своїм підґрунтям критичне осмислення у взаємозв'язку та взаємовпливі наукових джерел, законодавства та актів правозастосування.

Апробація результатів дисертації. Наукові положення, висновки та пропозиції, висловлені автором у дисертації, було обговорено на засіданні кафедри цивільного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також висвітлено у доповідях та наукових повідомленнях автора, зокрема, на: IV Цивілістичних читаннях, присвячених пам'яті професора О. А. Підпригори (м. Київ, 25 березня 2010 р.); V Міжнародній цивілістичній конференції студентів та аспірантів «Сучасна цивілістика» (м. Одеса, 31 березня – 1 квітня 2010 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених» (м. Київ, 23 квітня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Сьомі юридичні читання» (м. Київ, 19 – 20 травня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські

цивілістичні читання)» (м. Київ, 19 жовтня 2012 р.); II Щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Защита частных прав: проблемы теории и практики» (м. Іркутськ, 20 – 21 червня 2013 р.); IV Пермському міжнародному конгресі вчених-юристів (м. Перм, 18 – 19 жовтня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Дванадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 8 – 9 листопада 2013 року); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації Української держави» (м. Київ, 26 – 27 березня 2014 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено у 16 наукових публікаціях, із них 5 статей у наукових фахових виданнях України, 2 статті у наукових періодичних виданнях іншої держави та в тезах 9 доповідей на міжнародних конференціях і конгресі.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів (восьми підрозділів), висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації 257 сторінок, у тому числі 57 сторінок – список використаних джерел із 529 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

1.1. Способи захисту прав в національному законодавстві України: міжгалузевий аспект

В науці цивільного права України вчення про здійснення та захист цивільних прав є розвиненим завдяки численним працям вітчизняних [1; 2; 3] та іноземних [4; 5; 6] вчених. Невід'ємною частиною цього вчення є поняття способу захисту цивільних прав, яке також отримало широке висвітлення в літературних джерелах, зокрема, досліджувались визначення способу захисту цивільних прав та види способів захисту цивільних прав [7; 8; 9]. При цьому, поняття «спосіб захисту права» властиве не лише цивільному праву, оскільки дослідники звертаються до висвітлення проблем способів захисту прав також у інших галузях права [10; 11; 12], в результаті чого поряд із формулюванням «цивільно-правовий спосіб захисту прав» [13] з'являються також формулювання на зразок «адміністративно-правовий спосіб захисту прав» [14].

Цивільне законодавство безпосередньо в ч. 2 ст. 16 ЦК України [15] передбачає перелік способів захисту цивільних прав та інтересів, який охоплює наступні: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Нами пропонується називати вказані способи захисту цивільно-правовими, оскільки вони вміщені в основному акті цивільного законодавства і відповідно спрямовані на захист передусім цивільних прав. Поряд із ЦК України в

цивільному законодавстві України є інші акти, де можуть передбачатись способи захисту цивільних прав, що повністю відповідає задекларованому в ч. 3 ст. 16 ЦК України правилу про невичерпний характер зазначеного в цій статті переліку. Наприклад, відповідно до ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права» суд має право прийняти постанову або ухвалу про заборону опублікування творів [16] – такий спосіб захисту не вказаний в статті 16 ЦК України. В Законах України «Про охорону прав на зазначення походження товарів» (ст. 25) [17], «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» (ст. 22) [18], «Про охорону прав на промислові зразки» (ст. 27) [19], «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (ст. 21) [20] та «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» (ст. 35) [21] також містяться статті, присвячені способам захисту прав, однак у вищеназваних статтях законодавець не іде далі наведення переліку спорів, що підлягають розгляду судами, а тому є необхідність в доповненні вказаних статей положенням, яке б передбачало перелік способів захисту прав, або у зміні назви статей через виключення згадування про способи захисту прав.

Науковий та практичний інтерес викликає питання про можливість захисту цивільно-правовими способами прав та інтересів, що мають іншу галузеву належність, наприклад, конституційні чи адміністративні права. Про можливість застосування цивільно-правових способів захисту до публічних прав зазначає у своїй дисертації Р.М. Колесов [22]. Публічні права та інтереси автор розглядає у контексті критерію поділу права на приватне та публічне, запропонованого Л.В. Тумановою та заснованого на тому, що приватне право – це сфера свободи, а не необхідності; децентралізації, нецентралізованого регулювання; в той час як публічне право – це сфера панування імперативних засад, необхідності, а не автономії волі і приватної ініціативи [22, с. 13].

Вказаний підхід відсилає до думки, висловленої Й.О. Покровським, про те, що публічне право становить систему юридичної централізації відносин, а цивільне право, навпаки, є системою юридичної децентралізації: за своєю суттю передбачає наявність великої кількості самодостатніх центрів [23, с. 44].

Найбільш яскраво метод юридичної централізації виражений у таких галузях права як конституційне та адміністративне, що передбачають існування певного владного органу, наділеного повноваженнями нав'язувати свою волю іншим особам, та традиційно відносяться до галузей публічного права [24, с. 330-334]. Кожна з перелічених галузей права закріплює за колом суб'єктів певний визначений перелік прав, що дає підстави для виокремлення відповідно суб'єктивних конституційних та адміністративних прав.

Не вдаючись до детального висвітлення дискусії про різноманіття критеріїв поділу права на галузі, а також способів відмежування публічного права від приватного, можна стверджувати, що в науці визнається за можливе застосування цивільно-правових способів захисту до публічних, у тому числі конституційних та адміністративних, прав. Такий захист прав характеризується певними особливостями.

Слід насамперед відзначити, що застосовувати положення законодавства, де передбачені цивільно-правові способи захисту, до відносин, що засновуються на адміністративному чи іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, за загальним правилом не дозволяється, оскільки це суперечить правилам ч. 2 ст. 1 ЦК України і потребує прямої вказівки закону. За відсутності положень, які б уповноважували на застосування цивільно-правових способів захисту у публічно-правових відносинах, суд, керуючись ст. 162 Кодексу адміністративного судочинства (надалі за текстом – «КАС») України, може застосувати, зокрема, такі способи захисту, як визнання протиправними рішення суб'єкта владних повноважень чи окремих його положень, дій чи бездіяльності і про скасування або визнання нечинним рішення чи окремих його положень, про поворот виконання цього рішення чи окремих його положень із зазначенням способу його здійснення; зобов'язання відповідача вчинити певні дії; зобов'язання відповідача утриматися від вчинення певних дій; інші передбачені КАС України способи захисту [25].

Разом з тим, судовій практиці відомі численні приклади, коли суб'єктивне публічне право піддавалось цивільно-правовому захисту без відповідного

закріпленого законом дозволу на таке застосування. Наприклад, у адміністративній справі про визнання бездіяльності неправомірною та визнання права на отримання несплаченої соціальної допомоги відповідно до Закону України «Про соціальний захист дітей війни» [26] за особою було визнано право на отримання несплаченого підвищення до пенсії, встановленого ст. 6 Закону України «Про соціальний захист дітей війни» в розмірі 30% мінімальної пенсії за віком за період з 17.08.2010 р. по 12.02.2011 р. Суддя також зазначив у рішенні, що фактично ця щомісячна надбавка є формою реалізації конституційного права громадян, які є дітьми війни, на соціальний захист [27]. Таке рішення суд прийняв попри відсутність в спеціальному законодавстві, в даному випадку в Законі України «Про соціальний захист дітей війни», вказівки на можливість застосування до зазначених відносин положень цивільного законодавства, в тому числі в частині способів захисту прав.

В іншій справі за позовом про стягнення державної пенсії та додаткової пенсії за шкоду, заподіяну здоров'ю, суд встановив факт заниження розміру виплачуваної особі пенсії та визнав право особи на отримання державної пенсії в розмірі не менше шести мінімальних пенсій за віком та щомісячної додаткової пенсії за шкоду, заподіяну здоров'ю, в розмірі 50 % від мінімальної пенсії за віком відповідно до вимог ст.ст. 50, 54 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [28] із правом на послідуєчий перерахунок в зв'язку із зміною розміру мінімальної пенсії за віком [29]. В подібній справі суд з посиланням на зазначені статті Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» також визнав за особою право на отримання державної пенсії в розмірі не менше восьми мінімальних пенсій за віком та щомісячної додаткової пенсії за шкоду, заподіяну здоров'ю, в розмірі 75 % від мінімальної пенсії за віком [30]. Аналогічним чином, у справі про визнання відмови УПФУ в Красноперекопському районі у призначенні пільгової пенсії за ст. 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [31] неправомірною, визнання права на пенсію та зобов'язання нарахувати пенсію

судом було також визнано за позивачем право на пільгове пенсійне забезпечення як трактористу-машинисту відповідно до п. «в» ст. 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [32].

Зазначені судові рішення були прийняті без посилання на конкретні норми законодавства, які б дозволяли суду застосовувати цей спосіб захисту, оскільки в жодному з перелічених законодавчих актів не передбачено норми, яка б уповноважувала суд застосовувати зазначений спосіб захисту. При цьому, зазначені відносини можна з впевненістю віднести до публічно-правових, оскільки сторони не перебували в рівному положенні між собою, управління Пенсійного фонду України здійснювало надані йому державою повноваження щодо виплати особі пенсії, а особа відповідно реалізувала належне їй конституційне право на пенсію. Можливість віднесення таких відносин до публічно-правових підтверджується окремими судовими рішеннями [33]. При цьому, в судовій практиці також можна віднайти приклади, коли адміністративний суд, попри звернення позивача із вимогою про захист його прав шляхом їх визнання, вживав інші способи захисту, які відповідали правилам ч. 4 ст. 105 КАС України законодавства, а саме визнавав дії управління Пенсійного фонду України неправомірними та зобов'язував останнє провести перерахунок та виплату пенсії правильно [34]. Саме така практика розгляду спорів є правильною і заслуговує на схвалення. Не можна також погодитись із підходом, за яким суд зобов'язує орган Пенсійного фонду України визнати за особою право на пенсію [35], оскільки вчинення таких дій правозахисного характеру не входить до повноважень органів Пенсійного фонду України і відповідно суперечить положенням ст. 19 Конституції України, за якою органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [36].

Відтак, незважаючи на те, що в судовій практиці трапляються випадки, коли публічне право захищається цивільно-правовими способами захисту без відповідної вказівки на це в законі, такий захист має право на існування лише за

умови закріплення в законодавстві можливості застосування зазначених способів захисту у публічно-правових відносинах. Отже, діє презумпція неможливості застосування у публічно-правових відносинах цивільно-правових способів захисту, якщо інше не встановлено законом. При цьому, здатність публічних прав бути захищеними цивільно-правовими способами захисту, передбаченими в договорі між сторонами (а не в законі), виключається, оскільки це суперечить суті відносин, що не ґрунтуються на вільному волевиявленні та юридичній рівності сторін.

Наступним кроком має бути з'ясування здатності цивільних прав бути захищеними способами захисту, що за своєю правовою природою не є цивільно-правовими. При цьому важливо усвідомлювати, що мова має йти саме про захист прав, а не про суміжні юридичні категорії. Тому є необхідним розкриття змісту поняття «захист прав» у взаємозв'язку з поняттям «охорона прав». Слід відзначити, що представниками різних юридичних спеціальностей вже досліджувалось питання відмежування захисту прав від охорони [37], однак видається, що наявність певних неузгодженостей на науковому рівні виправдовує повторне звернення до цього питання для поглиблення його розуміння. Крім того, в законодавстві, зокрема, в ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [38] наголошується на правоохоронному характері діяльності таких органів як органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, державної податкової служби, виконання покарань, державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, а тому важливим є встановлення наявності у повноваженнях адміністративних органів правозахисного характеру.

Вочевидь, традиційне розуміння співвідношення понять «захист» і «охорона» було висловлено Б.Ю. Тихоною, яка визнала за доцільне відносити термін «охорона» до заходів, що застосовуються до порушення права, а термін «захист» вживати по відношенню до заходів, що застосовуються після правопорушення, для відновлення порушеного права [39, с. 11]. Під охороною вчена розуміє сукупність різноманітних взаємопов'язаних

між собою заходів, здійснюваних як державними, так і громадськими органами, спрямованих на попередження правопорушень, усунення причин, що їх спричиняють, і сприяння нормальному процесу реалізації громадянами своїх прав і обов'язків, а захист розглядається як примусовий (щодо зобов'язаної особи) спосіб здійснення суб'єктивного права, застосовуваний компетентними органами або уповноваженою особою в цілях відновлення порушеного права [39, с. 13, 15]. Разом з тим, наділення заходів захисту прав примусовим характером і виділення останнього в якості одного з критеріїв для відмежування захисту від охорони призводить до необхідності встановлення винятків із загального правила про непримусовий характер охорони, і до таких винятків можна віднести, наприклад, застосування заходів, направлених на відвернення можливості вчинення порушення в майбутньому, у зв'язку з чим певним чином нівелюється ідея непримусового характеру охорони прав.

Рекомендує не плутати поняття охорони та захисту прав Г.П. Ареф'єв, розмежовуючи їх за сутністю, змістом, структурою та формою їх здійснення [40, с. 70]. Прихильником диференціації понять «охорона прав» і «захист прав» є також Д.О. Андрєєв, який запропонував розмежовувати поняття «охорона» і «захист» як такі, що не охоплюють один одне за змістом, та відрізняються тим, що застосування заходів захисту пов'язано із наявністю ситуації, за якої порушуються права певного суб'єкта або створюється реальна загроза порушення таких прав у майбутньому [41, с. 4]. Науковцем також було запропоновано відносити діяльність державних органів щодо виявлення фактів правопорушень, які виявляються в контрольно-наглядових процедурах, до засобів захисту [41, с. 4]. Втім, як бачимо, проведення чіткого водорозділу між зазначеними термінами призводить до необхідності обґрунтовувати віднесення до захисту прав тих заходів, що застосовуються без наявності порушення, і відповідно пояснювати, чому саме такі заходи не слід вважати заходами охорони, попри взаємопроникнення на практиці профілактичних заходів та заходів, спрямованих на припинення порушення чи його відшкодування.

Поряд із запропонованим вище підходом в літературі наводяться також інші варіанти співвідношення термінів «захист» і «охорона». Наприклад, О.П. Сергєєв вказує, що нарівні з широким поняттям охорони в науці та законодавстві використовується поняття охорони у вузькому розумінні, і при цьому воно охоплює лише ті передбачені законом заходи, що спрямовані на відновлення або визнання цивільних прав і захист інтересів при їх порушенні або оспорюванні, і в такому випадку охорону прийнято називати захистом цивільних прав [42, с. 266]. Іншими словами, вченим пропонується ототожнювати охорону прав у вузькому розумінні із захистом прав.

Близькою є думка С.М. Тараненка, який вважає, що «охорона» і «захист» співвідносяться як загальне і часткове, а в основу розмежування цих понять покладено критерії наявності або відсутності порушеного права та його поновлення [43, с. 4]. Аналогічного висновку у своєму дисертаційному дослідженні дійшов О.І. Ульянов, вказуючи, що це дозволить визначити особливості діяльності державних органів у механізмі захисту прав і свобод громадян [44, с. 6]. Відтак, С.М. Тараненко та О.І. Ульянов розглядають захист як елемент охорони, але їхній підхід відрізняється від запропонованого О.П. Сергєєвим тим, що вони не виокремлюють звужене розуміння охорони прав і схильні розглядати захист прав лише в межах терміну «охорона прав». Приєднується до зазначених міркувань з мотивів взаємопов'язаності даних правових інститутів також І.О. Личенко [45, с. 10-11].

На нашу думку, заслуговує на сприйняття підхід, відповідно до якого захист прав розглядається в межах поняття «охорона прав», виходячи з наступного. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що прихильники відмежування захисту від охорони, як правило, в основу розмежування ставлять наявність правопорушення, тобто називають заходами охорони всі види діяльності (за певними винятками), які вчиняються до скоєння правопорушення і направлені на профілактику їх вчинення, і навпаки заходами захисту – ті заходи, що мають місце після вчинення правопорушення. Виділяються також інші критерії, зокрема, наявність примусу при захисті, сутність відносин тощо,

але наявність порушення залишається вирішальним критерієм при відмежуванні цих понять. Наприклад, В.Ю. Орехов однією з визначальних особливостей захисту прав називає його виникнення з моменту порушення суб'єктивних прав, що охороняються державою, і спрямованість на виконання обов'язку щодо суб'єкта, права якого порушені [46, с. 15]. Такі міркування можуть призвести до певних необґрунтованих суджень. Як вже зазначалось вище, в законодавстві та на практиці є усталеним поняття «правоохоронні органи». Якщо керуватись підходом, за яким поняття «захист прав» і «охорона прав» слід розмежовувати, то відповідно можна зробити неправильний висновок про те, що правоохоронні органи лише охороняють права фізичних та юридичних осіб, але не захищають їх. Такий висновок вступає в протиріччя, зокрема, із ст. 2 Закону України «Про міліцію», за якою одним із завдань міліції є забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів [47], та по суті означав би послаблення рівня захищеності громадян в суспільстві, а оскільки захищеність є кінцевою метою захисту [48, с. 8], то відповідно такий захист, до якого не долучаються правоохоронні органи, можна було б визнати неефективним. Крім того, подібне протиріччя також може виникнути не лише по відношенню до правоохоронних органів, але також і на науковому рівні при характеристиці обсягу охоронних відносин, оскільки останні нерозривно пов'язані з наявністю відповідного порушення права [49, с. 11-12].

Отже, існують підстави стверджувати не про розмежування понять «охорона» та «захист прав», а про виділення в межах поняття «охорона прав» місця для захисту прав. Відповіді на це питання сприяє функціональне наповнення зазначених термінів. Так, в літературі зазначається, що основним призначенням охорони прав є попередження і профілактика порушень прав громадян, усунення перешкод, що заважають їх нормальному здійсненню [39, с. 12]. В свою чергу, мета та функції захисту прав в науці розглядаються по-різному. Як зазначає Т.І. Пашук, за змістом (напрямком) соціальної функції у захисті права людини у правозахисній діяльності вирізняються наступні

функції: а) попереджувальна; б) припиняюча (присікальна); в) відновлювальна [50, с. 6]. Такий широкий спектр функцій захисту прав вочевидь продиктований позаправовими соціально-орієнтованими причинами, тобто дослідженням захисту прав з філософської та соціологічної точок зору. Не менш широко розглядає у своєму дисертаційному дослідженні захист громадянських прав людини І.Ю. Дір, а саме не тільки як діяльність по відновленню порушених прав (правовідновлювальний аспект), але й також як діяльність, спрямовану на забезпечення належної реалізації (празабезпечувальний аспект) та запобігання порушенню громадянських прав людини (превентивний аспект) [51, с. 7]. Водночас О.В. Аушева метою захисту прав суб'єктів господарювання від порушень органами державної влади визнає лише відновлення порушеного права [52, с. 6], не згадуючи про попереджувальний, припиняючий чи правозабезпечувальний аспекти захисту.

Як бачимо, серед поглядів науковців немає розбіжностей лише у питанні визнання за захистом правовідновлювальної спрямованості, але така єдність відсутня, коли йде мова про попереджувальний (превентивний) або правозабезпечувальний характер захисту, оскільки при реалізації зазначених функцій наявність порушення права не є обов'язковою. Разом з тим, видається, що для визнання за захистом усіх зазначених функцій немає перешкод, оскільки навіть при кожному конкретному захисті порушеного суб'єктивного права ці функції реалізуються, зокрема, в тій частині, в якій це порушення стосується всіх інших осіб, які безпосередньо не зазнали негативного впливу порушення, але внаслідок відновлення порушеного права третьої особи опосередковано завдяки такому захисту нормалізуються відносини між такою особою та всіма оточуючими, і в результаті досягається загальне благо і відповідний абстрактний позитивний ефект. Крім того, поряд із зазначеними позитивними наслідками захисту, підставою говорити про поліфункціональний характер захисту є положення ч. 1 ст. 15 ЦК України, в якій підставою захисту цивільних прав вважається не лише його порушення, але також невизнання і оспорювання права (посягання), що є додатковим доказом можливості захисту

прав за відсутності власне порушення права. Права та охоронювані законом інтереси можуть також перебувати під загрозою порушення і потребувати захисту, коли існує висока імовірність такого порушення і відповідно інші заходи є недостатніми для відвернення несприятливих наслідків. З цього приводу слід відзначити, що Л.А. Колишук розглядає підстави для захисту екологічних прав ще ширше, включаючи до них не тільки порушення, невизнання, оспорювання та загрозу вчинення таких дій в майбутньому, але й інші негативні наслідки [53, с. 14]. Втім, питання про кваліфікацію інших негативних наслідків в якості самостійної підстави для захисту цивільних прав потребує додаткового вивчення, і оскільки не входить до предмета даного дослідження, в межах даної роботи розглядатися не буде.

За таких обставин критерієм наявності чи відсутності захисту прав чи охоронюваних законом інтересів, в тому числі підстав для такого захисту, пропонується визнати пов'язаність відповідних застосовуваних заходів із конкретним суб'єктивним правом чи охоронюваним законом інтересом. У випадку, якщо ж заходи не стосуються конкретних суб'єктивних прав, а мають загальний абстрактний характер, то про захист прав чи охоронюваних законом інтересів мова йти не може. Відтак, навіть у випадку відсутності порушення конкретного суб'єктивного права чи інтересу, заходами захисту слід визнавати також ті заходи, що вживаються щодо конкретного суб'єктивного права особи у зв'язку з його невизнанням, оспорюванням або настанням реальної загрози його порушення. Щодо останньої названої підстави слід відзначити, що в загальних статтях ЦК України вона не згадується [54, с. 82], але в подальшому за текстом законодавчого акту неодноразово закріплюється в спеціальних нормах. Наприклад, за змістом ч. 3 ст. 538 ЦК України за наявності очевидних підстав вважати, що сторона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі при зустрічному характері зобов'язання, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі. В окремих видах зобов'язань також вказується на можливість застосування заходів при настанні очевидних

підстав порушення, як-то відповідно до абз. 1 ч. 2 ст. 849 ЦК України, якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим, замовник має право відмовитися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків. Також відповідно до ч. 2 ст. 432 ЦК України суд у випадках та порядку, встановлених законом, може постановити рішення, зокрема, про застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів. Насамкінець, главою 81 (ст. 1163 ЦК України) передбачене недоговірне зобов'язання, що спрямоване на виконання превентивної (попереджувальної) функції і полягає у запобіганні завдання шкоди життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи [55, с. 32].

Можливість оперативно вплинути на поведінку другої сторони у зобов'язанні ще до його порушення є досить ефективним способом впливу на боржника, який є подібним до існуючої в системі загального права доктрини «передбачуваного порушення» (*anticipatory breach*) – порушення договору (відмова від виконання) до настання строку виконання, яке вже дає підстави для застосування засобів захисту [56, с. 98]. В доктрині захист прав у відповідь на загрозу їх порушення розглядається в межах теорії превентивного захисту [57; 58].

У зв'язку з цим, така підстава для захисту цивільних прав як реальна загроза їх порушення у майбутньому не є новою для цивільного законодавства, а тому з метою створення загального правового підґрунтя для застосування заходів захисту при наявності реальної загрози порушення суб'єктивних цивільних прав у майбутньому пропонується доповнити ст. 15 ЦК України частиною 3 такого змісту:

«3. У випадках, передбачених законом або договором, кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі настання реальної загрози його порушення у майбутньому».

Отже, на підставі вищевикладеного існують підстави для широкого розуміння заходів захисту як таких заходів, що вживаються у відповідь на невизнання, оспорювання, порушення прав або при настанні реальної загрози їх порушення в майбутньому, з метою припинення порушення (посягання) та відновлення порушених прав, а також для попередження подальших порушень та забезпечення належної реалізації особою своїх прав. Широкий підхід до тлумачення заходів захисту прав дозволяє розглядати їх як родові поняття по відношенню до способів захисту прав, визначення яких може бути здійснене з використанням терміну «захід захисту прав», з урахуванням тієї обставини, що способи захисту прав передбачають насамперед юридичні дії уповноважених суб'єктів правовідносин.

Визначившись із місцем заходів захисту прав в системі заходів охорони прав, необхідно з'ясувати, чи можливе застосування адміністративно-правових та інших галузевих способів захисту до захисту цивільних прав. З цього приводу слід зазначити, що в літературі визнається можливість адміністративно-правового захисту цивільних прав, зокрема, речових прав та прав інтелектуальної власності [45; 59; 60]. Разом з тим, науковий інтерес становить дослідження конкретних адміністративно-правових способів захисту на предмет здатності захисту цивільних прав.

Так, І.Л. Бородін виділяє наступні адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина: 1) конституційне право на оскарження; 2) судовий контроль та нагляд по захисту прав та свобод громадян; 3) загальний нагляд прокуратури, представництво прокурором інтересів громадян в адміністративному судочинстві [14, с. 13-14]. На відміну від І.Л. Бородіна, Ю.В. Гридасов оперує поняттям «адміністративно-правовий засіб захисту» і в межах останнього виділяє певні прийоми і способи, в тому числі засоби адміністративного припинення, до яких відносить: вимогу припинити протиправну поведінку; доставляння порушника; особистий огляд та огляд речей; вилучення речей і документів; зупинення та анулювання ліцензії [61, с. 11]. В свою чергу, Ю.Т. Добромислов називає основним засобом захисту

споживачів контроль, оскільки він є основним адміністративним засобом попередження, виявлення і припинення порушень в сфері захисту прав споживачів [62, с. 8]. Також ліцензування розглядається автором в якості форми захисту прав споживачів [62, с. 9].

З вищезазначеного випливає, що представниками науки адміністративного права використовуються поняття «засіб», «спосіб», «форма захисту прав», а також пропонуються різні підходи до розуміння поняття та видів способів захисту прав, які істотно відрізняються від позицій представників науки цивільного права. Наприклад, якщо взяти за основу підхід, запропонований І.Л. Бородіним, оскільки з перелічених вище авторів лише він активно використовує поняття «спосіб захисту», і порівняти перелік названих ним способів захисту із переліком, вміщеним в ст. 16 ЦК України, то можна прослідкувати такі відмінності. І.Л. Бородін розглядає способи захисту інакше, а саме як юридичну гарантію, норму законодавства (конституційне право на оскарження) та діяльність (судовий контроль та нагляд по захисту прав громадян, загальний нагляд прокуратури, представництво прокуратурою інтересів громадян в адміністративному судочинстві). В статті 16 ЦК України способи захисту (визнання права, примусове виконання обов'язку в натурі, зміна та припинення правовідношення тощо) – це конкретні дії, що можуть вживатись судом і не мають абстрактного характеру, тобто завжди стосуються певного конкретного суб'єктивного права чи інтересу. Відтак, можна стверджувати про наявність істотних розбіжностей між цивільно-правовим та адміністративно-правовим підходами до розуміння способів захисту прав.

У зв'язку з цим, в цілях даного дослідження адміністративно-правові способи захисту будуть розглядатися саме з точки зору їх розуміння в теорії цивільного права та джерелах цивільного законодавства. Разом з тим, пошук таких способів вимагає звернення до адміністративного законодавства та практики його застосування. В межах даного дослідження ми схилиємось до думки про неможливість ототожнення адміністративно-правових способів захисту зі способами адміністративного захисту, що вживаються в межах

адміністративної форми захисту. Для пояснення вказаного твердження необхідно звернутись до класифікації способів захисту, запропонованої О.В. Аушевою. Вчена поділяє способи захисту суб'єктів господарювання від порушень органами державної влади за характером таких порушень та значенням конкретних способів захисту на основі (способи судового захисту), альтернативні (способи адміністративного захисту), допоміжні (способи самозахисту та захисту органами прокуратури) та додаткові (способи громадського захисту) [52, с. 8-9]. До способів адміністративного захисту авторкою віднесено, зокрема, наступні: відміна рішення про державну реєстрацію нормативно-правового акту у разі виявлення невідповідності останнього чинному законодавству; припинення Державним комітетом України з питань регуляторної політики і підприємництва дії нормативно-правового акту у разі виявлення невідповідності останнього чинному законодавству; відміна незаконного акту органом, вищестоящим над тим, який видав такий акт [52, с. 10]. Водночас, не заперечуючи адміністративно-правової природи вказаних способів захисту, під адміністративно-правовим способом захисту ми розуміємо не лише спосіб адміністративного захисту, але також і спосіб судового захисту, оскільки такий спосіб передбачений в адміністративному законодавстві.

Отже, критерієм для виокремлення галузевих, в тому числі цивільно-правових, адміністративно-правових та конституційно-правових способів захисту прав в даному дослідженні є не орган застосування способу захисту, а галузева належність законодавства, в якому такий спосіб захисту передбачений.

Під адміністративним законодавством в практиці застосування термінів, слів та словосполучень у юриспруденції розуміється галузь законодавства України, яка регулює відносини, що виникають у процесі виконавчої і розпорядчої діяльності органів державного управління між собою, з громадськими організаціями і громадянами щодо управління державою [63]; це система нормативно-правових актів, у яких містяться найбільш загальні й важливі адміністративно-правові норми [64, с. 147]. Наприклад, за змістом ст. 4

Закону України «Про громадські об'єднання» утворення і діяльність громадських об'єднань, мета (цілі) або дії яких спрямовані на посягання на права і свободи людини забороняються [65]. Розумно припустити, що законодавцем мається на увазі також посягання на цивільні права. У разі порушення громадським об'єднанням вимог ст. 4 Закону України «Про громадські об'єднання» таке громадське об'єднання може бути заборонено судом за позовом уповноваженого органу з питань реєстрації, що відповідно є підставою для припинення діяльності об'єднання (ст.ст. 25, 28 Закону України «Про громадські об'єднання»). Водночас, вказаний в Законі України «Про громадські об'єднання» спосіб захисту термінологічно не відповідає нормі п. 6 ч. 2 ст. 162 КАС України, в якій згадується такий спосіб захисту як примусовий розпуск (ліквідація) об'єднання громадян. Тому для попередження випадків необгрунтованої відмови в захисті прав судом та з метою приведення КАС України у відповідність до Закону України «Про громадські об'єднання» доцільно замінити поняття «об'єднання громадян» на «громадське об'єднання», а п. 6 ч. 2 ст. 162 КАС України викласти в наступній редакції:

«б) заборону (примусовий розпуск) громадського об'єднання».

Поряд із вищевказаною можливістю захисту цивільних прав адміністративно-правовим способом захисту адміністративне законодавство передбачає також інші випадки, коли це є можливим, зокрема, при накладенні адміністративних стягнень в провадженні у справі про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 51-2 «Порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності» Кодексу України про адміністративні правопорушення [66], або при скасуванні розпорядження голови державної адміністрації, що суперечить актам цивільного законодавства, оскільки порушує певні суб'єктивні цивільні права, головою місцевої державної адміністрації вищого рівня відповідно до ст. 43 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [67].

Тісно пов'язаними із адміністративно-правовими способами захисту є конституційно-правові способи захисту прав, оскільки також відносяться до

публічно-правових. Способом захисту порушених прав Т.О. Бринь називає, зокрема, офіційне тлумачення Конституції України та законів України Конституційним Судом України, водночас наголошуючи на обмежених можливостях приватної особи використати цей спосіб захисту у своїх цілях через законодавчі перешкоди [68, с. 11]. Одним із небагатьох випадків офіційного тлумачення норм цивільного законодавства на вимогу приватної особи є рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «Науково-виробнича фірма «VD MAIS» щодо офіційного тлумачення положень статті 786 ЦК України, в якому Конституційний Суд України розтлумачив спосіб застосування скороченої позовної давності в один рік до вимог, що випливають з договору найму (оренди) [69]. При цьому слід погодитися з Т.О. Бринь про необхідність спрощення та розширення умов подання конституційного звернення [68, с. 11].

Що стосується іншого конституційно-правового способу захисту прав, що застосовується Конституційним Судом України і полягає у вирішенні питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (п. 1 ст. 150 Конституції України), то можливості його застосування фізичними та юридичними особами зводяться до звернення до суб'єктів конституційного подання (Президент України; не менш як сорок п'ять народних депутатів України; Верховний Суд України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Верховна Рада Автономної Республіки Крим) із проханням про конституційне подання для вирішення важливого для відповідної фізичної чи юридичної особи питання. У зв'язку з цим, пропонується такий конституційно-правовий спосіб захисту прав іменувати опосередкованим, зверненням до суб'єктів конституційного подання, на протиположний прямому конституційно-правовому способу захисту, що полягає у конституційному зверненні фізичної чи юридичної особи з метою офіційного тлумачення Конституції та законів України відповідно до ст. 43 Закону України

«Про Конституційний Суд України» [70] безпосередньо до Конституційного Суду України.

Отже, адміністративно-правовим та конституційно-правовим способам захисту прав притаманні певні особливості, які нехарактерні для цивільно-правових способів захисту, а саме неможливість передбачити застосування таких способів захисту у договорі між сторонами, оскільки будь-який адміністративно-правовий або конституційно-правовий способи захисту застосовується в межах здійснення своєї компетенції органами державної влади та місцевого самоврядування, які відповідно до ст. 19 Конституції України мають діяти лише в межах повноважень, на підставі та в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Самозахист нехарактерний для таких публічно-правових відносин, але ініціатива потерпілої сторони щодо захисту юрисдикційним органом її прав є можливою, прикладом чого є ініціювання конституційного провадження фізичною особою або повідомлення органу, що розглядає справи про адміністративні правопорушення, про порушення її прав. Таким чином, характерною особливістю застосування способів захисту цивільних прав, що відносяться до галузей публічного права, є передбачені в законі процедура та межі їх застосування відповідними органами державної влади та місцевого самоврядування.

Поряд із публічно-правовими способами захисту прав в науці виокремлюються, зокрема, еколого-правові та трудово-правові способи захисту, які не вдається однозначно віднести до приватно-правових чи публічно-правових способів захисту. Л.А. Колишук обґрунтовує введення спеціальних еколого-правових способів захисту екологічних прав громадян України, таких як припинення, тимчасова заборона (зупинення) та обмеження діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів, що здійснюється з порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища та перешкоджає реалізації екологічних прав громадян України [53, с. 14]. Втім, видається, що такі еколого-правові способи захисту також можуть ефективно використовуватися з метою захисту цивільних прав, якщо,

наприклад, підприємство своєю діяльністю порушує не тільки вимоги природоохоронного законодавства, але також і суб'єктивні права власників нерухомого майна, розташованих поблизу такого підприємства, завдаючи останнім шкоди чи перешкоджаючи реалізації власниками своїх прав.

Аналогічно, трудово-правові способи захисту прав також можуть сприяти в захисті цивільних прав. Так, І.В. Лагутіна відносить до способів захисту, що припиняють порушення, визнання страйку незаконним [71, с. 9]. Цілком імовірно, що страйком може порушуватись право власності або користування особи, що відповідно є власником чи користувачем виробничих приміщень, і для реалізації якого існують об'єктивні перешкоди в результаті організованого працівниками страйку. Цікаво також відзначити, що авторка виокремлює такий колективний спосіб самозахисту як оголошення страйку [71, с. 13]. Відтак, трудово-правові способи захисту за особливостями застосування мають спільні із цивільно-правовими способами захисту характеристики, оскільки на відміну від публічно-правових способів захисту допускають таку форму захисту прав як самозахист (у цивільному законодавстві самозахист передбачений в ст. 19 ЦК України).

1.2. Способи захисту цивільних прав у співвідношенні із суміжними правовими конструкціями

Судовий захист цивільних прав здійснюється шляхом застосування способів захисту, невичерпний перелік яких передбачено у ст. 16 ЦК України. Способи захисту є одним із структурних елементів змісту захисту суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів [72, с. 310]. Водночас, в чинному законодавстві України відсутня дефініція поняття «спосіб захисту цивільних прав», у зв'язку з чим існує потреба у розкритті його змісту та дослідженні співвідношення з деякими іншими вживаними у юридичній науці конструкціями, до яких також відноситься поняття «засіб захисту цивільних прав». Вироблення єдиного підходу до розуміння місця способів захисту

цивільних прав у системі понятійно-категоріального апарату цивільного права дозволить уніфікувати та удосконалити правове регулювання застосування способів захисту цивільних прав, що відповідно матиме наслідком усунення наявних на практиці проблем.

Для того, щоб належним чином здійснити порівняльно-правовий аналіз понять «спосіб» та «засіб захисту» у цивільному праві, в першу чергу, видається необхідним звернутись до розуміння слів «спосіб» та «засіб» у загальній лексиці, до їх етимології. Якщо «спосіб» в довідковій літературі визначають, зокрема, як дію або систему дій, що вчинюються при виконанні роботи чи здійсненні діяльності, то «засіб» (рос. – «средство») характеризується більшою кількістю значень, оскільки поняття засобу означає або певний прийом, спосіб дії для досягнення чогось, або знаряддя (предмет, сукупність пристроїв) для здійснення певної діяльності [73, с. 674, 676]. Виходячи зі змісту наведених визначень, спільним для них можна визнати зв'язок з поведінкою людини, з її направленістю.

При використанні термінів «спосіб» та «засіб» у юридичній науці відбувається присвоєння їм відповідних ознак правового характеру. Як зазначає проф. О.В. Малько, категорія правового засобу пов'язує ідеальне (мета) з реальним (результат), включаючи одночасно як фрагменти ідеального – інструменти (засоби-встановлювання), так і фрагменти реального – технологію (засоби-діяння). Засіб існує для того, щоб реалізація мети якнайповніше відповідала запланованому результату. Загалом, під правовими засобами вчений розуміє правові явища, що виражаються в інструментах (встановленнях) та діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, що забезпечують досягнення соціально корисних цілей [74, с. 360].

В окреслених випадках засіб, на відміну від способу, має подвійне значення, оскільки розглядається, з одного боку, як вияв певної поведінки (діяння, технологія), а, з другого, як знаряддя (інструмент, пристрій). Засіб, за таких обставин, виступає одночасно і об'єктом впливу, і дією, а спосіб – лише

дією. В політології також зустрічається подібного змісту думка про подвійний характер засобів, а саме під засобами розуміються не тільки політичні норми, цінності, декларації, але й політичні дії – забастовки, мітинги, демонстрації, вибори, референдуми, повстання та інші політико-технологічні процеси, що дозволяють досягати відповідної мети [75, с. 66-78].

Окремими дослідниками право в об'єктивному розумінні визначається як система правових засобів-інструментів, оскільки за функціональною направленістю має на меті вирішення практично значимих задач суспільства, задоволення інтересів людей, а також регулювання суспільних відносин. Відтак, право визнається таким же засобом, як і його структуроутворюючі елементи [76, с. 62].

Поняття правових засобів та способів є актуальним в тому числі і по відношенню до сфери здійснення та захисту прав та інтересів. У випадку, якщо відбувається захист цивільних прав, мова йде відповідно про цивільно-правові засоби або способи захисту цивільних прав. Дослідженням питань, пов'язаних із розробкою теорії цивільно-правових засобів, займався проф. Б.І. Пугинський [77].

Слід відзначити, що в ст.ст. 16, 19, 275 ЦК України використовується поняття «спосіб захисту цивільних прав». Поняття «засіб» вживається у ст. 19 ЦК України, а саме у дефініції самозахисту, який визначається як застосування особою засобів протидії (але не захисту), які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Водночас, акти цивільного законодавства України не містять легального визначення способу захисту цивільних прав, що певним чином ускладнює процедуру з'ясування його сутності та притаманних йому ознак, а тому це є можливим виключно через аналіз переліку способів захисту цивільних прав, вказаного в ст. 16 ЦК України, та правил застосування способів захисту. Серед основних положень, в яких закріплюються правила застосування способів захисту цивільних прав, можна назвати ч. 3 ст. 16 ЦК України, за якою суд наділяється правом

відмовити у захисті цивільного права та інтересу в разі порушення законодавчих приписів про межі здійснення цивільних прав.

При цьому, ЦК України є не єдиним нормативно-правовим актом, при розробці якого законодавець пішов шляхом регламентації переліку допустимих способів захисту цивільних прав, оскільки в ст. 20 Господарського кодексу (надалі за текстом – «ГК») України [78], ст. 18 Сімейного кодексу України [79], ст. 152 Земельного кодексу України [80] також можна віднайти відповідні переліки. Разом з тим, в ст. 6 ЦК УРСР, на відміну від ст. 16 ЦК України, містився перелік не способів, а засобів захисту цивільних прав [81], що є додатковим підтвердженням змістовної подібності та єдиної функціональної спрямованості цих понять. На думку І.О. Дзери, застосування терміну «засіб», а не «спосіб захисту» в контексті ст. 6 ЦК УРСР і ст. 16 чинного ЦК України є більш правильним [1, с. 30-33].

Про наявність спільних ознак способів та засобів захисту цивільних прав свідчить також та обставина, що у доктринальних визначеннях способів захисту цивільних прав, які наводяться окремими вченими, останнє пояснюється через поняття «засіб». Так, наприклад, проф. В.В. Вітрянський способи захисту цивільних прав визначає як передбачені законодавством засоби, за допомогою яких можуть бути досягнуті припинення, попередження, усунення порушень права, його відновлення та (або) компенсація втрат, викликаних порушенням права [82, с. 776].

Водночас, правове регулювання правил застосування способів захисту цивільних прав істотно відрізняється від правового регулювання застосування засобів захисту, і ця різниця полягає у наступному.

У абз. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України передбачено, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом, тобто в статті 16 ЦК України безпосередньо не передбачено, що особа, чиє право порушено, не визнано чи оспорено, може використати будь-який спосіб захисту цивільних прав, а навпаки вказано на джерела, в яких має бути закріплений відповідний спосіб захисту. На законодавчому рівні

можливість захисту особою свого права навіть тими способами, що не передбачені законом, міститься лише в ч. 2 ст. 275 ЦК України, відповідно до якої захист особистого немайнового права може здійснюватися також іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення.

Виходячи із зазначених законодавчих приписів в Україні склалась практика прийняття судовими інстанціями рішень про відмову у захисті суб'єктивних цивільних прав у разі відсутності закріплення способів захисту у законі чи договорі.

Так, в п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2008 року № 13 «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» було звернено увагу судів на неможливість застосування способів захисту прав та інтересів, не передбачених чинним законодавством [83, с. 10].

В подальшому за матеріалами справ, розглянутих господарським судом Полтавської області, було підготовлено та в січні 2009 року опубліковано узагальнення, в яких зазначалось, що у справах по спорах, що виникають з договорів підяду, часто предметом позову висувались вимоги про зобов'язання відповідача (замовника) підписати акт здачі-приймання виконаних робіт та довідку про вартість виконаних робіт. Як правило, у задоволенні таких позовів суд відмовляв з посиланням на те, що обраний позивачем спосіб захисту права не передбачений ЦК та ГК України [84, с. 62].

У подальшому у постанові Верховного Суду України від 02 червня 2009 року ця позиція була підтримана [85, с. 15]. Судова палата у господарських справах Верховного Суду України відзначила наступне:

«Статтею 16 ЦК України та ст. 20 ГК України закріплено перелік способів захисту цивільних прав та інтересів, згідно з яким кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Вказані норми Законів не передбачають такого способу захисту прав, як підписання акта приймання-передачі товару за договором транспортування. Заявлена вимога про зобов'язання підписати акт прийому-

передачі природного газу за Договором не може бути предметом позову, оскільки такий акт є доказом підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, які мають значення для правильного вирішення господарського спору, не є матеріально-правовою чи немайновою вимогою позивача, на підставі якої суд приймає рішення. Відповідно до ст. 12 ГПК України зазначений спір не підлягає розгляду в господарських судах України».

Таким чином, існуюча практика застосування способів захисту цивільних прав полягає в тому, що застосуванню підлягає такий спосіб захисту, що передбачений законом та (або) договором між сторонами. Винятком із зазначеного правила є спори, що впливають з особистих немайнових відносин, оскільки, як вже було зазначено, за ст. 275 ЦК України особисте немайнове право може бути захищене також іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення.

Втім, в наукових публікаціях лунають пропозиції внести доповнення до ст. 16 ЦК України, передбачивши можливість захисту не тільки особистого немайнового, але й майнового права способами, які хоч і не передбачені законами, але відповідають змісту порушеного права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням [86, с. 35].

На відміну від способів захисту прав, засоби захисту мають ширші межі застосування за національним законодавством України, оскільки згідно з ч. 5 ст. 55 Конституції України, кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Іншими словами, положення Конституції України дозволяють застосовувати також ті засоби захисту, які не передбачені законом, але і не заборонені ним. В цій же статті Конституції України передбачено, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 4).

Цікаво, що в Конституції Російської Федерації 1993 року вживаються обидва поняття: в ст. 45 говориться про можливість захисту прав та свобод всіма способами, не забороненими законом, а в ст. 46 – про право звертатись до міжнародних установ та організацій в разі вичерпання всіх національних засобів правового захисту [87, с. 18]. У зв'язку з цим, цілком зрозумілими видаються пропозиції окремих авторів внести зміни до ч. 5 ст. 55 Конституції України, виклавши її в наступній редакції: «Кожен має право будь-якими незабороненими законом способами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [3, с. 5].

Внесення таких змін створило б можливість використання не тільки тих способів захисту, що передбачені законом та договором, але й інших способів захисту, які хоч і не передбачені законом чи договором, але не заборонені ним.

За таких обставин питання про співвідношення понять «засоби» та «способи захисту прав» набуває особливого практичного значення, від вирішення якого залежить можливість захисту конкретних прав чи охоронюваних законом інтересів учасників цивільних відносин. Якщо визнати, що способи та засоби захисту прав не співпадають за змістом, то в такому випадку ст. 55 Конституції України не має відношення до меж застосування способів захисту цивільних прав. В свою чергу, у випадку, якщо в певному розумінні способи та засоби захисту прав є тотожними, положення, викладені у ст. 55 Конституції України, можуть стосуватись і відносин, пов'язаних із використанням способів захисту цивільних прав.

Загалом, в літературі існує декілька точок зору на питання про те, як співвідносяться способи та засоби захисту цивільних прав. На думку В.Ю. Савватєєва, на відміну від способів засоби захисту носять не матеріально-правовий, а процесуальний і процедурний характер; співвідношення засобів та способів захисту прав виявляється в тому, що способи захисту – це ті заходи, за допомогою яких здійснюється примусова реалізація суб'єктивних прав, тоді як засоби захисту являють собою заходи, через які приводяться в дію способи захисту [88, с. 92].

З точки зору А.А. Павлова, поняття «засоби захисту» використовується, в основному, відносно юрисдикційних форм захисту і становить дії по реалізації моделі (варіанта) правового впливу, закріпленої тим чи іншим способом [89, с. 21]. В свою чергу, Т.М. Підлубна доводить, що засоби захисту є інструментами реалізації способів захисту [3, с. 5]. На відмінність між поняттями «спосіб захисту» та «засіб захисту» вказує також Р.О. Стефанчук [90, с. 13].

Як вважає О.І. Антонюк, засобами захисту є знаряддя, інструментарій захисту. Засобами самозахисту можуть вважатися, зокрема, повідомлення сторони про відмову від договору або зміну його умов, зброя чи інші знаряддя, якими особа відбиває напад [91, с. 66]. Подібним чином розглядається засіб захисту також у міжнародно-правових актах, зокрема, в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 04 квітня 1950 р., ратифікованій Законом України від 17 липня 1997 року (надалі за текстом – «Європейська конвенція») [92, с. 8], стаття 13 якої передбачає, що кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

В свою чергу, О.О. Юрченко пропонує розглядати засоби захисту прав у декількох значеннях. Дослідниця насамперед наголошує, що поняття «засоби захисту» є більш ємним, ніж поняття «способи захисту», оскільки в якості таких засобів виступають норми і принципи цивільного права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, заборони, заходи заохочення, заходи відповідальності і т.п. [76, с. 64] Тобто якщо способи захисту передбачають лише наявність певної поведінки учасників цивільних відносин, то засоби захисту вбирають в себе не тільки вольові вияви суб'єктів, але і знаряддя, що дозволяють досягати необхідних результатів, в тому числі регулятивні та охоронювальні норми.

Не можна не погодитись з думкою вченої про доцільність використання поняття «засоби захисту права» у вузькому та у широкому розумінні. У вузькому розумінні засоби захисту тотожні способам захисту, а у широкому –

засоби захисту охоплюють також охоронювальні та регулятивні норми, направлені на захист суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів. Для досягнення мети захисту необхідною є реалізація засобів захисту в широкому розумінні [76, с. 66].

Отже, якщо взяти за основу підхід, відповідно до якого засоби захисту у вузькому значенні змістовно відповідають способам захисту, то в такому випадку положення ст. 55 Конституції України надає можливість юрисдикційним органам застосовувати ті способи захисту прав, які не передбачені законом, але і не заборонені ним. В свою чергу, в широкому значенні засоби захисту включають не тільки діяння, направлені на захист прав та інтересів, але й також необхідні юридичні інструменти (наприклад, договори, заяви, норми права, принципи тощо).

Водночас, стан невизначеності, при якому норми ст. 55 Конституції України можуть бути застосовані по-різному, виходячи із обраного підходу до тлумачення поняття «засоби захисту права», навряд чи можна визнати прийнятним. У зв'язку з цим, видається, що чинне законодавство України потребує удосконалення, яке може бути здійснено двома альтернативними шляхами:

1) зміни до ст. 55 Конституції України, а саме викладення ч. 5 ст. 55 Конституції України в такій редакції: «Кожен має право будь-якими незабороненими законом способами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань», як це пропонує зробити Т.М. Підлубна;

2) змінити ст. 16 ЦК України та статті інших нормативно-правових актів України, де містяться переліки допустимих до застосування способів захисту, встановивши правило, за яким можуть бути застосовані способи захисту, не тільки передбачені законом чи договором, але й інші, що відповідають змісту порушеного права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням.

Вирішення вищевказаної проблеми ускладнюється також тим, що стаття 4 Цивільного процесуального кодексу (надалі за текстом – «ЦПК») України

встановлює правило наступного характеру: «Здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законами України» [93]. Тобто положення ЦПК України відсилають виключно до законів України.

Можна допустити, що в ЦПК України мова йде не про матеріально-правові, а про процесуально-правові способи заходи, або, можливо, статтю 4 ЦПК України слід розуміти як таку, що відсилає до законів України, в тому числі до ЦК України, який, в свою чергу, будучи джерелом матеріально-правових норм, дозволяє закріплення способу захисту не тільки в законі, але і в договорі. Про можливість використання погодженого сторонами способу захисту, відсутнього в актах законодавства України, свідчить, зокрема, положення пункту 26 постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27 лютого 2009 року «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» [94, с. 13], відповідно до якого закону не суперечить визнання судом мирової угоди, за умовами якої сторони як спосіб захисту гідності, честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи передбачають вибачення перед потерпілим. В останньому випадку необхідно говорити про обрання сторонами мирової угоди за взаємною згодою такого способу захисту, який не передбачений чинним законодавством України, але й не суперечить йому.

Не допускає закріплення способів захисту на розсуд сторін договору також ГК України, в статті 20 якого наведено невичерпний перелік способів захисту суб'єктів господарювання та споживачів, що може бути розширений тільки за рахунок встановлених законом випадків.

Таким чином, в чинному законодавстві відсутня єдність: по-перше, в окресленні кола джерел закріплення способів захисту цивільних прав та інтересів; по-друге, у визначенні можливості застосування способів захисту цивільних прав та інтересів, не передбачених законом.

Для подолання зазначених недоліків у законодавстві, з метою підвищення ефективності засобів захисту цивільних прав, зміцнення і охорони

демократичних цінностей у суспільстві, як вже зазначалося вище, необхідно внести зміни до всіх перелічених актів законодавства, а саме:

1) викласти абзац другий ч. 2 ст. 16 ЦК України у такій редакції:

«2. Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом, або таким, що відповідає змісту права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням».

2) викласти ст. 4 ЦПК України у такій редакції:

«1. Здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законами України, договором між сторонами або в інший спосіб, що відповідає змісту права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням».

3) викласти останній абзац ч. 2 ст. 20 ГК України у такій редакції:

«іншими способами, передбаченими законом, договором, або такими, що відповідають змісту права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням».

Поряд із зазначеними вище термінами «спосіб захисту» та «засіб захисту» у науковій літературі, законодавстві та в практиці правозастосування також вживаються інші поняття, у тому числі «заходи відповідальності», «санкції», «заходи оперативного впливу» тощо. Основним поняттям, яке заслуговує на увагу з точки зору порівняння зі способами захисту, є безумовно заходи цивільно-правової відповідальності, щодо якої в науці протягом довгого часу тривають дискусії по багатьом питанням. Для виявлення спільних та відмінних від способів захисту ознак заходів відповідальності необхідною є її загальна характеристика.

Однією з перших і найбільш відомих робіт у зазначеній сфері є праця видатного цивіліста О.С. Іоффе, який сформулював наступні властиві цивільно-правовій відповідальності ознаки: 1) це санкція за порушення цивільних законів; 2) забезпечення переконанням та державним примусом чи можливістю його застосування; 3) в основі відповідальності лежить осуд поведінки

правопорушника і стимулювання його до певної діяльності в інтересах суспільства при відсутності підстав для осуду відповідальної особи; 4) виражається в формі відновлення порушених відносин чи в формі встановлення негативних наслідків для правопорушника; 5) мета застосування – забезпечення умов нормального розвитку врегульованих цивільним правом суспільних відносин [95, с. 17]. В подальшому за текстом дослідження ми маємо на меті зупинитись на кожній із перелічених ознак цивільно-правової відповідальності для того, щоб встановити, чи дійсно вона притаманна відповідальності і чи можна такі ознаки одночасно визнавати за способами захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів.

Перша з перелічених вище ознак, яка полягає у тому, що відповідальність є санкцією за правопорушення [96, с. 97], вимагає звернення до тривалої в науці дискусії про співвідношення санкцій та заходів відповідальності. В науці насамперед звертається увага на те, що поняття санкції є багатозначним [97, с. 17] і допускає наступні варіанти розуміння: 1) як частина правової норми, яка передбачає правові наслідки у випадку дотримання правила, викладеного в диспозиції норми (саме в такому значенні розглядає санкції О.Є. Лейст [98, с. 185]); 2) як акт компетентного державного органу, яким дозволяється (санкціонується) можливість певної поведінки; 3) невігідні майнові наслідки, які настають в результаті вчинення правопорушення; 4) один із видів невігідних майнових наслідків, що покладаються на боржника при невиконанні чи неналежному виконанні зобов'язання (йде мова про так звані штрафні санкції) [99, с. 10]. Найбільш прийнятним для порівняння із цивільно-правовою відповідальністю є розуміння санкцій як загальних невігідних майнових наслідків.

В літературі можна виокремити два основні підходи до співвідношення санкцій та відповідальності. Перший підхід, представником якого є В.К. Райхер [100, с. 71], полягає у звуженому тлумаченні санкції і її фактичному зведенні до заходу відповідальності. Другий підхід засновується на розширювальному розумінні санкції, яка в такому випадку охоплює не лише заходи

відповідальності, але й інші правові наслідки порушення зобов'язання. Такого підходу притримується М.К. Сулейменов [101, с. 70]. В свою чергу, не набула достатньої підтримки позиція, за якою заходи відповідальності вважаються поняттям ширшим, ніж санкції, висловлена О.О. Орловським [102, с. 43-45]. Систематизацію вказаних підходів було здійснено, зокрема, О.О. Красавчиковим, який на основі здійсненого науково-теоретичного аналізу виокремив три концепції: концепція «пріоритету відповідальності», концепція «пріоритету санкції» і концепція «тотожності» [99, с. 10], з чим також погоджується І.С. Канзафарова [103, с. 82; 104].

Основна відмінність між зазначеними підходами в тому, що, з точки зору авторів, які схильні до включення заходів відповідальності до переліку санкцій, останні призводять до застосування не лише несприятливих наслідків у формі покладання на зобов'язану особу додаткового обов'язку чи позбавлення її права, але й інших наслідків, викликаних порушенням цивільного права або охоронюваного законом інтересу. Так, до останньої групи науковців можна віднести Я.М. Шевченко, на думку якої поняття санкції належить до будь-яких негативних наслідків, передбачених у правовій нормі, будь то запобіжні заходи, заходи припинення, заходи захисту чи заходи відповідальності [105, с. 31].

Водночас Б.С. Антімонов не допускає ототожнення договірної санкції та договірної відповідальності, але визнає останню певним додатковим зобов'язанням, що не завжди має місце із санкцією. Втім, щодо санкції автор також зазначає, що вона не може бути частиною змісту первісного зобов'язання, вона доповнює його у разі невиконання боржником свого обов'язку. Разом з тим, на нашу думку, застосування санкції може відбуватись у випадку звернення за примусовим виконанням обов'язку, що входить до змісту вже існуючого регулятивного правовідношення, а тому існують підстави погодитись із М.К. Сулейменовим в тому, що примусове виконання невиконаного раніше обов'язку є цивільно-правовою санкцією [101, с. 70]. Примусове виконання обов'язку, на думку В.Д. Примака, є такою санкцією, що поряд із заходами відповідальності має виразно майновий характер, на

противагу численним заходам оперативного впливу (оперативним санкціям) [106, с. 71].

Дещо звужено розглядають санкцію також О.М. Садіков та М.І. Краснов, які визнають санкціями не всі наслідки порушення умов договору, а лише ті, котрі мають на меті спонукати або прямо примусити боржника до виконання зобов'язання [107, с. 50-60; 108, с. 65-66]. Однак таке розуміння певним чином не враховує оперативних санкцій, зокрема, відмови від договору (ч. 3 ст. 651 ЦК України), при якій договір вважається розірваним, а зобов'язання сторін припиняються (ч. 3 ст. 653 ЦК України), а відповідно про виконання такого зобов'язання мова йти не може за таких обставин.

Відтак, можна прийти до висновку, що санкції виявляються у несприятливих (негативних) наслідках для правопорушника. Таке бачення знаходить підтримку в літературі [109, с. 3; 110, с. 18]. У зв'язку з цим постає питання: в чому може виявлятися несприятливий характер наслідків, викликаних санкціями? З цього приводу доцільно згадати тих авторів, які визнають несприятливі наслідки притаманними примусовому виконанню обов'язку в натурі виходячи з того, щоб суб'єкт однаково позбавляється певних благ і переносить страждання від визнання його вини у невиконанні (неналежному виконанні) того чи іншого обов'язку і його примушуванні до виконання певного обов'язку незалежно від його волі [111, с. 58]. Таке розуміння несприятливого характеру не вступає в протиріччя з іншими вживаними в цій сфері категоріями захисту та відповідальності, а також не позбавляє санкцію властивої їй особливості реакції на скоєне правопорушення. За таких обставин помилково вважати, що санкції, які не є заходами цивільно-правової відповідальності, не наділені несприятливим характером для правопорушника, оскільки навіть за відсутності додаткових обов'язків або за умови збереження усіх належних порушнику прав негативний (несприятливий) характер правових наслідків застосування санкцій може виявлятися у моральних стражданнях, спричинених визнанням особи винною у скоєнні правопорушення, або у застосуванні до неї примусу.

Разом з тим, попри зазначене розширювальне тлумачення негативних наслідків, не всі способи захисту призводять до несприятливого для правопорушників результату, наприклад, в результаті визнання права правопорушник може не відчувати наслідків негативного характеру. При оспорюванні права власності особи, її право підлягає захисту шляхом його визнання, але від такого способу захисту жодним чином не страждає особа, яка це право не визнає. За таких обставин можна стверджувати, що не всі способи захисту цивільних прав є санкціями, і, як зазначає В.Д. Примаєв, до таких належать різноманітні превентивно-запобіжні заходи та заходи безпосередньої протидії протиправним посяганням на абсолютні цивільні права [106, с. 71].

Серед санкцій є також такі заходи, які не можуть визнаватися ні способами захисту, ні тим більше заходами відповідальності – наприклад, звільнення боржника від відповідальності у разі прострочення кредитора є цивільно-правовою санкцією, оскільки настає в результаті прострочення кредитора, останній позбавляється права на отримання відшкодування [101, с. 77]. Цей правовий наслідок настає незалежно від вчинення уповноваженими органами державної влади, місцевого самоврядування або приватними особами дій, спрямованих на захист прав, оскільки в результаті поведінки кредитора автоматично досягається такий правовий результат, при якому права та інтереси боржника можна вважати захищеними. Однак такий характер санкцій не притаманний способам захисту цивільних прав, сутність яких виявляється у певних діях уповноважених органів чи осіб [112, с. 17], які в даному випадку відсутні.

Отже, способи захисту цивільних прав і санкції за обсягом понять перетинаються в тій частині, яка стосується заходів захисту, що застосовуються до правопорушника судом, іншими уповноваженими органами державної влади або безпосередньо потерпілою особою і передбачають настання для останнього певних несприятливих наслідків внаслідок правопорушення. В свою чергу, заходи відповідальності системно входять до обсягу поняття санкцій, і полягають у настанні для порушника таких негативних наслідків, що

виявляються у його додатковому обтяженні (покладення на порушника додаткового майнового обов'язку чи позбавлення права).

Будучи відповідальністю юридичною, цивільно-правова відповідальність, на думку І.С. Самощенка та М.Ф. Фарукшина, має державно-примусовий характер і покладається на порушника незалежно від його волі та бажання, а також має зовнішній характер [111, с. 44]. Автори також вказують, що у цивільному праві державно-примусовий характер відповідальності виявляється навіть у випадку відсутності звернення потерпілого суб'єкта до компетентних органів державної влади, коли правопорушник сам визнає свою вину і несе відповідальність без втручання відповідних органів [111, с. 50]. Наприклад, при заподіянні збитків порушник-заподіювач самостійно відшкодовує потерпілій особі збитки не чекаючи звернення останньої до суду. Такий добровільний порядок здійснення форм охоронної спонуки не просто допускається, а нерідко заохочується [113, с. 62]. Слід погодитись з науковцями у даному питанні, оскільки навіть при відсутності розгляду спору в органі державної влади особа однаково перебуває під правовою охороною держави, а тому звичайно заслуговує на сприйняття вказівка на забезпечення цивільно-правової відповідальності саме можливістю застосування державного примусу, яка може бути не реалізована потерпілою особою. У зв'язку з цим, визначення відповідальності як форми державного примусу [114, с. 431] не можна визнати вдалим, оскільки в такому випадку не враховуються випадки добровільного відшкодування збитків та виплати неустойки. Також недостатньо підстав для того, щоб погодитись із С.М. Братусем у визначенні відповідальності як стану примусу до виконання обов'язку [115, с. 30]. При цьому, попри притаманну цивільно-правовій відповідальності диспозитивність та ініціативу суб'єктів в її застосуванні [116, с. 44], слушним є твердження В.Ф. Яковлєва в тому, що цивільне право у своєму регулювальному впливі на суспільні відносини не може обійтись без державного примусу [117, с. 210]. Як пише М.С. Малєїн, державний примус є необхідним навіть у випадку добровільного виконання обов'язків, оскільки у разі його відсутності слідує відповідальність через суд чи

арбітраж [118, с. 135]. Винятком із загального правила про забезпечення відповідальності можливістю застосування державного примусу можливо вважати відповідальність держави, оскільки небезпідставний сумнів у деяких авторів викликає наукова обґрунтованість твердження про можливість застосування державного примусу безпосередньо до держави [119, с. 5].

Повертаючись до співвідношення санкції і цивільно-правової відповідальності, слід погодитися з тими авторами, які визнають, що санкція забезпечена можливістю її реалізації через державний примус і являє засновану на правовій нормі примусову міру [4, с. 313]. При цьому, не позбавлені примусового характеру також ті санкції, які можуть застосовуватися самостійно уповноваженою особою до зобов'язаної особи у разі порушення останньою цивільних прав та обов'язків [120, с. 38], але не є заходами державно-примусового характеру, що застосовуються судом або іншими компетентними державними чи громадськими органами. При цьому примусовість відносно правопорушника характерна також для способів захисту цивільних прав і для захисту цивільних прав загалом [121, с. 173].

Така ознака відповідальності як осуд правопорушника полягає у негативній реакції держави і суспільства на правопорушення і правопорушника [122, с. 84]. Пояснити на прикладах, в чому саме полягає осуд правопорушника є непростим завданням, оскільки термін «осуд» допускає різні варіанти тлумачення. З точки зору П.А. Варул, характер осуду визначається змістом і формою цивільно-правової відповідальності, виражених в цивільно-правових нормах і договорах, які встановлюють відповідальність [116, с. 43]. На нашу думку, виходячи з того, що однією з форм діяльності держави є правотворення, то відповідно осуд правопорушника з боку держави полягає у забороні поведінки осіб, внаслідок якої порушуються норми права та (або) суб'єктивні права чи охоронювані законом інтереси учасників цивільних правовідносин, шляхом визнання певних видів дій (бездіяльності) правопорушеннями. Водночас важко погодитися з твердженням М.С. Малєїна, що суспільному осуду підлягає лише винна поведінка [118, с. 135], оскільки таке твердження

спростовується наявністю випадків безвинної відповідальності, наприклад, при заподіянні шкоди джерелом підвищеної небезпеки суспільний осуд викликає не винна поведінка сторони, а сам факт заподіяння нею шкоди і відповідно порушення суб'єктивних цивільних прав. Разом з тим, якщо цивільно-правова відповідальність настає виключно за наявності порушення прав (ст. 611 ЦК України, де вказані правові наслідки порушення, «вмикає» механізм цивільно-правової відповідальності), захист прав відповідними способами можливий також за наявності іншого посягання на право чи охоронюваний законом інтерес (оспорювання, невизнання або навіть реальна загроза порушення).

Однією з кваліфікуючих ознак відповідальності є встановлення позитивних правових наслідків для потерпілої особи в результаті застосування заходів відповідальності та несприятливих наслідків для правопорушника. Такі наслідки становлять зміст відповідальності [123, с. 115] і, на думку О.С. Іоффе, можуть виражатися у заміні невиконаного обов'язку новим (наприклад, відшкодування збитків та моральної шкоди, завданих другій стороні чи третій особі у зв'язку із вчиненням недійсного правочину, згідно ч. 2. ст. 216 ЦК України), приєднанні нового обов'язку до вже існуючого (відшкодування збитків боржником, завданих кредитору простроченням виконання зобов'язання, згідно ч. 2 ст. 612 ЦК України) або у позбавленні права, з якого впливав покладений на відповідну особу обов'язок [95, с. 14]. З такою позицією погоджуються також інші автори [82, с. 609], зокрема, В.В. Луць, визнаючи втрату завдатку або його повернення у подвійному розмірі мірою цивільно-правової відповідальності, вважає слушною думку І. Пучковської про необхідність доповнення ст. 611 ЦК України зазначеними правовими наслідками порушення зобов'язання [124, с. 128], з чим також варто погодитися, оскільки ст. 611 ЦК України передбачає усі інші відомі цивільному праву форми цивільно-правової відповідальності, основною з яких визнається відшкодування збитків [125, с. 222]. Визнання за цивільно-правовою відповідальністю характеру додаткових негативних наслідків у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладення на нього нових чи

додаткових цивільно-правових обов'язків призводить до неможливості визнання цивільно-правовою відповідальністю такого способу захисту цивільних прав як примусове виконання обов'язку в натурі, незважаючи на раніше висловлені в літературі заклики [126, с. 85-86]. Отже, додатковий характер зобов'язань при цивільно-правовій відповідальності невластивий всім без винятку способам захисту цивільних прав та законних інтересів.

Щодо останньої із зазначених О.С. Іоффе ознак відповідальності, що полягає в її направленості на забезпечення нормального розвитку врегульованих цивільним правом суспільних відносин, слід зауважити, що зазначена мета не позбавляє характерних для цивільно-правової відповідальності функцій, в тому числі особливої саме для цивільного права компенсаторної функції відповідальності, що виражається у відновленні порушених прав потерпілої особи [118, с. 146], а також у тому, що цивільно-правова відповідальність (в тому числі і деліктна) впливає безпосередньо на майнову сферу правопорушника, а не на його особистість [127, с. 70]. Разом з тим, заслуговує на абсолютне сприйняття позиція Н.С. Кузнецової, яка відзначає, що загальна риса цих правових засобів – чітко виражена правозахисна мета, але способи захисту за своїм обсягом є більш широким поняттям, оскільки передбачають не лише відновлення порушеного права чи компенсацію втрат, але і попередження, припинення і усунення порушення цивільного права [128, с. 45].

Викладення вказаних вище основних ознак цивільно-правової відповідальності наразі дозволяє виявити спільне та відмінне зі способами захисту цивільних прав. По-перше, якщо всі заходи цивільно-правової відповідальності є одночасно санкціями за скоєні правопорушення, то співвідношення санкцій із способами захисту цивільних прав та інтересів є більш складним і полягає у частковому перетині обсягу цих понять. По-друге, відмінною ознакою цивільно-правової відповідальності, що не характерна для всіх без винятку способів захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів, є наявність негативних наслідків для правопорушника, що полягають

у покладенні на останнього додаткових майнових обов'язків чи позбавленні його прав. По-третє, цивільно-правова відповідальність настає у випадку порушення прав, яке викликає осуд правопорушника, а способи захисту застосовуються також при невизнанні, оспорюванні або реальній загрозі порушення прав чи охоронюваних законом інтересів. В свою чергу, одночасно способам захисту цивільних прав і заходам відповідальності властиві забезпеченість можливістю застосування державного примусу (із певними застереженнями щодо суб'єктів) та правозахисна мета. Загалом можна констатувати, що способи захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів охоплюють заходи цивільно-правової відповідальності.

Поряд із окресленим вище поняттям відповідальності в ретроспективному смислі в науці також виділяються заходи відповідальності у позитивному (перспективному) значенні, які В.А. Тархов визначає як обов'язок [129, с. 13], наполягаючи на неможливості протиставлення відповідальності за минулу і за майбутню поведінку, а також на неможливості розгляду моральної відповідальності у відриві від юридичної [129, с. 10]. І.С. Канзафарова визнає слабкою ланкою ідеї «правової позитивної відповідальності» неможливість визначити її юридичні властивості та якості, які будь-чим відрізняються від відомих понять «обов'язок», «правомірна поведінка», «правосуб'єктність», «деліктоздатність», «виконання зобов'язань» тощо [103, с. 80]. Я.М. Шевченко вважає, що віднесення так званої «позитивної» відповідальності до правової відповідальності означало би фактично ліквідацію відповідальності як правового інституту, оскільки будь-який вид діяльності, врегульований правом, можна було б з успіхом вважати такою відповідальністю [130, с. 71]. На думку М.С. Малєїна, визнання відповідальності обов'язком вносить неясність у термінологію, бо відповідальністю називається одночасно і обов'язок, і наслідки його невиконання [118, с. 131]. Зазначені твердження сприяють висновку про недоцільність порівняльно-правового аналізу заходів відповідальності у позитивному смислі зі способами захисту цивільних прав,

оскільки фактично відбувається підміна поняття відповідальності іншим терміном з іншим змістом.

Поряд із формами, заходами відповідальності, окремими авторами також робляться спроби оперувати іншими поняттями, наприклад, «відновлювальні заходи» [131, с. 3], «державно-примусові заходи регулятивного характеру», «державно-примусові заходи превентивного характеру» [132, с. 294-295] тощо, але, на нашу думку, найбільшої уваги заслуговують ті поняття, вживання яких вже випробувано законодавством і практикою його застосування.

Так, у господарському законодавстві вживається термін «оперативно-господарські санкції» як різновид господарських санкцій. Їх визначення знаходимо в ст. 235 ГК України у главі 24 «Загальні засади відповідальності учасників господарських відносин», де вони розуміються як заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовується самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. Такого підходу до визначення оперативно-господарських санкцій, зафіксованого в ГК України, в цілому притримується В.С. Щербина [133, с. 293-294], але таке визначення оперативно-господарських санкцій не є єдиним.

На думку В.Д. Чернадчука і Т.О. Чернадчук, оперативно-господарські санкції – це передбачені законом або санкціоновані законом і передбачені господарським договором засоби оперативного впливу правоохоронного характеру, які без звернення до юрисдикційного органу застосовуються уповноваженою особою (кредитором, належним виконавцем) безпосередньо до зобов'язаної особи (боржника, неналежного виконавця) у разі неналежного виконання нею своїх зобов'язань [134, с. 15]. Слід зауважити, що вказане визначення було надане до прийняття ГК України. В свою чергу, О.М. Вінник вже після прийняття ГК України запропонувала наступну дефініцію оперативно-господарських санкцій – це передбачені законодавством заходи економічного впливу кредитора на господарюючого суб'єкта-боржника

(правопорушника), спрямовані на попередження або зменшення втрат кредитора від порушень боржника [135, с. 331].

«Оперативно-господарські санкції» – це легальне формулювання, яке вживається в чинному ГК України, але в літературі віднаходимо і інші подібні найменування, зокрема, заходи оперативного впливу, що в науці цивільного права розглядаються окремо від цивільно-правової відповідальності [136, с. 6]. На думку М.С. Карпова, поширення на заходи оперативного впливу абсолютно невластивого для них правового режиму цивільно-правової відповідальності на практиці б суттєво обмежило функціональні можливості таких заходів [97, с. 26]. Аналогічного підходу притримуються і інші автори (зокрема, М.І. Брагінський [82, с. 694], С.В. Сарбаш [137, с. 493], В.П. Грибанов [4, с. 133-136]).

В.П. Грибанов визначає заходи оперативного впливу як такі юридичні засоби правоохоронного характеру, які застосовуються до правопорушника безпосередньо самою уповноваженою особою як стороною правовідносин, без звернення за захистом права до компетентних державних органів [4, с. 133]. В.В. Вітрянський заходами оперативного впливу вважає передбачені законом односторонні дії кредитора, які спрямовані на зміну або припинення зобов'язань [82, с. 698].

Таким чином, незважаючи на те, що в доктрині цивільного права домінує підхід, за яким заходи оперативного впливу не є заходами відповідальності, в господарському законодавстві оперативно-господарські санкції визнаються засобами відповідальності (ст.ст. 216, 217 ГК України). Водночас труднощі з термінологією не повинні затьмарювати змісту та призначення обох зазначених термінів, а тому цілком справедливо в літературі оперативно-господарські санкції відносяться до засобів протидії (самозахисту цивільних прав) [138, с. 234]. Одночасно оперативно-господарські санкції та заходи оперативного впливу можуть також бути визнані способами захисту цивільних прав, які застосовуються в позасудовому односторонньому порядку уповноваженими особами без звернення до компетентних органів державної влади та місцевого

самоврядування, а тому викликає порозуміння іменування способами самозахисту заходів, передбачених в ст.ст. 1169, 1171 ЦК України, в межах необхідної оборони чи крайньої необхідності [139, с. 64]. При цьому, видається обґрунтованою критика встановленого ГК України правила статей 235, 236 ГК України, розтлумачених в контексті ст. 20 ГК України, про позбавлення учасників господарських зобов'язань права визначати в договорі способи захисту, в тому числі оперативного, не передбачені ГК України чи іншим законом [140, с. 247; 141, с. 139].

Насамкінець, необхідно звернутись до поняття «заходи захисту» (рос. – «меры защиты»), через яке, на нашу думку, необхідно розкривати термін «способи захисту прав», з чим також погоджуються представники науки цивільного права [142, с. 11]. Можна вказати на наступні випадки, коли в цивільному законодавстві опосередковано йде мова про заходи захисту. За змістом ст.ст. 67, 69 ЦК України опікун та піклувальник зобов'язані вживати заходів щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічних. До обов'язків виконавця за договором про виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських або технологічних робіт відповідно до ст. 897 ЦК України віднесено вжиття заходів для захисту одержаних при виконанні робіт результатів, що підлягають правовій охороні. Згідно ст. 50 Закону України «Про заставу» заставадавець зобов'язаний вживати заходів, необхідних для захисту заставленого права від посягань з боку третіх осіб [143]. За змістом п. 3) ч. 1 ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права» суб'єкти авторського права і суміжних прав мають право вимагати прийняття інших передбачених законодавством заходів, пов'язаних із захистом авторського права та суміжних прав. Поряд із зазначеними нормами цивільного законодавства, в галузевому законодавстві також згадуються, зокрема, заходи щодо захисту економічної конкуренції в сфері зовнішньоекономічної діяльності (ст. 20 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [144]), заходи з евакуації (ст. 33 Кодексу цивільного захисту від 02.10.2012 р. [145]), заходи щодо захисту інформації, отриманої в результаті проведення негласних слідчих

(розшукових) дій (ст. 254 Кримінального процесуального кодексу України [146]) тощо.

Зі змісту викладених положень нормативно-правових актів випливає, що заходами можуть бути будь-які дії фактичного чи юридичного характеру, що мають певну цільову направленість. Така універсальність і гнучкість терміну «заходи захисту» вочевидь продиктована тим, що на відміну від поняття «способи захисту», цей термін в законодавстві використовується рідко, а тому не обтяжений значною нормативно-правовою регламентацією, практикою ділового обороту і може вільно використовуватись для пояснення інших існуючих термінів. Та обставина, що визначення терміну «спосіб» через поняття «захід» не сприяє розкриттю суті поняття, на чому наголошують деякі науковці [147, с. 9], звичайно повинна братись до уваги, але не створює перешкод для оперування терміном «захід» в юридичній термінології. В науковій літературі вченими висловлюються різні погляди на співвідношення заходів захисту і заходів відповідальності, які можна загалом поділити на дві групи.

Перша група дослідників розглядає заходи захисту як такі санкції, що не є заходами відповідальності (С.С. Алексєєв [148, с. 163], В.Ф. Яковлєв [149, с. 117], Г.Я. Стоякін [150, с. 11-12]). Такий підхід також запропонований у першому реченні ч. 1 ст. 199 ГК України, де передбачено, що виконання господарських зобов'язань забезпечується заходами захисту прав та відповідальності учасників господарських відносин, передбаченими цим Кодексом та іншими законами. Сполучник «та» вказує в даному випадку на розрізнення законодавцем понять «заходи захисту прав» і «заходи відповідальності». На думку М.С. Малєїна, відсутність негативних наслідків і (або) суспільного осуду відрізняє заходи захисту від заходів відповідальності [118, с. 150]. Однак, категоричний характер зазначеного судження спростовується самим автором, який поряд зазначає, що «застосування заходів захисту, як правило, не призводить до негативних наслідків» [118, с. 150]. На його думку, заходи захисту спрямовані, головним чином, на забезпечення

недоторканості прав і ліквідацію наслідків порушення прав, а заходи відповідальності, крім того, - на покарання винних і попередження правопорушень [118, с. 151]. Обережність, з якою автори намагаються провести межу між заходами відповідальності і заходами захисту, свідчить про глибоке взаємопроникнення зазначених категорій і їх взаємозалежність. Наприклад, В.І. Данілін зазначає, що на противагу санкціям заходів сімейно-правової відповідальності, в основному направленим на особистість порушника, з метою покарати, осудити його за правопорушення санкції заходів захисту, як правило, переслідують правовідновлювальну мету в охоронювальному правовідношенні, а також мають на меті попередження і припинення правопорушення [151, с. 130].

Інша група науковців розглядає заходи захисту більш широко як такі, що включають заходи відповідальності – і саме з ними варто погодитись. Наприклад, В.Ф. Попондопуло вибудовує наступну логічну послідовність суджень: 1) порушення права призводить до виникнення правоохоронного правовідношення; 2) захист права може здійснюватися різними неправовими і правовими заходами (засобами, способами); 3) до правових заходів захисту прав відносяться в тому числі і заходи цивільної відповідальності [152, с. 50]. Аналогічну позицію обіймає В.Д. Примак, відзначаючи недоцільність розмежування «заходів правового захисту» і власне відповідальності [106, с. 68].

При цьому, невжиття законодавцем терміну «захід захисту» дає підстави для його розширеного розуміння, а тому існують підстави для висновку, що на практиці можуть існувати такі заходи захисту, що не є способами захисту. Це можна пояснити на прикладі. Так, у випадку застосування судом такого способу захисту як відшкодування шкоди (пп. 8,9 ч. 2. ст. 16, ст.ст. 22, 23 ЦК України), який одночасно є і заходом цивільно-правової відповідальності, застосування цього способу захисту буде мати місце після розгляду судом справи і шляхом закріплення його у процесуальному документі – рішенні суду. Водночас під час розгляду і до ймовірного застосування судового способу

захисту справи суд може вживати також інші процесуальні дії, що за своїм значенням не мають такої ваги як кінцевий результат, але також спрямовані на захист прав потерпілої особи. О.А. Беляневич називає такий захист превентивним, і при цьому зауважує, що превентивний захист не може бути визначений як спосіб захисту, оскільки є, по суті, особливим видом судової діяльності, спрямованої на попередження, що здійснюється у відповідній процесуальній формі [58, с. 30]. Так, вжиття судом заходів забезпечення позову (ст.ст. 151, 152 ЦПК України) шляхом накладення арешту на майно боржника не призводить до захисту права, хоч і направлене на захист прав потерпілої особи, і на відміну від способів захисту прав має проміжний (превентивний, попередній), а не кінцевий (наступний, остаточний) характер. В ч. 1 ст. 1 Господарського процесуального кодексу України також передбачена можливість вжиття господарським судом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням (запобіжних заходів) [153], що відповідно також не є способами захисту в тому значенні, яке їм надане законодавцем в ст. 16 ЦК України.

Правильне розуміння співвідношення понять «заходи захисту» та «заходи відповідальності» має не лише теоретичне, але і практичне значення, оскільки в разі охоплення заходами захисту також заходів відповідальності є можливість застосування до всіх заходів відповідальності загальних норм про захист прав, розміщених в главі 3 ЦК України. У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне викласти перше речення ч. 1 ст. 199 ГК України в такій редакції: «Виконання господарських зобов'язань забезпечується заходами захисту прав учасників господарських відносин, передбаченими цим Кодексом та іншими законами».

1.3. Способи захисту цивільних прав у джерелах міжнародного та європейського права

Крім вищеназваних особливостей способів захисту цивільних прав в Україні заслуговує на увагу також міжнародно-правовий аспект цього питання.

Конституція України у статті 55 гарантує кожному право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Це положення кореспондується з вимогою щодо прийнятності скарги, встановленою Європейською конвенцією, згідно з якою Європейський суд з прав людини приймає питання до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту (ч. 1 ст. 35) [154, с. 22]. Європейська конвенція справедливо визнається вищим рівнем юридико-нормативного узагальнення індивідуальної свободи, що базується на системі регіонального міжнародного захисту [155, с. 67]. Способами захисту, що застосовуються Європейським судом з прав людини, в даному випадку можуть бути: 1) визнання Європейським судом з прав людини порушення права, передбаченого статтею Європейської конвенції; 2) справедлива сатисфакція (ст. 41) [156, с. 127]. У Європейському суді з прав людини неможливо застосувати інші способи захисту, що відомі праву України. Разом з тим, права, що закріплені в Європейській конвенції мають різну галузеву спрямованість, наприклад, стаття 1 протоколу 1 до Європейської конвенції захищає право власності, і, як зазначається в літературі, є європейським мінімальним стандартом захисту права на вільне володіння своєю власністю та створює відправну точку у розумінні міжнародно-правового змісту цього права [157, с. 4]. Водночас, в практиці Європейського суду з прав людини право власності розуміється достатньо широко як таке, що включає в себе не лише абсолютні права, але також і відносні, тобто взаємовідносини між приватними особами, публічні взаємовідносини, інтелектуальну власність [158, с. 31]. Поряд із правом власності, за Європейською конвенцією захищаються також особисті немайнові права, в тому числі право на життя (ст. 2), право на свободу та особисту недоторканість (ст. 5), право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8) тощо. Відтак, цивільні права можуть бути захищені в Європейському суді з

прав людини дозволеними Європейською конвенцією способами захисту за умови вичерпання всіх національних засобів правового захисту.

Під «вичерпанням всіх національних засобів правового захисту» в літературі розуміють обов'язкове використання заявником всіх засобів, як адміністративних, так і судових, що передбачені в національному законодавстві [154, с. 23]. Для поліпшення розуміння зазначеного терміну слугує зміст ч. 1 ст. 35 Європейської конвенції, в якій умова про вичерпання національних засобів правового захисту поєднується з умовою про шестимісячний строк для звернення до Суду, що відліковується від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні. Обов'язкова наявність певного рішення органу державної влади як умови прийнятності скарги в Європейський суд з прав людини означає звужене розуміння національних засобів правового захисту у Європейській конвенції як таких, що не включають, зокрема, засобів самозахисту (протидії), використання яких може не братися до уваги при зверненні до Європейського суду з прав людини. Трьома сутнісними характеристиками засобів захисту, вичерпання яких вимагається для звернення до Європейського суду з прав людини, є доступність, ефективність та достатність [159, с. 128]. Доступність означає можливість заявника безпосередньо ініціювати процес розгляду. Наприклад, в Італії особи не можуть безпосередньо звертатися до Конституційного Суду, щоб оскаржити конституційність закону (такі справи передаються іншими судами), а тому такий засіб захисту не потребує застосування для наявності «вичерпання» [160]. В свою чергу, не зупиняючись детально на проблемі ефективності юридичних засобів захисту, що є однією з ключових у юриспруденції, слід відзначити, що в практиці Європейського суду з прав людини ефективність та достатність означають можливість адекватної відповіді на допущене порушення Європейської конвенції, зокрема, в Російській Федерації конституційна скарга не вважається ефективним засобом захисту на допущене порушення в результаті помилкового застосування або тлумачення положення законодавства, яке не є конституційним [161]. При цьому, ефективність засобів

захисту прав визнається не лише однією з передумов для звернення особи до Європейського суду з прав людини, але й конвенційною вимогою ст. 13 Європейської конвенції, порушення якої є самостійною підставою для використання механізму, закріпленого Європейською конвенцією. Т.І. Пашук виділяє дві наступні ознаки ефективності юридичних засобів захисту за Європейською конвенцією: гарантований державою юридичний засіб захисту повинен передбачати, по-перше, можливість розгляду національним органом скарги про ймовірне порушення права по суті; по-друге, за результатами цього розгляду має бути призначено відповідний захист права [50, с. 7]. Така характеристика ефективності юридичних засобів захисту за Європейською конвенцією ще раз доводить їх юрисдикційний характер.

За таких обставин існують підстави для відмежування способів захисту цивільних прав, які можуть бути застосовані Європейським судом з прав людини (визнання наявності порушення Європейської конвенції та справедлива сатисфакція), та національних засобів правового захисту, вичерпання яких є необхідною умовою для звернення із заявою до Європейського суду з прав людини. Останні мають бути доступними, ефективними та достатніми для захисту прав, а також, на відміну від способів захисту цивільних прав, в цілях Європейської конвенції застосовуються лише органами державної влади та місцевого самоврядування і не охоплюють засоби самозахисту, застосовувані учасниками цивільних відносин без звернення до юрисдикційних органів.

Якщо порівнювати особливості захисту прав за Європейською конвенцією та за правом Європейського Союзу (надалі за текстом – «ЄС»), то необхідно насамперед відзначити, що з метою реалізації положень європейського права створено Європейський Суд Справедливості, що розташований у графстві Люксембург та діє окремо від Європейського суду з прав людини у Страсбурзі, але не можна не відзначити використання вказаними судовими установами у своїй практиці аргументації та взаємного досвіду, завдяки чому досягається

певна спорідненість між Європейською конвенцією і правом ЄС загалом¹. Важливе значення для визнання прав людини та їх захисту складовою права ЄС стало ухвалення Єдиного європейського акта 1986 р., у преамбулі якого було закріплено посилення на Європейську конвенцію як на основу для підтримки демократії [162, с. 88]. Разом з тим, механізм захисту прав у Європейському суді з прав людини істотно відрізняється, оскільки полягає насамперед у визнанні або невизнанні порушення прав людини, закріпленого в Європейській конвенції, в той час як Європейський Суд Справедливості в своїй діяльності керується європейським правом в усьому його обсязі і насамперед Договором про ЄС [163] та Договором про функціонування ЄС [164]. При цьому, не можна не відзначити схожості у заходах відповідальності, що застосовуються вказаними судами: у Європейському суді з прав людини – це справедлива сатисфакція (*just satisfaction*) відповідно до статті 41 Європейської конвенції, а в Європейському Суді Справедливості – шкода (*damages*) у випадку позадоговірної відповідальності ЄС (при відповідальності держав-членів компетентні національні суди). Свого часу Європейський Суд Справедливості розмежував два види справ у позадоговірній відповідальності ЄС: перший вид справ стосується тих випадків, коли орган ЄС, що може бути притягнутий до відповідальності, володіє широким вибором поведінки в тих чи інших питаннях (наприклад, прийняття рішень з економічних питань); другий вид справ стосується відповідно випадків, коли вид і спосіб поведінки чітко і недвозначно передбачається в актах європейського права (наприклад, орган ЄС приймає рішення виключно на виконання приписів іншого акту). Вказане розмежування походить від розглянутої Європейським Судом Справедливості справи *Schöppenstedt versus Council* (1971), в якій було визначено тест на позадоговірну відповідальність ЄС, коли орган ЄС може обирати механізм своєї поведінки, а саме визначено, що для притягнення ЄС до позадоговірної відповідальності в

¹ Спільні риси Європейської конвенції та права ЄС можна прослідкувати на прикладі Хартії фундаментальних прав Європейського союзу, що набула обов'язкового характеру з набранням чинності Лісабонським договором від 7 грудня 2000 р. і в якій знайшли відображення основні права та свободи громадян ЄС (див.: *Charter of Fundamental Rights of the European Union as of 07.12.2000 // Official Journal of the European Union. – 30.03.2010. – P. C83/391-C83/403*).

такому випадку потрібне «кричуще порушення вищої за юридичною силою правової норми» [165, с. 975]. Зазначене рішення Європейського Суду Справедливості встановило достатньо високий бар'єр для подолання особами, які бажають отримати відшкодування від ЄС. Вимоги, що пред'являються до інших видів позовів про відшкодування шкоди в порядку позадоговірної відповідальності, коли орган ЄС не володіє широкою свободою у виборі форм поведінки, а має діяти в рамках, чітко визначених актом вищої юридичної сили, не такі суворі і традиційно зводяться до трьох компонентів: 1) незаконність акту органу ЄС (illegality), 2) шкода (damage) та 3) причинно-наслідковий зв'язок між незаконним актом та шкодою (causation) [166, с. 567]. В порівняльно-правовому контексті слід відзначити, що така система підстав для позадоговірної відповідальності ЄС є близькою до об'єктивних елементів складу цивільного правопорушення, виділених Г.К. Матвеевим у відомій монографії «Підстави цивільно-правової відповідальності»: 1) протиправна дія (бездіяльність) особи; 2) шкідливий результат цієї дії (бездіяльності); 3) причинний зв'язок між дією (бездіяльністю) і шкодою [167, с. 23].

Таким чином, з вищевикладеного можна зробити висновок, що суб'єктивне цивільне право може також захищатися не тільки національно-правовими, але і міжнародно-правовими способами захисту. Огляд існуючих в європейському та міжнародному праві способів захисту порушених прав учасників цивільних правовідносин дає підстави для висновку, що для європейського та міжнародного права нехарактерна розгалужена система способів захисту прав, що має місце у національному законодавстві України, зокрема, в переліку способів захисту, якими можуть оперувати фізичні та юридичні особи при порушенні їхніх суб'єктивних прав за європейським правом, відсутні такі способи захисту як зміна та припинення цивільного правовідношення. Наявність такого правового регулювання пояснюється необхідністю розробки універсальних для всіх держав-членів ЄС правил захисту суб'єктивних прав учасників ЄС від можливих порушень і наявністю особливого суб'єкта відповідальності – ЄС як певне наднаціональне утворення.

Відповідно основними міжнародно-правовими способами захисту цивільних прав, якими можуть скористатись зацікавлені особи, є справедлива сатисфакція за Європейською конвенцією та відшкодування шкоди за правом ЄС.

Поряд із вищевказаними джерелами міжнародного та європейського права, які оперують поняттям «засіб захисту прав», а також встановлюють певні особливі способи захисту цивільних прав, заслуговує на безперечну увагу Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року (надалі за текстом – «Віденська конвенція») [168], що вважається зразком міжнародної правотворчості [169, с. 116] та основним міжнародно-правовим документом, який регламентує міжнародну купівлю-продаж в сучасному торговому обороті [170, с. 213]. Крім того, Віденська конвенція, як і Європейська конвенція, використовує термін «засіб захисту прав» та встановлює певні способи захисту цивільних прав у договірних відносинах. Водночас розуміння засобів захисту прав за Віденською конвенцією кардинально відрізняється від підходу, передбаченого у Європейській конвенції: за Віденською конвенцією в якості засобів правового захисту виступають додаткові права, що виникають у покупця, якщо продавець не виконав свої обов'язки за договором, і навпаки, додаткові права виникають у продавця, якщо покупець не виконав свої обов'язки [171, с. 404]. Таке розуміння властиве континентальній системі договірного права, зокрема, праву Франції, в якому засоби правового захисту розглядаються не як прояв відповідальності, а як наслідок укладення договору, іншими словами, як юридичний ефект зобов'язання [172, с. 205]. В свою чергу, система загального договірного права базується на тому, що засоби судового захисту випереджають право: процедура в першу чергу [173, с. 214]. На думку А.С. Комарова, норми Віденської конвенції, присвячені відповідальності сторін за невиконання чи неналежне виконання покладених на них за договором міжнародної купівлі-продажу товарів обов'язків, побудовані в значній мірі у відповідності з традиціями англо-американського права: вони викладаються в контексті засобів правового захисту, що надаються стороні у випадку

порушення зобов'язань контрагентом [56, с. 181]. Водночас, як далі стверджує автор, на перший погляд Віденська конвенція пішла шляхом визнання права на реальне виконання договірною зобов'язання, тобто шляхом права західноєвропейських країн континентальної Європи, оскільки сторонам надане таке право в силу ст.ст. 41, 62 Віденської конвенції, але з урахуванням змісту ст. 28 Віденської конвенції, яка допускає суду не виносити рішення про виконання в натурі, вчений доходить висновку, що конфлікт між двома підходами залишився невирішеним: уніфікації з цього питання досягнуто не було [56, с. 181]. Для покращення розуміння сутності засобів правового захисту у Віденській конвенції та їхнього співвідношення із способами захисту цивільних прав необхідно звернутись до змісту власне Віденської конвенції, в якій передбачені такі засоби захисту.

Вибір та види доступних до застосування за Віденською конвенцією засобів захисту надзвичайно важливі для зацікавленої сторони договору, що постраждала від його порушення. При цьому, особлива значимість засобів захисту полягає у тому, що їх характеристика дає можливість зрозуміти втілення основоположних принципів права у нормах та джерелах права [174]. Тобто саме в цій сфері знаходяться відповіді на системні питання договірною права, засоби правового захисту виступають серцем системи договірною права, оскільки від них залежать результати вирішення кожного конкретного спору².

У Віденській конвенції збережена наступна традиційна тричленна структура засобів захисту прав: по-перше, потерпіла сторона може вимагати виконання зобов'язання в натурі; по-друге, потерпіла сторона вправі використати інший засіб захисту, замість виконання основного зобов'язання (мова йде, як правило, про грошову компенсацію); по-третє, потерпіла сторона може покласти кінець договірному правовідношенню та повернутися в положення, при якому вважатись такою, що не перебувала в договірних

² Подібним чином характеризує норми глави 7 “Невиконання” Принципів УНІДРУА Артур Розет в наступній публікації: Arthur Rosett. UNIDROIT Principles and Harmonization of International Commercial Law: Focus on Chapter Seven [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unidroit.org/english/publications/review/articles/1997-3.htm>.

відносинах. Вищезазначені три основні категорії засобів правового захисту можуть поєднуватися у своєму застосуванні або знаходити своє відображення у певних модифікаціях, як-то право на зниження вартості товарів або право притримати виконання [175].

Засоби правового захисту від порушення договору закріплені у ст.ст. 45 та 61 Віденської конвенції. Зазначені статті встановлюють взаємні для покупця та продавця засоби захисту. Відповідно до ч. 1 ст. 45 Віденської конвенції, яка окреслює наслідки порушення продавцем зобов'язань за договором чи Віденською конвенцією, покупець має п'ять основних засобів захисту від порушення: право на виконання (ч. 1 ст. 46); право на усунення недоліків (ст. 48); право на розірвання договору у випадку його істотного порушення (п. а ч. 1 ст. 49); право на зниження ціни товару (перше речення ст. 50); право вимагати відшкодування збитків (п. б ч. 1 ст. 45 у взаємозв'язку із ст.ст. 74-77) [176].

Відтак, ст. 45 Віденської конвенції пропонує загальний огляд засобів правового захисту, доступних покупцю у випадку порушення договору – виконання зобов'язання, розірвання договору, відшкодування збитків та зниження ціни. Аналогічним чином, засоби захисту продавця перелічені у ч. 1 ст. 61 Віденської конвенції, але на відміну від наявних у покупця засобів захисту, передбачених в ст. 45 Віденської конвенції, засоби захисту продавця по суті є простішими, оскільки у покупця є лише два основних обов'язки: оплатити та прийняти товар. У зв'язку з цим, у продавця відсутні засоби захисту, які є у покупця: зниження ціни через невідповідність товару (ст. 50), право на часткове застосування засобів захисту у випадку часткової поставки товарів (ст. 51), а також право на відмову у прийнятті товару у випадку дострокової поставки товару або при перевищенні кількості товарів (ст. 52) [177].

За Віденською конвенцією термін «порушення договору» охоплює всі випадки невиконання стороною будь-яких своїх зобов'язань [178, с. 188]. Такі зобов'язання можуть мати за основу не лише договір між сторонами, але й власне Віденську конвенцію, звичайну практику чи звичаї ділового обороту (ст.

9). Це положення відсилає до загальних засад невиконання зобов'язань продавцем або покупцем, а також наслідків невиконання, окреслених в ст.ст. 45 та 61 Віденської конвенції. При цьому за Віденською конвенцією різниця між порушенням основних обов'язків та порушенням додаткових обов'язків не проводиться, а натомість відбувається відмежування істотного порушення договору від інших видів порушень (ст. 25). Також за Віденською конвенцією порушення договору – це об'єктивний факт, незалежно від того, чи є вина порушника у вчиненому діянні [179, с. 174]. Отже, Віденська конвенція використовує універсальне поняття порушення договору, що включає будь-яке порушення договірних зобов'язань, незалежно від вини порушника.

Те саме можна сказати і по відношенню до Принципів Європейського договірного права (далі за текстом – «Принципи ЄДП»), які також використовують універсальне поняття невиконання як для винного, так і для безвинного невиконання³. Принципи ЄДП були розроблені Комісією з питань європейського договірного права та мали на меті розміщення спільних для різних правових систем держав ЄС норм та принципів, що опосередковували договірні відносини [180, с. 55]. Цей документ, як стверджує В.В. Луць, є самостійним джерелом правового регулювання в країнах ЄС і може бути зразком для удосконалення вітчизняного цивільного законодавства [181, с. 10]. Слід підкреслити, що невиконання за Принципами ЄДП охоплює невиконання обов'язку за договором будь-яким способом, в тому числі повне невиконання зобов'язання, запізніле чи дефективне виконання, винне та безвинне невиконання [182]. Водночас доступні у відповідності до ст. 8:101 Принципів ЄДП засоби захисту розрізняються залежно від того, чи відсутні підстави для звільнення від відповідальності, чи є підстави для звільнення від відповідальності за ст. 8:108 Принципів ЄДП і чи є звільнення від відповідальності наслідком поведінки іншої сторони. Невиконання за відсутності підстав для звільнення від відповідальності надає потерпілій

³ Для цілей порівняльно-правового аналізу Віденської конвенції та Принципів ЄДП в подальшому буде використовуватись поняття “порушення”, яке є більш притаманним Віденській конвенції.

стороні право вимагати виконання зобов'язання, в тому числі виконання обов'язку зі сплати грошових коштів (ст. 9:101) та виконання зобов'язання в натурі (ст. 9:102), право вимагати відшкодування збитків та відсотків (ст.ст. 9:501, 9:510), право призупинити власне виконання зобов'язання (ст. 9:201), право розірвати договір (ст.ст. 9:301, 9:302) та право зменшити обсяг виконання (ст. 9:401). За таких обставин, існують підстави стверджувати, що Принципи ЄДП відповідають основним правовим системам у встановленні вищевказаної трьохелементної категоріальної системи засобів правового захисту.

Разом з тим, потерпіла сторона може бути звільнена від негативних наслідків невиконання зобов'язання при збереженні інших засобів захисту в «арсеналі» потерпілої сторони. Так, за ст. 79 Віденської конвенції сторона-порушник може бути звільнена лише від відповідальності у формі відшкодування збитків. Всі інші засоби захисту не зазнають впливу підстав звільнення від відповідальності, зокрема, такого впливу не зазнають вимоги виконання зобов'язання, зниження ціни та розірвання договору [183]. Іншими словами, навіть у випадку неможливості виконання потерпіла сторона не позбавляється права вимагати виконання зобов'язання в натурі – така правова регламентація викликає обґрунтовану критику в літературі, оскільки це означає, що потерпіла сторона може вимагати виконання зобов'язання в натурі навіть тоді, коли товар, що є предметом договору, знищений чи вкрадений [184, с. 588]. В свою чергу, ч. 2 ст. 8:101 Принципів ЄДП передбачає, що в тих випадках, коли обставина підпадає під дію ст. 8:108 Принципів ЄДП, потерпіла сторона може звернутись до будь-якого засобу захисту, зазначеного в розділі 9 Принципів ЄДП, крім виконання зобов'язання в натурі та відшкодування збитків. Будь-яка форма виконання зобов'язання в натурі (ст.ст. 9:101 та 9:102) у зв'язку з цим відпадає [185]. Водночас таке категоричне вирішення проблеми може призвести до певних нерозумних рішень у випадку з тимчасовими перешкодами як підставами для звільнення від застосування засобів захисту, але незважаючи на таке протиріччя, вочевидь, право на виконання зобов'язання продовжує існувати у випадку тимчасових причин для звільнення від

відповідальності, а додаткові вимоги зберігаються, зокрема, відсотки продовжують нараховуватись. У зв'язку з цим, Принципи УНІДРУА [186] віднайшли гнучку відповідь на питання про сутність права на виконання зобов'язання. На відміну від Віденської конвенції та Принципів ЄДП, які істотно відрізняються один від одного у визначенні підстав для звільнення від застосування певних засобів захисту, Принципи УНІДРУА встановлюють загальну підставу для звільнення від застосування засобів захисту, але в ч. 4 ст. 7.1.7 роблять важливі винятки у визначенні окремих вимог, що не зазнають впливу форс-мажорних обставин, а саме йде мова про право на розірвання договору та право призупинити поставку або вимагати виплати відсотків за позикою.

Попри відмінність у засобах захисту, застосування яких виключається при відповідних підставах, між Віденською конвенцією та Принципами ЄДП існує погодження у тому, що невиконання, викликане дією чи бездіяльністю кредитора, впливає на обсяг доступних йому засобів захисту. Цей принцип втілюється в ст. 80 Віденської конвенції та ст. 8:101(3) Принципів ЄДП. Набуття кредитором, відповідальним за невиконання, права на застосування засобу захисту до боржника в такому випадку не буде відповідати принципам справедливості та добросовісності. Кредитор є відповідальним за невиконання зобов'язань, зокрема, тоді, коли він безпосередньо створює перешкоди для боржника у виконанні останнім своїх зобов'язань, наприклад, не допускає його до будівельного майданчика для поставки товарів чи виконання робіт. Водночас можливі також випадки, при яких невиконання настає в результаті поведінки не лише кредитора, але й боржника, і за таких обставин обсяг засобів захисту, доступних кредитору, зменшується, але в тій мірі, в якій це спричиняє невиконання. Іншими словами, ефектом від невиконання кредитором своїх зобов'язань може бути повна або часткова заборона на застосування кредитором засобів захисту, але правові наслідки такого невиконання будуть визначатися в кожному конкретному випадку. У будь-якому випадку, якщо порушення договору спричинене виключно поведінкою кредитора, то в такому

випадку саме він буде нести відповідальність за таке невиконання, а також, як це прийнято в більшості правових систем, буде вважатися порушником зобов'язання, і тоді до нього можуть бути застосовані засоби захисту як до порушника [185].

Поміж іншого, необхідно відзначити, що ч. 2 ст. 45 та ч. 2 ст. 61 Віденської конвенції передбачають, що сторона, яка використовує один із доступних для неї засобів захисту, не позбавлена права вимагати відшкодування понесених збитків. Іншими словами, за змістом вказаних статей, ні покупець, ні продавець не зобов'язані обирати між відшкодуванням збитків та іншими засобами захисту за Віденською конвенцією, зокрема, виконанням зобов'язання в натурі та розірванням договору. В сім'ї загального права цей підхід збережено, зокрема, покупець, який відмовляється прийняти товари, що не відповідають умовам договору, або розриває договір на якійсь іншій підставі, не позбавлений права на відшкодування збитків [187]. Отже, право на відшкодування збитків існує як виключне або як додаткове право, поряд з правом вимагати виконання зобов'язання, знизити ціну або розірвати договір. Зазначене правило також відтворене та розвинуте в окремій ст. 8:102 Принципів ЄДП, де застерігається: «Засоби захисту, що не є несумісними, можуть поєднуватись». Тому сторона договору може спочатку призупинити виконання зобов'язань за договором, а потім розірвати договір. При розірванні договору сторона може також пред'явити вимогу про відшкодування збитків [185].

Слід також погодитись з тими авторами, які наголошують на тому, що сторона-позивач має визначитися з вибором засобу правового захисту, а не формулювати вимоги на альтернативній основі, наприклад, позивач вимагає стягнути неустойку, а на випадок, якщо арбітраж її не присудить, то просити про відшкодування збитків [188, с. 136]. Такого характеру вимоги є порушенням принципу правової визначеності, а тому не сприяють формуванню досконалої правозастосовної практики.

При цьому, слід відзначити, що не лише зобов'язання сторін, але й засоби захисту можуть бути змінені сторонами в договорі. Положення як ст.ст. 45, 61

Віденської конвенції, так і ст.ст. 8:101, 8:102 Принципів ЄДП засновані на презумпції, за якою сторони не вибрали інших засобів захисту у своєму договорі. Передбачені в договорі засоби захисту будуть переважати. Договірна свобода відтак є правилом, з якого починаються багато правових систем. Крім того, доступні засоби захисту будуть предметом регулювання не тільки договору між сторонами, але й звичаїв ділового обороту, які будуть вважатися невід'ємною частиною договору [175]. Тільки у тому випадку, якщо договір нічого не передбачає, будуть застосовуватися відповідні правила – Віденська конвенція, Принципи ЄДП, Принципи УНІДРУА чи інші матеріально-правові норми. Однак певна невизначеність може мати місце у випадку обрання сторонами відповідного засобу захисту або при застосуванні звичаїв ділового обороту, особливо в контексті ст. 4 Віденської конвенції, в силу якої вона не стосується дійсності самого договору, чи яких-небудь його положень, чи будь-якого звичаю. Більше того, незважаючи на те, що Віденська конвенція не надає сторонам свободу обирати власні засоби захисту, зовсім не очевидно, що такі засоби захисту будуть однаково примусово виконані в кожній країні. Наприклад, якщо сторони в договорі назвали виконання зобов'язання в натурі єдиним допустимим засобом захисту, за англійським правом може виникнути проблема в застосуванні такого засобу захисту в силу того, що англійське право визнає виконання зобов'язання в натурі дискреційним засобом захисту, а тому якщо відсутній вибір засобу захисту у сторони договору, то відповідно суд може визнати відсутність підстав для застосування такого засобу захисту. Також англійське право, на відміну від Віденської конвенції, визнає положення договору карального, а не відновного характеру недійсними, у зв'язку з чим можуть виникнути проблеми із відшкодуванням збитків або іншими засобами захисту [189].

Також при обранні сторонами договору не передбаченого у Віденській конвенції засобу захисту сторонам потрібно враховувати вимоги щодо сумісності таких заходів. Так, при вирішенні справи Міжнародним комерційним арбітражним судом при Торгово-промисловій палаті Російської

Федерації у справі № 175/2003 (рішення від 28 квітня 2004 р.) суд, посилаючись на принцип несумісності засобів правового захисту, відмовив позивачу в частині вимог, а саме в тій частині, яка стосувалась застосування засобів правового захисту, безпосередньо Віденською конвенцією не заборонених, але і не врегульованих нею [190, с. 193-204].

Насамкінець, слід відзначити, що як ч. 3 ст. 45, так і ч. 3 ст. 61 Віденської конвенції забороняють суду чи арбітражному трибуналу надавати порушнику відстрочення при застосуванні того чи іншого засобу захисту потерпілою стороною. Таке положення, вочевидь, є правильним у міжнародній торгівлі [191; 192]. Процедура звернення до національного суду за відстроченням виконання зобов'язання буде наражати сторін на небезпеку при здійсненні дискреційних повноважень національним суддею, який, як правило, буде однієї національності з однією із сторін спору [193; 194]. Водночас, якщо сторони договору звернулись до арбітражної процедури, яка допускає такі дії суду, керуючись ст. 6 Віденської конвенції про можливість відступу сторонами договору від положень конвенції, існують підстави стверджувати, що правила такого арбітражного розгляду будуть переважати над ст.ст. 45 та 61 Віденської конвенції, але для застосування цього правила недостатньо одного лише звернення до суду [195, с. 185].

Відтак, попри компромісний характер Віденської конвенції [196] та врахування особливостей правових систем як загального, так і континентального права, між Віденською конвенцією, Принципами ЄДП та Принципами УНІДРУА існують відмінності стосовно підстав для застосування засобів захисту прав, а також для звільнення особи-правопорушника від відповідальності за скоєне ним порушення (невиконання). Зокрема, як вже вище зазначалось, за Віденською конвенцією не передбачаються підстави для звільнення порушника від застосування засобу захисту у формі виконання зобов'язання в натурі, на відміну від Принципів ЄДП.

Крім того, термін «засоби правового захисту», передбачений Віденською конвенцією, за правовою природою наближається до поняття способів захисту

прав у тому розумінні, яке вкладається в це поняття в національному цивільному законодавстві України, однак на відміну від юрисдикційного характеру засобів юридичного захисту, згаданих у ст.ст. 13, 35 Європейської конвенції, засоби правового захисту, зазначені у Віденській конвенції мають застосовуватись лише у неюрисдикційному (позасудовому і неадміністративному) порядку, тобто без звернення до компетентних органів державної влади та місцевого самоврядування, посадових та службових осіб. За таких обставин, враховуючи ту обставину, що обидва нормативних акти (і Віденська, і Європейська конвенції) є частиною національного законодавства України в силу ст. 9 Конституції України, але, використовуючи однакову термінологію, вкладають в неї різний зміст, виникає питання про те, яким чином необхідно тлумачити норми зазначених конвенцій: у взаємозв'язку з правом України чи безвідносно до права України виходячи з практики застосування кожної із зазначених конвенцій та системної єдності їх норм.

На нашу думку, враховуючи те, що і Європейська, і Віденська конвенції є важливими для міжнародного співтовариства нормативно-правовими актами, згода на обов'язковість яких надана великою кількістю держав світу з суттєвими розбіжностями у національному законодавстві та практиці його застосування, що спричинено далеко не єдиним їх віднесенням до континентального чи загального права, було б невиправданим зводити необхідність тлумачення обох конвенцій у відповідності до права України в силу лише тієї обставини, що ці нормативні акти входять до її національного законодавства. У зв'язку з цим, актуальною є справа, розглянута Європейським Судом Справедливості *Tessili versus Dunlop* (1976), в якій Суд для цілей тлумачення Брюсельської конвенції про підсудність та виконання рішень у цивільних та комерційних справах від 27 вересня 1968 р. визначив, що національне законодавство країн-учасниць цієї конвенції може враховуватись остільки, оскільки це сприяє досягненню цілей, встановлених Договором про створення Європейських Співтовариств [197, с. 1484]. Такий спосіб тлумачення норм вищезазначених конвенцій видається обґрунтованим, а тому

пропонується при тлумаченні поняття «засіб юридичного захисту», вжитого у Європейській та Віденській конвенціях, у тому числі у його співвідношенні з поняттям «спосіб захисту прав», враховувати всі положення конвенцій у системному взаємозв'язку, практику їх застосування, а також право України в межах, в яких це сприяє досягненню цілей відповідних конвенцій.

Висновки до Розділу 1:

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Критерієм для виокремлення галузевих, в тому числі цивільно-правових, способів захисту прав в даному дослідженні є галузева належність законодавства, в якому такий спосіб захисту передбачений.

2. Захист публічних прав цивільно-правовими способами захисту має право на існування лише за умови закріплення в законодавстві можливості застосування зазначених способів захисту у публічно-правових відносинах. Здатність публічних прав бути захищеними цивільно-правовими способами захисту, передбаченими в договорі між сторонами (а не в законі), виключається, оскільки це суперечить суті відносин, що не ґрунтуються на вільному волевиявленні та юридичній рівності сторін.

3. З метою створення загального правового підґрунтя для застосування заходів захисту при наявності реальної загрози порушення суб'єктивних цивільних прав у майбутньому пропонується доповнити ст. 15 ЦК України частиною 3 такого змісту: «3. У випадках, передбачених законом або договором, кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі настання реальної загрози його порушення у майбутньому».

4. Існують підстави для широкого розуміння заходів захисту як таких дій фактичного чи юридичного характеру, що вживаються у відповідь на невизнання, оспорювання, порушення прав або при настанні реальної загрози їх порушення в майбутньому, з метою припинення порушення (посягання) та відновлення порушених прав, а також для попередження подальших порушень та забезпечення належної реалізації особою своїх прав.

5. В чинному законодавстві відсутня єдність: по-перше, в окресленні кола джерел закріплення способів захисту цивільних прав та інтересів; по-друге, у визначенні можливості застосування способів захисту цивільних прав та інтересів, не передбачених законом. Для подолання зазначених недоліків у законодавстві, з метою підвищення ефективності засобів захисту цивільних прав, зміцнення і охорони демократичних цінностей у суспільстві, як вже зазначалося вище, необхідно внести наступні зміни до всіх перелічених актів законодавства, а саме:

- викласти абзац другий ч. 2 ст. 16 ЦК України у такій редакції:

«2. Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом, або таким, що відповідає змісту права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням».

- викласти ст. 4 ЦПК України у такій редакції:

«1. Здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законами України, договором між сторонами або в інший спосіб, що відповідає змісту права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням».

- викласти останній абзац ч. 2 ст. 20 ГК України у такій редакції:

«іншими способами, передбаченими законом, договором, або такими, що відповідають змісту права, способу його порушення та наслідкам, спричиненим порушенням».

6. Способи захисту цивільних прав і санкції за обсягом понять перетинаються в тій частині, яка стосується заходів захисту, що застосовуються до правопорушника судом, іншими уповноваженими органами державної влади або безпосередньо потерпілою особою і передбачають настання для останнього певних несприятливих наслідків внаслідок правопорушення.

7. Заходи цивільно-правової відповідальності охоплюються способами захисту цивільних прав з наступними притаманними відповідальності особливостями: 1) всі заходи цивільно-правової відповідальності є одночасно

санкціями за скоєні правопорушення; 2) негативні наслідки цивільно-правової відповідальності для правопорушника полягають у покладенні на останнього додаткових майнових обов'язків чи позбавленні його прав; 3) цивільно-правова відповідальність настає у випадку порушення прав, яке викликає осуд правопорушника, а способи захисту застосовуються також при невизнанні, оспорюванні або реальній загрозі порушення прав чи охоронюваних законом інтересів.

8. Одночасно оперативно-господарські санкції та заходи оперативного впливу можуть також бути визнані способами захисту цивільних прав, які застосовуються в позасудовому односторонньому порядку уповноваженими особами без звернення до компетентних органів державної влади та місцевого самоврядування.

9. Пропонується розкривати термін «способи захисту прав» через поняття «заходи захисту», але на практиці можуть існувати такі заходи захисту, які не є способами захисту, зокрема, заходи забезпечення позову в межах превентивного захисту.

10. Недоцільним є відмежування заходів захисту від заходів відповідальності, оскільки останні системно входять до обсягу поняття заходів захисту, а тому пропонується викласти перше речення ч. 1 ст. 199 ГК України в такій редакції: «Виконання господарських зобов'язань забезпечується заходами захисту прав учасників господарських відносин, передбаченими цим Кодексом та іншими законами».

11. Необхідно відмежовувати способи захисту цивільних прав, які можуть бути застосовані Європейським судом з прав людини (визнання наявності порушення конвенції та справедлива сатисфакція), від національних засобів правового захисту, вичерпання яких є необхідною умовою для звернення із заявою до Європейського суду з прав людини. Останні мають бути доступними, ефективними та достатніми для захисту прав, а також, на відміну від способів захисту цивільних прав, в цілях Європейської конвенції застосовуються лише органами державної влади та місцевого самоврядування і

не охоплюють засоби самозахисту, застосовувані учасниками цивільних відносин без звернення до юрисдикційних органів.

12. Попри компромісний характер Віденської конвенції та врахування особливостей правових систем як загального, так і континентального права, між Віденською конвенцією, Принципами ЄДП та Принципами УНІДРУА існують відмінності стосовно підстав для застосування засобів захисту прав, а також для звільнення особи-правопорушника від відповідальності за скоєне ним порушення (невиконання): за Віденською конвенцією не передбачаються підстави для звільнення порушника від застосування засобу захисту у формі виконання зобов'язання в натурі, на відміну від Принципів ЄДП.

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗМІНИ ТА ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ ЯК СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

2.1. Загальна характеристика зміни та припинення цивільного правовідношення: поняття, ознаки, види

Правильне розуміння зміни та припинення правовідносин є можливим лише за умови розкриття поняття і структури правовідношення, з приводу чого серед вчених-правознавців відсутня єдність.

Р.О. Халфіна запропонувала системно підходити до вивчення правовідношення з позицій єдності теорії держави і права, відображаючи єдність системи «суспільство – держава – право» [198, с. 26], і в результаті застосування такого підходу розглядає правовідношення як форму відповідного суспільного відношення [198, с. 37], а останнє відповідно як зміст правовідношення. Форма (правовідношення) і зміст (суспільне відношення), з точки зору дослідниці, характеризуються одночасно діалектичною протилежністю та єдністю, що виражається у необхідності правовідношення бути відповідним поданій у нормі моделі [198, с. 40].

Використання Р.О. Халфіною діалектичного методу для характеристики правовідносин не підтримав В.М. Єрмоленко, критикуючи обраний вченою субстратний підхід через визнання всіх інших явищ поза формою та змістом як зовнішніх [199, с. 12]. Про неможливість автоматичного і повного перенесення діалектики форми та змісту на область співвідношень елементів і структури через нетотожність категорій змісту і форми елементам і структурі зазначав також В.Й. Свідерський [200, с. 44].

Вказані зауваження є слушними, оскільки характерна для теорії права категорія змісту правовідносин може відрізнитися від змісту правовідносин як антиподу формі суспільних відносин. Пізнання терміну «зміст правовідносин» має відбуватися в контексті вивчення його системно-структурних зв'язків з

іншими елементами правовідношення. Натомість, при обранні за основу дослідження схеми «форма – зміст» відбувається змішування понять в їх єдності і протилежності, що є неприпустимим для певної логічної структури, під якою розуміють спосіб закономірного зв'язку між складовими частинами систем [201, с. 611]. Структурні елементи системи взаємодіють один з одним, але при цьому володіють певними притаманними лише їм властивостями, що, взяті у своїй сукупності, дозволяють виокремити певну систему поміж інших однорідних явищ (систем). Тому характеристика внутрішньої системи певного явища (його структури) вимагає використання насамперед системно-структурного, а не діалектичного методу.

Втім, було б помилкою недооцінювати внесок Р.О. Халфіної до теорії правовідношення; її зусиллями вчення про правовідношення було розвинене та удосконалене, зокрема, в контексті дефініції правовідношення. Так, Ю.К. Толстой у своїй відомій праці «К теории правоотношения», що вийшла на 15 років раніше від роботи Р.О. Халфіної, характеризує правовідносини як певні ідеологічні відносини, що виникають в результаті настання передбачених правовою нормою права юридичних фактів і є проміжною ланкою між нормою права і фактичними суспільними відносинами [202, с. 20-21]. Такий підхід виражав поширену на той час дуалістичну концепцію права, за якою правовідносини визнавались конкретною формою права [203, с. 60], моделлю поведінки, окремо від реальної соціальної діяльності. Наприклад, О.С. Іоффе у 1949 році в своїй праці «Правоотношение по советскому гражданскому праву» визначав правовідношення як умову руху і спосіб конкретизації суспільних відносин [204, с. 17], відмежовуючи правовідношення від його фактичної основи. Натомість, Р.О. Халфіна віддаляється від цього підходу і визнає правовідносини суспільними відносинами, врегульованими нормами права [198, с. 51], результатом дії правової норми [198, с. 55], тобто не формою права, а формою реалізації права.

Станом на сьогодні інші дослідники також приєднуються до бачення, за яким правовідносини є формою реалізації права, будучи наслідком спеціально-

юридичної форми правового впливу – правового регулювання [205, с. 38], інструментом переходу загальних моделей у площину конкретних заходів поведінки – суб'єктивних прав і юридичних обов'язків для даних суб'єктів [206, с. 217]. Попри те, що в літературі зустрічаються спроби віднести правовідносини до поняття права [207, с. 118], слід погодитись з кваліфікацією правовідносин як форми реалізації права і визнати їх результатом дії норм права, а не соціальним регулятором. Передумовою існування правовідносин завжди є відповідна норма права, але для безпосереднього їх виникнення, зміни чи припинення потрібні також визначені загальнообов'язковими правилами поведінки юридичні факти. Наявність юридичних фактів як підстави виникнення правовідносин свідчить про їх реальний характер. У зв'язку з цим, слід вважати правовідносини певними конкретними соціальними зв'язками, врегульованими нормами права, підставами виникнення, зміни та припинення яких є юридичні факти. При цьому, попри критичне ставлення в літературі до подібних визначень правовідносин через їх неповноту [208, с. 83], видається, що така дефініція лаконічно виражає основний зміст визначеного нею терміну і тому продовжує використовуватися у науці [209, с. 116].

Від обраного підходу до тлумачення правовідносин залежить і питання їх структури. Одним з найбільш дискусійних питань є можливість входження об'єкта правовідношення до його структури. На думку Р.О. Халфіної, до праці якої ми вже зверталися вище, об'єкт правовідношення має значення для виникнення та розвитку багатьох видів правовідносин і для їх структури, не являючись при цьому елементом структури [198, с. 217]. Серед аргументів, які наводить вчена на користь такого підходу, є та обставина, що правовідношення є ідеальним по своїй суті і не підлягає штучному розширенню за рахунок його матеріальної основи, а об'єкт права, являючи собою передумову виникнення та розвитку правовідношення, залишається зовнішнім по відношенню до останнього і не включається до його структури [198, с. 214]. Такий висновок вченої є результатом застосування обраного нею діалектичного методу до дослідження понять правовідносин і суспільних відносин як форми і змісту. Як

вже зазначалось, використання цього методу призводить до необхідності виокремлення зовнішніх чинників, що не пов'язані з правовідношенням структурними зв'язками, а тому така позиція вченої є зрозумілою.

Аналогічним чином не вважає об'єкт елементом правовідношення і Ю.К. Толстой, який, з одного боку, вживає визначення об'єкта, запропоноване О.С. Іоффе, як того, на що правовідношення направлене [204, с. 17], а, з другого боку, відмовляється від розробленої останнім моністичної концепції об'єкта правовідношення як поведінки [204, с. 90], не включає його до структури правовідношення і визнає єдиним об'єктом правовідносин фактичні суспільні відносини [202, с. 67]. Таке вирішення проблеми об'єкта відповідає висунутій Ю.К. Толстим теорії ідеального правовідношення як проміжної ланки між правом і фактичними суспільними відносинами, а тому не викликає подиву та обставина, що абстрактному по своїй суті правовідношенню протиставляється певний конкретний об'єкт. Разом з тим, об'єктом правовідношення не може бути те, на що направлене правовідношення, оскільки правовідношення, на відміну від норми права, не має регульовального потенціалу, а тому коректніше називати об'єктом правовідношення те, з приводу чого таке правовідношення встановлюється (виникає).

При цьому, якщо визнати, що правовідносини не є формами права, а становлять врегульовані нормами права суспільні відносини, то в такому випадку об'єкт перестає бути чимось зовнішнім, а також не може бути суспільним відношенням, оскільки тоді відбувається ототожнення об'єкта та самого правовідношення. За таких обставин об'єкт має протиставлятися не правовідношенню, а суб'єкту, що відповідає загальнофілософським уявленням про суспільні відносини, коли об'єктом є зовнішній предмет, на який направлена діяльність людини і що існує незалежно від людини та її свідомості, «поза нами і незалежно від нас» [210, с. 9]. Наявність певних суб'єктів і об'єктів є характерною для будь-яких суспільних відносин, і правовідносини не є винятком, оскільки, вступаючи у зв'язок між собою, учасники відносин також взаємодіють з навколишнім світом, певними його матеріальними виразами, а

тому включення суб'єктів та об'єктів як взаємопов'язаних елементів однієї системи до структури правовідношення є виправданим.

Поряд з об'єктом та суб'єктами традиційно третім іманентно необхідним елементом структури правовідношення є його зміст [211, с. 147; 212, с. 57]. У 1949 році О.С. Іоффе визначив зміст цивільного правовідношення як права та обов'язки його учасників [204, с. 43], а об'єкт – відповідно як їх поведінку. Слід відзначити, що при такому підході зміст та об'єкт правовідносин існують окремо і не виникає проблем з їх розмежуванням, оскільки права та обов'язки є мірами відповідно можливої та необхідної поведінки [213, с. 115], а не самою поведінкою, тобто якщо сприйняти таку концепцію, то виявиться, що зміст та об'єкт співвідносяться як можливе та дійсне. Разом з тим, попри чистоту підходу і його повне сприйняття окремими вченими [214, с. 37], далеко не всі представники науки цивільного права його підтримали, оскільки в подальшому в межах поняття змісту правовідносин було виокремлено юридичний зміст (суб'єктивні права та обов'язки) і матеріальний (фактична поведінка) [215, с. 115]. Існування матеріального змісту правовідношення обґрунтовується сутністю юридичного змісту: суб'єктивне право передбачає вимогу управомоченого суб'єкта, а юридичний обов'язок – виконання або утримання від виконання боржником певних дій. У зв'язку з цим, є підстави погодитись з Є.В. Вавіліним, який розширює обсяг змісту правовідносин за рахунок здійснення (реалізації) прав та виконання обов'язків [5, с. 150-151]. Відтак, до юридичного змісту правовідношення необхідно включати взаємно кореспондуючі права та обов'язки, а їх безпосередню реалізацію (відповідно здійснення та виконання) – до матеріального змісту правовідносин.

О.С. Іоффе також з часом змінив своє ставлення до звуженого розуміння об'єкта правовідношення і став визначати три рівня об'єктів цивільних правовідносин: юридичний (поведінка), ідеологічний (воля) та матеріальний (речі) [216, с. 678]. Такий варіант тлумачення об'єкта правовідношення є компромісом між моністичними та дуалістичними концепціями об'єктів [217, с. 59] (особлива думка в цьому питанні належить Є.В. Вавіліну, який під

матеріальним змістом розуміє соціальні відносини [218, с. 81]). Матеріальний об'єкт не завжди може бути присутнім у правовідносинах, що однак не робить їх безоб'єктними, оскільки в будь-якому випадку залишається юридичний об'єкт. Загалом, обстоювана М.М. Агарковим [219, с. 28] можливість існування безоб'єктних відносин була критично сприйнята в науці цивільного права В.А. Беловим та І.Є. Томаровим, на думку яких, це призвело б до ототожнення фактичного відношення і правовідношення [220, с. 47], що мають різну природу і походження [221, с. 83].

Основна проблема співвідношення змісту та об'єкта правовідносин пов'язана з тим, що поведінка одночасно входить як до об'єкта, так і до змісту правовідношення, внаслідок чого ці категорії змішуються. Про складність розмежування категорій змісту та об'єкта правовідносин в своїх роботах писали, зокрема, Ю.К. Толстой [202, с. 64] та В.І. Синайський [222, с. 5]. Останній відзначив, що зміст зобов'язання не вичерпується його об'єктом, оскільки до змісту зобов'язання входять суттєві моменти: право вимоги кредитора та обов'язок боржника. Однак, видається, що за своїм характером поведінка як об'єкт відрізняється від поведінки-змісту, оскільки поведінка як об'єкт є первісним станом, який потребує і зазнає впливу суб'єкта і перетворюється в певний корисний ефект або уречевлений результат [215, с. 116], а поведінка-зміст відображає власне цілеспрямований процес перетворення юридичного змісту правовідношення в реальність, тобто реалізацію прав та виконання обов'язків. Саме тому визнання деякими авторами об'єктами цивільних правовідносин певних матеріальних і нематеріальних благ [223, с. 54] або субстанції [224, с. 123] суттєво не змінить ситуації, оскільки під благами чи субстанціями також розуміються певні речі, майнові права, результати робіт, послуги (це впливає зі ст. 177 ЦК України), що передбачають наявність одночасно уречевленого матеріального об'єкта та поведінку суб'єктів. Відтак, віднесення поведінки і до об'єкта, і до змісту правовідносин не повинно призводити до змішування цих понять або до їх ототожнення [225, с. 31-32] в силу того, що поведінка як юридичний об'єкт та

поведінка як матеріальний зміст відсилають до різних явищ правової дійсності: перше – до статички учасників правовідносин (тобто певний стан фактичних відносин, поведінку чи предмети матеріального світу, що під впливом діяльності учасників правовідносин зазнають змін), друге – до їх динаміки (виконання обов'язків та здійснення прав).

Деякі автори включають до складу правовідношення, в тому числі цивільного, додаткові елементи. Наприклад, І.М. Погребной виокремлює в складі правовідношення також юридичні факти [226, с. 78]. Разом з тим, враховуючи те, що юридичні факти можуть слугувати підставою виникнення правовідношення, тобто становлять собою певну зовнішню щодо правовідношення характеристику, можливість включення їх до структури правовідношення (тобто внутрішніх компонентів) потребує додаткової аргументації. Далі, Л.О. Чеговадзе схильна відзначати таку факультативну складову у цивільному правовідношенні як правовий стан його суб'єктів і об'єктів [227, с. 91], але, як нами було вказано вище, стан суб'єктів і об'єктів є статичною конструкцією, яку необхідно віднести до об'єктів правовідносин, як це робить І.О. Кузьмін, визначаючи об'єкт як очікуваний стан речей [228, с. 96], або до юридичних фактів [229]. Тому, не вдаючись до детальної характеристики кожного з перелічених підходів, вважаємо за доцільне в подальшому оперувати саме традиційною, характерною також для зобов'язального права [230, с. 465], потрійною структурою правовідношення: об'єкт, суб'єкти та зміст.

Структура правовідносин, відбиваючи їхню внутрішню організацію, не може не зазнати впливу в результаті зміни чи припинення правовідносин. Виникнення, зміна та припинення цивільних правовідносин відносяться науковцями до правових наслідків, що є результатами настання юридичних фактів, у зв'язку з чим відповідні юридичні факти класично називаються у юридичній літературі правостворюючими, правозмінюючими та правоприпиняючими [211, с. 500]. О.О. Красавчиков загальним правовим наслідком для всіх юридичних фактів називає рух правовідношення, який, у

свою чергу, означає його виникнення, зміну чи припинення. При цьому вчений додає, що в русі правовідношення можна виокремити два основні вузли – виникнення та припинення, які супроводжуються ще одним, але не завжди наявним елементом – зміною правовідносин [231, с. 76]. З цією думкою погоджується В.Ф. Попондопуло, вказуючи на те, що зміна правовідношення, незалежно від того, є вона наслідком правопорушення чи ні, являється проміжною, найбільш складною, хоча і не завжди обов'язковою, стадією його існування [152, с. 18]. Складність зміни правовідношення полягає в тому, що вона, на відміну від припинення правовідношення, яке за будь-яких умов означає припинення правового зв'язку між сторонами і звільнення їх від прав та обов'язків [232], може протікати в різних формах і завжди означає збереження існуючого правовідношення з певним обсягом прав та обов'язків у його сторін. На думку О.О. Красавчикова, правовідношення може змінюватися у двох напрямках – по лінії його змісту чи по лінії суб'єктів [231, с. 77]. Підтримує думку О.О. Красавчикова Б.М. Гонгалло [233, с.12]. Більш розгорнуту характеристику можливим змінам правовідносин дає В.Ф. Попондопуло, який вважає, що зміна правовідношення може виражатися або у зміні суб'єктів (правонаступництво), або у зміні об'єкта, або, нарешті, у зміні його змісту (наприклад, заміна одного предмета виконання зобов'язання іншим або застосування санкцій за правопорушення і т.д.) [152, с. 18]. Натомість, Ю.Г. Басін пов'язував зміну правовідношення лише зі зміною його змісту [234, с. 161]. Втім, на нашу думку, всі перелічені вище елементи структури правовідносин (суб'єкти, об'єкт та зміст) можуть зазнавати змін під впливом тих чи інших юридичних фактів, що обґрунтовується наступним.

Зміна суб'єкта правовідношення визнавалася зміною правовідношення О.С. Іоффе, оскільки при цьому зберігається той же вид зобов'язання [235, с. 6-7]. Інші автори розглядали зміну суб'єктного складу в одних випадках як підставу для зміни правовідношення, в інших – як підставу для його припинення [236, с. 6-13]. Наприклад, О.О. Красавчиков робить спробу проаналізувати відносини з точки зору прав і обов'язків двох чи більше

суб'єктів, виявляючи, що правовідношення може за таких умов одночасно виникати для одного, припинятися для другого та змінюватися – для третього [231, с. 77]. Однак такий метод дослідження правовідносин не є об'єктивним, бо за основу береться суб'єктивна сторона питання. Не можна погодитися також з Р.П. Мананковою, яка схильна визнавати зміну суб'єкта різновидом припинення правовідношення, виходячи з того, що правовідношення є конкретним юридичним зв'язком визначених осіб, вибуття яких порушує таку визначеність [237, с. 25-26]. Якщо погодитися з такою аргументацією, то виявиться, що будь-яка зміна правовідношення є по суті його припиненням, оскільки порушується певний елемент визначеності, але такий висновок є хибним і таким, що суперечить об'єктивному характеру зміни правовідношення. Крім того, доведеться визнавати підставами припинення правовідносин, зокрема, випадки правонаступництва юридичних осіб при їх реорганізації, що було б не виправданим перебільшенням для оцінки цих юридичних фактів. Суб'єкт правовідношення є елементом останнього і динамічною категорією [238, с. 39], права та обов'язки попереднього суб'єкта, що вибув, переходять до суб'єкта, який його замінює [239, с. 56], а тому його заміна має означати також зміну правовідношення. Можливість кваліфікації зміни суб'єкта у правовідношенні як зміни власне правовідношення підтверджується, зокрема, визнанням у судовій практиці переведення прав та обов'язків покупця на іншу особу підвидом такого способу захисту цивільних прав як зміна правовідношення [240, с. 70].

Що стосується змісту правовідношення, то, напевне, серед дослідників немає розбіжностей у питанні можливості зміни правовідношення через зміну його змісту, бо права та обов'язки учасників правовідносин можуть змінюватися в обсязі і відповідно впливати на динаміку правовідношення. Водночас, у питанні об'єкта правовідношення аналогічної відсутності розбіжностей не спостерігається, що, проте, не забороняє нам навести приклади зміни об'єкта, тісно пов'язаного зі змістом правовідносин. Наприклад, відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 672 ЦК України, якщо продавець передав покупцеві

частину товару, асортимент якого відповідає умовам договору купівлі-продажу, і частину товару з порушенням асортименту, покупець має право прийняти частину товару, що відповідає умовам договору, і відмовитися від решти товару. В результаті реалізації покупцем свого права на відмову від частини товару відбувається зміна правовідношення, яка виявляється одночасно в зміні змісту, оскільки зменшується обсяг обов'язків продавця по поставці товару і кореспондуючих їм прав покупця по прийняттю товару, а також в зміні матеріального об'єкта, оскільки останнім є товар в меншій кількості, ніж це було заплановано сторонами. Інший приклад наводить М.М. Рахвалова, визнаючи, що до зміни житлового правовідношення призводить перепланування жилого приміщення [241, с. 164].

Вищевикладені обставини та аргументи дозволяють нам виокремити три види (напрями) зміни правовідношення в залежності від того, який саме елемент структури зачіпається: 1) зміна суб'єкта правовідношення; 2) зміна об'єкта правовідношення; 3) зміна змісту правовідношення.

Нерідко у наукових джерелах йде мова також про зміну та припинення прав певних суб'єктів [242]. Без сумніву, зміну та припинення прав не слід ототожнювати з поняттям «зміна та припинення правовідношення». Це впливає насамперед з того, що суб'єктивне право нарівні з юридичним обов'язком структурно входить до юридичного змісту будь-якого правовідношення, яке охоплює в собі права та обов'язки суб'єктів. В той же час, становить науковий інтерес можливість такої зміни права, яка б не вважалась зміною цивільного правовідношення. Як відзначав О.О. Красавчиков, рух правовідношення – це рух також суб'єктивних прав, однак рух останніх ще не означає руху правовідношення загалом. Такий висновок вчений ілюструє ситуацією, при якій правомочність перетворюється у право вимоги, коли цивільне правовідношення в цілому впливу не зазнає [231, с. 77, 79]. Втім, наведений вченим приклад відображає ситуацію «приведення права у бойову готовність» в результаті його порушення [243, с. 81], коли настає можливість реалізації права, а тому уявляється, що такі процеси не є ані

зміною правовідношення, ані зміною права. Натомість О.С. Іоффе зазначає, що зміна правовідношення може в той же час розглядатися як зміна прав та обов'язків його суб'єктів. В якості прикладу приводиться перетворення відносин з майнового найму у відносини з відшкодування безпідставного збагачення, коли право наймодавця вимагати від наймача повернення в обумовлений строк предмета найму замінюється на право вимагати від наймача безпідставного збагачення від неправомірного продажу предмета найму добросовісному набувачу [204, с. 61]. Відтак, підхід, запропонований проф. О.С. Іоффе, дає підстави визнати будь-яку зміну права (а вірніше правомочностей, що лежать в основі права) зміною правовідношення. В розвиток вказаного підходу слід зазначити, що не будь-яка зміна правовідношення є зміною окремих прав та обов'язків у правовідношенні, оскільки можливе припинення частини прав та обов'язків у правовідношенні, яке призводить до того, що правовідношення в цілому продовжує існувати, але у зміненому вигляді. Так, якщо у складному правовідношенні у однієї із сторін є декілька прав (наприклад, право вимагати передачі товару і право на інформацію про товар), одне з яких припиняється, то відповідно загалом правовідношення змінюється. Разом з тим, у простих правовідносинах, в яких одній стороні правовідношення належить одне право [244, с. 15; 245, с. 497], якому кореспондує відповідний єдиний юридичний обов'язок іншої сторони, зміна правовідношення буде означати в тому числі і зміну права, а припинення правовідношення – припинення права.

Втім, навіть у простих правовідносинах, що не ускладнені множинністю прав та обов'язків суб'єктів, виявлення критеріїв для відмежування зміни правовідношення від його припинення є непростим, але необхідним завданням, оскільки вимоги про зміну та припинення правовідношення, незважаючи на подібність, в одному позові не можуть поєднуватися, як це іноді трапляється на практиці [246]. Вище було зроблено висновок, що зміна правовідношення може відбуватися по лінії суб'єктів, по лінії змісту чи по лінії об'єктів. Однак залишається невирішеним питання, де знаходиться межа зміни

правовідношення, після якої правовідношення вже перестає існувати у попередньому вигляді, припиняє своє існування та стає новим юридичним зв'язком. Так, В.Б. Ісаков вказував, що зміна одного з перерахованих елементів правовідношення (суб'єкт, об'єкт та зміст) – це, як правило, зміна правовідношення, а зміна двох чи тим більше трьох елементів майже завжди призводить до припинення попереднього зв'язку і до виникнення нового [247, с. 66]. Відзначаючи оригінальність запропонованого підходу, К.С. Безік звертає увагу на відсутність критеріїв для відмежування зміни правовідношення від його припинення, у зв'язку з чим вважає за доцільне використовувати в якості такого критерію законодавче визначення ситуації, при якій зобов'язання припиняється при одночасному виникненні нового, і такою ситуацією є новація [248, с. 74]. Разом з тим, автор в своєму дослідженні використовує визначення новації, наведене в п. 1 ст. 414 ЦК Російської Федерації, яке дещо відрізняється від змісту ч. 2 ст. 604 ЦК України, присвяченої новації. На відміну від новації за цивільним законодавством України, новація за ЦК Російської Федерації означає домовленість, що передбачає інший предмет чи спосіб виконання, в той час як за ЦК України новацією може бути будь-яка домовленість сторін про заміну первісного зобов'язання новим між тими ж сторонами⁴. Цікаво, що, незважаючи на такі положення законодавства України, в судовій практиці України було сприйнято «звужений» підхід до розуміння новації, оскільки вищі судові інстанції наголошують на тому, що «нове зобов'язання повинно містити умови про інший предмет або про інший спосіб виконання зобов'язання» [249; 250; 251], що свідчить про дієвість зазначених критеріїв.

Такі твердження є справедливими щодо зобов'язань, оскільки новація відноситься до припинення зобов'язання за домовленістю сторін (ч. 2 ст. 604 ЦК України). Предметом виконання зобов'язання в літературі іменується майно, робота або послуга, яку в силу зобов'язання боржник повинен передати,

⁴ Подібний російському законодавчий підхід в цій сфері також вміщений в цивільних кодексах інших держав – учасниць СНД, серед яких ч. 1 ст. 384 ЦК Республіки Беларусь, ч. 1 ст. 430 ЦК Республіки Вірменія, ч. 1 ст. 372 ЦК Республіки Казахстан, ч. 1 ст. 347 ЦК Республіки Узбекистан (див.: Т.В. Боднар. Договірні зобов'язання в цивільному праві: (Заг. положення): Навч. посіб / Т.В. Боднар. – К.: Юстиніан, 2007. – С. 262).

виконати або надати кредитору [252, с. 890]. В свою чергу, об'єкт правовідношення в науці цивільного права класично визнається «тим, на що направлена поведінка зобов'язаної особи, насамперед річ» [253, с. 195]. О.С. Іоффе в своїй роботі 1949 р. не погоджувався з віднесенням речей до об'єктів, оскільки останні не в змозі реагувати на дію, здійснювану правом [204, с. 97], але в подальшому свою позицію модифікував, виділяючи три рівня об'єктів цивільних правовідносин, відповідно юридичний, ідеологічний та матеріальний об'єкти [216, с. 678]. Можливість віднесення і дій, і речей до об'єктів цивільних правовідносин узгоджується із багатоманіттям цивільних правовідносин [254, с. 410]. За таких обставин речі, роботи та послуги, що відносяться до предмета виконання зобов'язання, становлять також об'єкт цивільного правовідношення. Так, в договорі купівлі-продажу матеріальним об'єктом правовідношення і одночасно предметом виконання зобов'язання вважатиметься майно, яке підлягає передачі. При цьому, зміна предмета виконання зобов'язання впливатиме не лише на об'єкт такого правовідношення, але й також і на його зміст, оскільки права та обов'язки суб'єктів тісно пов'язані з власне діями таких суб'єктів.

Що стосується способу виконання зобов'язання, то останній виступає якісною характеристикою одночасно об'єкта та змісту цивільного правовідношення. На відміну від предмета виконання, функцією якого є відповідь на питання «що?», спосіб виконання призначений для відповіді на питання «як?». В практиці арбітражних судів Російської Федерації, де, як вже було вище зазначено, предмет та спосіб виконання набули законодавчого закріплення, склались наступні правила тлумачення норм про спосіб виконання зобов'язання по відношенню до розрахункових відносин. З одного боку, як вважають суди, угода сторін, за якою змінюються строки і порядок розрахунків за кредитним договором, не означає зміни способу виконання зобов'язання, оскільки такий спосіб (виплата грошових коштів кредитору) залишається попереднім [255, с. 101]. З іншого боку, Федеральним арбітражним судом Північно-Західного округу було визнано новацією угоду про погашення

заборгованості, оформлену графіком з іншим способом розрахунків, попри вказані в касаційній скарзі заперечення [256]. В останньому випадку необхідно брати до уваги ту обставину, що форма розрахунків змінювалася після настання факту прострочення виконання зобов'язання, у зв'язку з чим *de facto* невиконані дії боржника замінювалися на інші, з відмінним від попереднього порядком їх виконання.

Отже, зміна предмета та способу виконання зобов'язань неодмінно впливає на об'єкт та зміст таких правовідносин, але зміна об'єкта та змісту зобов'язального правовідношення не завжди означає його припинення. Наприклад, при зміні кількості товарів, що підлягають поставці, або при зміні вартості таких товарів правовідношення не припиняється. Верховний Суд України також не знайшов підстав кваліфікувати зміну умов діючого зобов'язання як новацію правовідношення застави (іпотеки), коли зміна полягала у заміні боржника, виконання грошових зобов'язань якого за кредитним договором забезпечувало зобов'язання застави (іпотеки) [257, с. 45]. Разом з тим, у випадку заміни, наприклад, рухомого майна на нерухоме у договорі купівлі-продажу може йти мова про припинення зобов'язання, а також виникнення на його основі нового правовідношення. Найбільш складним прикладом зміни правовідношення є зміна одночасно в декількох напрямках, наприклад, при заміні боржника та прощенні йому частини боргу або покладенні додаткових обов'язків.

Попри те, що за змістом ч. 1 ст. 509 ЦК України зобов'язання є правовідношенням, у якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку, проблема залишається з тими цивільними правовідносинами, які не є зобов'язаннями, оскільки не є очевидним, що новацію слід визнати підставою припинення будь-яких цивільних правовідносин, зокрема, в силу того, що терміни «предмет виконання» і «спосіб виконання» є характерними насамперед для зобов'язального права. В інших цивільних правовідносинах відбувається

виконання не зобов'язання, а обов'язків у правовідношенні. Наприклад, власник речі зобов'язаний вживати заходів до запобігання виникненню шкоди здоров'ю громадян і навколишньому середовищу при здійсненні його права власності [258, с. 511], а власникові протистоїть необмежена й завідомо не визначена кількість осіб, яким заборонено порушувати таке суб'єктивне право і створювати перешкоди в його здійсненні [259, с. 530]. Попри те, що виконання зазначених обов'язків матиме певний предмет та спосіб, зокрема, дії всіх та кожного мають виражатися у належному і шанобливому ставленні до об'єкта права власності, однаково бракує підстав для висновку, що зміна предмета чи способу виконання зазначених обов'язків призведе до припинення будь-якого цивільного правовідношення через відсутність достатнього забезпечення цих правових наслідків необхідними фактичними обставинами.

За таких обставин, існують підстави погодитись з К.С. Безіком у доцільності використання предмета та способу виконання як критеріїв для відмежування зміни правовідношення від його припинення, але лише в частині зобов'язальних правовідносин. Таким чином, у випадку заміни предмета або способу виконання зобов'язання відбувається припинення попереднього правовідношення, а не його зміна, а також виникнення нового правовідношення.

Отже, вищевказані судження в сукупності дають можливість зробити наступний висновок з питання розмежування зміни та припинення цивільного правовідношення: зміна правовідношення полягає у зміні його суб'єкта, об'єкта чи змісту, а припинення правовідношення – у припиненні всіх прав та обов'язків сторін правовідношення. Крім того, додатковими критеріями відмежування зміни від припинення правовідношення у зобов'язаннях є предмет та спосіб виконання: якщо зміна є настільки суттєвою, що стосується предмета чи способу виконання зобов'язання, що невідворотно позначається на об'єкті та змісті такого правовідношення, то відповідно має місце припинення попереднього правовідношення та виникнення нового.

Окреслені вище критерії відмежування зміни правовідношення від його припинення дозволяють виділити першу сутнісну ознаку зміни та припинення цивільного правовідношення: зміна правовідношення виявляється у зміні одного зі структурних елементів правовідношення (суб'єкт, об'єкт чи зміст), а припинення відповідно – у припиненні всіх прав та обов'язків сторін правовідношення. В свою чергу, припинення зобов'язального правовідношення в силу притаманних таким відносинам особливостей розглядається ширше, а саме як таке, що полягає у зміні предмета та способу виконання зобов'язання.

Специфіка припинення зобов'язальних правовідносин вимагає вказівки на інші види цивільних правовідносин, які не є зобов'язальними, і відповідно зміна та припинення яких не потребує звернення до предмета та способу виконання зобов'язань. Якщо виходити із запропонованого в літературі поділу правовідносин на відносні та абсолютні, то відповідно зобов'язальним правовідносинам, які класично вважаються відносними, протистоять абсолютні відносини, що включають речові правовідносини [202, с. 76; 260, с. 245, 247-248]. В літературі висловлюється точка зору, відповідно до якої поділ правовідносин на абсолютні та відносні не є обґрунтованим в силу існування певних загальних соціальних правових зв'язків, які по своїй суті не є правовідносинами [205]. Як приклад зазначеного неперсоніфікованого правового зв'язку наводиться ситуація, при якій власнику земельної ділянки, що використовує останню для вирощування квітів, протистоїть необмежена кількість осіб, які зобов'язані не порушувати його права – в такій ситуації, на думку авторів підходу, правовідношення не виникає, оскільки немає юридичних фактів, які б могли його опосередковувати [205, с. 35]. Тобто позиція вченого передбачає існування правовідносин лише за умови наявності певних юридичних фактів, але така позиція є суперечливою, бо у випадку з відносинами власності виникнення суб'єктивного права власності неможливе без певних юридичних фактів (глава 24 ЦК України). При цьому, О.С. Іоффе називає абсолютні відносини персоніфікованими, а конкретизація цих відносин, на думку вченого, досягається загальним методом, шляхом покладення

обов'язку на всіх [261, с. 33]. Крім того, право власності, а відповідно і відношення власності, може бути припинене у зв'язку з відмовою власника від права власності (п. 2 ч. 1 ст. 346 ЦК України), що може стати реакцією власника на порушення його права власності або заходом захисту охоронюваного законом інтересу. Відтак, положення цивільного законодавства України дозволяють визнати можливим припинення речових правовідносин. Також учасники цивільних відносин можуть припинити корпоративні правовідносини, зокрема, шляхом виходу з товариства з обмеженою відповідальністю (ч. 2 ст. 100, п. 3 ч. 1 ст. 116, ст. 148 ЦК України, п. в ч. 1 ст. 10, ст. 54 Закону України «Про господарські товариства» [262]) або шляхом виключення учасника з товариства з обмеженою відповідальністю внаслідок невиконання ним своїх обов'язків (ч. 3 ст. 100, п. 7 ч. 1 ст. 145 ЦК України, ч. 2 ст. 52, п. в ч. 1 ст. 59, ст. 64 Закону України «Про господарські товариства»). Точка зору про можливість припинення корпоративних правовідносин також знаходить підтримку серед науковців [263, с. 171-280]. Разом з тим, питання можливості та особливостей зміни речових, корпоративних та інших цивільних відносин, що не є зобов'язальними, в значній мірі виходить за межі даної роботи і потребує більш детального самостійного дослідження.

Зміна та припинення правовідношення відбувається в результаті настання певних підстав – юридичних фактів, характеристика яких в контексті цієї роботи видається необхідною. Обставини, які не є юридичними фактами, нами не розглядаються як підстави для зміни чи припинення правовідносин. Визнання фактичної поведінки, що входить до складу змісту правовідношення, але не відноситься до юридичних фактів, підставою для зміни чи припинення правовідношення призвело б до невиправдано розширеного тлумачення цих понять, а тому перевагу слід віддати вузькому (спеціально-юридичному) розумінню зміни та припинення правовідносин, за якого лише юридичні факти можуть призвести до його зміни та припинення.

Юридичні факти розуміються в науці достатньо одноманітно, зокрема, як конкретні факти (фактичні обставини), що мають, згідно закону, юридичне

значення як правова підстава (умова) для виникнення, зміни чи припинення правовідношення [264, с. 13]. Слід погодитися з М.В. Карасьовою в тому, що однією з найбільш усталених є класифікація юридичних фактів за вольовою ознакою на юридичні дії та юридичні події [265, с. 163]. Подіями є обставини, котрі об'єктивно не залежать від волі та свідомості індивіда [266, с. 54], а тому не потребують жодної додаткової поведінки суб'єктів права для настання правових наслідків у формі зміни чи припинення правовідносин. Прикладами припинення правовідносин внаслідок подій можуть вважатися такі перелічені в ЦК України підстави припинення зобов'язань: неможливість виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає (ст. 607 ЦК України); смерть боржника, якщо зобов'язання нерозривно пов'язане з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою (ч. 1 ст. 608 ЦК України); смерть кредитора, якщо зобов'язання нерозривно пов'язане з особою кредитора (ч. 2 ст. 608 ЦК України).

Відтак, деякі юридичні факти призводять до зміни та припинення правовідносин «автоматично», без додаткової необхідності звернення до компетентних органів державної влади за захистом чи самостійного захисту своїх прав, або за наявності можливості такого звернення, але у випадку існування юридичних фактів, що є самостійними підставами для зміни чи припинення правовідносин. Наприклад, на практиці поширеними є позови про визнання договору поруки припиненим у зв'язку з непред'явленням кредитором вимог до поручителя протягом 6 місяців від дня настання строку виконання основного зобов'язання, у зв'язку із непред'явленням кредитором позову до поручителя протягом одного року після укладення договору поруки (у випадку, якщо строк виконання основного зобов'язання не визначений або визначений моментом пред'явлення вимоги)⁵, або через збільшення обсягу

⁵ Говорячи про сутність вимоги, яка має бути пред'явлена до поручителя протягом 6 місяців, слід погодитись з О.В. Михальнюк, яка пропонує тлумачити використовуваний в ч. 4 ст. 559 ЦК України термін «вимога» в широкому значенні – маючи на увазі будь-яку вимогу кредитора до поручителя, в тому числі і позовну (Михальнюк О.В. Порука у цивільному праві: теорія та практика: Монографія / О.В. Михальнюк. – К.: КНТ, 2008. – С. 209). Саме таке розуміння вимоги в контексті ст. 559 ЦК України дозволить якнайповніше врахувати інтереси поручителя у вказаних правовідносинах.

відповідальності поручителя за основним зобов'язанням без його згоди. Такі підстави для припинення зобов'язань з поруки передбачені в статті 559 ЦК України. Водночас, як зазначається в судових рішеннях, присвячених цьому питанню, зобов'язання з поруки може припинятися з підстав, передбачених законом або договором – це впливає зі змісту ст. 598 ЦК України. Спеціальними для поруки підставами для припинення зобов'язання слугують обставини, викладені в ст. 559 ЦК України. Виходячи з цього, суди визнають, що передбачені ст. 559 ЦК України підстави припинення поруки застосовуються поза судовим розглядом, а момент припинення поруки залежить від моменту настання обставин, з якими пов'язується припинення поруки, і яке відбувається автоматично [267; 268].

Поряд з припиненням правовідношення незалежно від волі сторін в силу дії положень нормативних актів, зміна та припинення правовідношення можуть наставати за взаємною згодою сторін правовідношення або в силу активного волевиявлення однієї зі сторін правовідношення. Сторони цивільних правовідносин можуть домовитися про зміну чи припинення прав та обов'язків як за наявності порушення їх прав, так і без наявності такого порушення. Це відповідає принципу свободи договору, якщо мова йде про розірвання договору за взаємною згодою сторін [269, с. 102]. Поряд зі згодою сторін, в літературі виділяють також такі підстави для розірвання договорів: 1) одностороння відмова від договору, якщо таке право передбачено законом або договором; 2) істотне порушення договору, та інші випадки, встановлені договором або законом [270, с. 65]. Втім, називати односторонню відмову від договору підставою для його розірвання не зовсім правильно, оскільки вона є одним із способів розірвання договору [271, с. 286], а договори, від яких відмовилися сторони, відповідно до ч. 3 ст. 651 ЦК України вважаються розірваними.

В свою чергу, порушення договору свідчить про так звану аномальну стадію динаміки цивільного правовідношення, за влучним висловом В.Ф. Попондопуло [152, с. 16]. При цьому, якщо мова йде про порушення, невизнання чи оспорювання цивільних прав, а також про необхідність охорони

інтересу, то такі юридичні факти в ст. 15 ЦК України визнаються підставами для захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів визначеними законом чи договором способами захисту. Підставою для захисту прав шляхом зміни та припинення правовідношення слід визнавати також загрозу порушення цивільних прав, про яку йшла мова в першому розділі роботи (с. 25), що відповідно знаходить підтримку серед вчених [272, с. 144]. Разом з тим, настання зазначених юридичних фактів недостатньо для зміни та припинення правовідносин, оскільки має бути також акт уповноваженого органу державної влади або уповноваженої особи щодо захисту цивільних прав. Іншими словами, зміна та припинення правовідносин як наслідки застосування способів захисту цивільних прав настають завжди за наявності юридичного складу, тобто сукупності поступових юридичних фактів [231, с. 68]: 1) порушення чи інше посягання на цивільне право; 2) рішення органу державної влади (суду) або акт уповноваженої особи про застосування способу захисту.

Водночас, чи можна вважати, що порушення прав самі по собі незалежно від інших юридичних фактів здатні призводити до зміни чи припинення правовідносин? Таке питання, зокрема, постає у зв'язку зі змістом ст. 615 ЦК України, яка передбачає, що у разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона у зобов'язанні має право частково або у повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором чи законом. Чи є підстави вважати, що порушення зобов'язання призводить до виникнення у однієї сторони права на відмову від зобов'язання, якого раніше не існувало, і відтак до зміни зобов'язального правовідношення в контексті розширення його юридичного змісту? На нашу думку, відповідь на це питання в даному випадку має бути негативною виходячи з наступного. Право на припинення зобов'язання одностороннім волевиявленням відноситься до так званих секундарних прав і є однією з умов договору [198, с. 233], тобто частиною змісту єдиного правовідношення [208, с. 86-87], разом з іншими взаємопов'язаними правами та обов'язками. Таке правовідношення є складним, включає в себе багато взаємодіючих зв'язків, що складаються з суб'єктивного

права та обов'язку і обумовлені виникненням з одного юридичного факту чи юридичного складу, направленістю на досягнення єдиної мети, впливом порушень при реалізації одного зв'язку на динаміку усіх інших, і, як наслідок, на правовідношення в цілому [273, с. 147]. В результаті порушення право на зміну чи припинення правовідношення активізується і переходить в стан можливості примусового здійснення (користуючись термінологією концепції М.А. Гурвіча) [274, с. 9], в так званий стан «бойової готовності» [243, с. 81]. В свою чергу, порушення зобов'язання в цій конкретній ситуації виступає не самостійним юридичним фактом, а є частиною юридичного складу і відповідно, як вважають О.О. Красавчиков та Ю.К. Толстой, утворює лише здатність руху правовідношення в майбутньому [202, с. 17], впливаючи на можливість реалізації охоронних обов'язків [275, с. 11]. Отже, якщо договором або законом передбачено право односторонньої відмови від договору у випадку його порушення, то при порушенні договору уповноважена особа не набуває нових прав, у зв'язку з чим правовідношення залишається незмінним, з перспективою подальшої зміни чи припинення в результаті односторонньої відмови від договору. Втім, закон не забороняє сторонам договору визнати зміну та припинення правовідношення такими правовими наслідками порушення договору, що настають «автоматично» і не потребують додаткового втручання самих сторін, третіх осіб чи органів, уповноважених здійснювати захист порушених прав. Наприклад, у кредитному договорі може міститись умова про «автоматичне» збільшення відсоткової ставки за кредитом у випадку порушення договору позичальником. Закріплення подібного положення може виходити не лише від сторін конкретного договору, але і від законодавця шляхом прийняття відповідних законодавчих актів. Тому порушення договору також може бути визнане договором або законом юридичним фактом, що безпосередньо призводить до зміни чи припинення правовідношення.

Загалом, залежно від юридичних фактів, що обумовлюють зміну та припинення правовідносин і впливають на їх правову природу, пропонується виокремлювати такі види зміни та припинення правовідносин: 1) зміна та

припинення правовідносин за взаємною згодою учасників правовідносин; 2) зміна та припинення правовідносин в результаті одностороннього волевиявлення одного з учасників правовідносин; 3) зміна та припинення правовідносин в результаті настання юридичних фактів поза волею учасників правовідносин; 4) зміна та припинення правовідносин в результаті настання юридичних складів.

Наведення юридичних фактів, що є підставами зміни та припинення цивільного правовідношення, дає можливість визначити другу ознаку, що є спільною одночасно і для зміни, і для припинення правовідношення: обидва поняття є правовими наслідками настання певних юридичних фактів або, іншими словами, формами руху правовідношення.

Нарешті, характерною особливістю та відповідно третьою ознакою категорій зміни та припинення правовідношення є їхня направленість на майбутнє, що віддзеркалено у запропонованій у доктрині дефініції припинення зобов'язання як припинення (ліквідації, скасування) прав та обов'язків суб'єктів зобов'язальних (договірних або недоговірних) правовідносин на майбутнє через суб'єктивні чи об'єктивні підстави [276, с. 9]. Противагою зміні та припиненню правовідношення слугує відсутність правовідношення як такого і повернення сторін у попередній стан, характерний для такого правового інституту як недійсність правочину. У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, - відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування (абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України). Під недійсним правочином розуміється акт, який здійснився, однак в силу наявних у нього недоліків не має правової сили [277, с. 21]. Це також означає, що правові наслідки у вигляді виникнення нового регулятивного правовідношення не можуть наставати від недійсного правочину, правовий результат вчинення якого, як правило, не відповідає волі його сторін [278, с. 159]. В свою чергу, як

впливає з назви, зміна і припинення правовідношення можуть наступати лише в разі попереднього виникнення правовідношення і в процесі його існування. Як визначив апеляційний суд Львівської області у справі про припинення одностороннього правовідношення та перерахунок відсоткової ставки річних, припинення правовідношення відповідає змісту припинення дії договору або його окремих положень, наслідки чого застосовуються з часу набрання рішенням законної сили; натомість, застосування наслідків припинення за минулий період, зобов'язання відповідача перерахувати з 17% процентної ставки до 13,30% річних у період з серпня 2008 року можливе лише у разі визнання недійсним правочину (чи його частини) [279]. Несумісність припинення правовідношення та визнання правочину недійсним була також підтверджена практикою господарських судів, що відмовляють у задоволенні позовів, де поєднуються вимоги про визнання недійсним правочину та про визнання правовідношення таким, що припинилося [280]. При цьому, важливо зауважити, що припинення правовідношення і визнання правочину недійсним – різноплощинні явища, що діють на рівні різних елементів механізму правового регулювання: припинення правовідношення – відповідно на рівні правовідношення, а недійсність – на рівні актів реалізації прав, тобто правочинів [281, с. 251]. Однорівневним, співставним з недійсністю правочинів способом захисту є не припинення правовідношення, а розірвання договору [281, с. 252]. В свою чергу, розірвання договору призводить до припинення зобов'язального правовідношення сторін договору (ст. 651 ЦК України) і відповідно також направлене на майбутнє [282, с. 45], тобто відповідно до ст. 651 ЦК України не має зворотної сили на відміну від недійсності договору або його неукладеності [269, с. 180; 283, с. 43].

Водночас, незважаючи на те, що повернення сторін правовідношення у попередній стан – це невластивий для зміни та припинення правовідношення правовий наслідок, в законодавстві передбачені випадки, коли одночасно зі зміною або припиненням правовідношення наступають подібні до притаманної недійсності правочинів реституції правові наслідки. Наприклад, за ст. 653 ЦК

України універсальним правовим наслідком зміни та розірвання договору визнається відповідно зміна та припинення зобов'язань, але поряд з цим вказано, що у виключних випадках, встановлених законом або договором, сторони можуть вимагати повернення того, що було виконано за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору. Законодавчо закріпленим випадком, коли це є можливим, можна визнати ст. 726 ЦК України, за якою дарувальник має право вимагати розірвання договору і повернення дарунка, а якщо повернення неможливе – відшкодування його вартості, у разі порушення обдаровуваним обов'язку на користь третьої особи.

Втім, помилково ототожнювати реституційну вимогу про повернення одержаного за недійсним правочином (ч. 1 ст. 216 ЦК України) із вимогою про повернення виконаного за зміненим або розірваним договором (ч. 3 ст. 653 ЦК України). Недійсний правочин не тягне жодних правових наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю, він не породжує інших правовідносин, в той час як договір, що змінюється чи розривається, залишається підставою виникнення правовідношення, яке зазнає змін або припиняється. Достатньо влучно ця ситуація відображена у ст. 6:271 ЦК Нідерландів, за якою розірвання договору звільняє сторін від покладених на них зобов'язань, договір як юридична підстава виконання зобов'язань зберігається щодо вже виконаних зобов'язань, але на сторін покладається зобов'язання повернути виконане [284, с. 725]. Як бачимо, в ЦК Нідерландів, по-перше, на відміну від ЦК України, введено не виключний характер вимоги про повернення виконаного за договором, а загальний, і, по-друге, міститься застереження про збереження правової підстави зобов'язань, що вже були виконані. Аналізуючи вказане положення, С.В. Сарбаш звернув увагу, що мова йде про виникнення нового зобов'язання з повернення виконаного, але оскільки правова підстава зберігається, то відповідно конструкція безпідставного збагачення не може бути застосована [136, с. 617]. З цього приводу слід зазначити, що питання правової природи зобов'язання з повернення виконаного за зміненим або

розірваним договором є дискусійним у науковій літературі⁶ і не відзначається одностайністю думок⁷, а також певною мірою виходить за межі даного дослідження, у зв'язку з чим детально розглядатися не буде.

Отже, зміна та припинення правовідношення як правові наслідки певних юридичних фактів мають наступні загальні ознаки: 1) сутність зміни правовідношення полягає у зміні одного чи кількох елементів цивільного правовідношення (суб'єкт, об'єкт та зміст), крім зміни предмета та способу виконання зобов'язань, а сутність припинення правовідношення – у припиненні всіх прав та обов'язків сторін цивільного правовідношення, а також у зміні предмета та способу виконання зобов'язань; 2) зміна та припинення правовідношення є формами руху правовідношення, тобто правовими наслідками настання певних юридичних фактів; 3) зміна та припинення правовідношення направлені на майбутнє, тобто сторони не повертаються у попередній стан.

Зважаючи на вищеназвані загальні ознаки зміни та припинення цивільного правовідношення, втілені у доктрині цивільного права, вітчизняному та іноземному законодавстві, а також практиці його застосування, пропонується дати наступні визначення цих понять: зміна правовідношення – це направлена на майбутнє форма руху правовідношення, яка передбачає зміну одного або кількох елементів правовідношення (суб'єкт, об'єкт та зміст), окрім зміни предмета та способу виконання зобов'язань; припинення правовідношення – це направлена на майбутнє форма руху правовідношення, яка передбачає припинення усіх прав та обов'язків сторін правовідношення, а також предмета та способу виконання зобов'язань.

⁶ Інтерес науковців насамперед привертає можливість визнання зобов'язання з повернення виконаного за зміненим чи розірваним правочином кондикційним зобов'язанням, тобто зобов'язанням з повернення безпідставно набутого майна, чи реституційним зобов'язанням, що є характерним для недійсних правочинів.

⁷ Наприклад, з одного боку, А.Г. Карапетов визнавав, що у випадку з вимогою повернення майна за розірваним договором, маємо справу з позовом, який відноситься до сім'ї реституційних вимог, направлених на повернення наданого (Карапетов А.Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве / А.Г. Карапетов. – М.: Статут, 2007. – С. 729), а, з другого боку, К.С. Безік зазначив, що ця вимога не відноситься до реституційних вимог, оскільки договір, за яким здійснювалось виконання, був дійсним (Безік К.С. Одностороннее изменение и расторжение договоров в гражданском праве Российской Федерации: монография / К.С. Безік. – Иркутск: Издательство ИГУ, 2012. – С. 90).

2.2. Зміна та припинення цивільного правовідношення як способи захисту цивільних прав

У попередньому підрозділі зміна та припинення правовідношення розглядаються нами насамперед як правові наслідки певних дій або подій [285, с. 381, 694], однак видається, що таке розуміння зміни та припинення правовідносин є основним, але не єдиним. Так, якщо в літературі або в укладеному між сторонами договорі міститься формулювання на зразок «сторона змінила або припинила правовідношення» або «сторона має право змінити чи припинити правовідношення», то відповідно в такому разі йде мова не стільки про правовий наслідок від певного юридичного факту, скільки про поведінку суб'єкта у правовідносинах, тобто про його активні дії, які самі по собі можуть розглядатись як юридичний факт. У зв'язку з цим, пропонується вважати зміну та припинення правовідносин поняттями, які можуть виражати різний зміст залежно від контексту: 1) поведінку суб'єктів у правовідносинах, тобто їх дії, спрямовані на зміну чи припинення правовідносин; 2) правові наслідки такої поведінки, або форми руху правовідношення.

Зміна та припинення правовідношення визнаються у п.п. 6, 7 ч. 1 ст. 16 ЦК України способами захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів, але, вочевидь, способи захисту цивільних прав не є правовими наслідками настання тих чи інших юридичних фактів. Такі способи захисту, з одного боку, застосовуються за наявності певних фактичних та юридичних підстав [286, с. 319], але, з другого боку, самі включаються в юридичний склад, що є підставою для настання юридичних наслідків. В підрозділі 1.2 першого розділу (с. 54) нами було запропоновано розкривати термін «способи захисту» через поняття «заходи захисту», яке не є настільки вживаним у чинному законодавстві України, проте ще в радянській літературі використовувалось для позначення і пояснення цивільно-правових способів захисту [287, с. 8]. В свою чергу, заходи захисту нами (с. 73) визначаються як такі дії фактичного чи юридичного характеру, що вживаються у відповідь на невизнання, оспорування, порушення

прав або при настанні реальної загрози їх порушення в майбутньому, з метою припинення порушення (посягання) та відновлення порушених прав, а також для попередження подальших порушень та забезпечення належної реалізації особою своїх прав. Слід зауважити, що таке розуміння в цілому, з певними розбіжностями, узгоджується із підходом до сприйняття способів захисту цивільних прав, використаним в судовій практиці. Так, зокрема, Дніпропетровський апеляційний господарський суд та Київський апеляційний господарський суд визначили способи захисту як заходи, прямо передбачені законом з метою припинення оспорювання або порушення суб'єктивних цивільних прав та (або) усунення наслідків такого порушення [288; 289].

Відтак, якщо зміна та припинення правовідношення є способами захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів і відповідно заходами захисту, то, використовуючи правила мисленневих операцій, за якими умовивід передбачає виведення нового судження з одного або декількох відомих суджень [290, с. 203], можна отримати наступний висновок: зміна та припинення правовідношення як способи захисту є діями юридичного характеру, що вживаються у відповідь на невизнання, оспорювання, порушення прав або при настанні реальної загрози їх порушення в майбутньому, з метою припинення порушення (посягання) та відновлення порушених прав, а також для попередження подальших порушень та забезпечення належної реалізації особою своїх прав. Отримане визначення є правильним по суті, але занадто широким, оскільки може стосуватися будь-якого цивільно-правового способу захисту. Втім, воно дає можливість з'ясувати три сутнісні ознаки зміни та припинення правовідношення як способів захисту цивільних прав: 1) зміна та припинення правовідношення є діями юридичного характеру; 2) зміна та припинення правовідношення вживаються у відповідь на невизнання, оспорювання, порушення прав або при настанні реальної загрози їх порушення в майбутньому; 3) зміна та припинення правовідношення мають на меті припинення порушення (посягання) та відновлення порушених прав, а також для попередження подальших порушень та забезпечення належної реалізації

особою своїх прав. Детальніше конкретні підстави для застосування зміни та припинення правовідношення як способів захисту цивільних прав будуть розглянуті у третьому розділі, у комплексі з таким об'єктом цивільно-правового захисту як охоронюваний законом інтерес, а зараз дозволимо собі зупинитися на останній ознаці зміни та припинення правовідношення як способів захисту, яка полягає в їх направленості, саме ця ознака дозволить ідентифікувати ці способи захисту поміж інших.

Направленість способів захисту пов'язана з породжуваними ними правовими наслідками, про які йшла мова у розділі 2.1 роботи, це зміна одного або кількох елементів правовідношення (суб'єкт, об'єкт та зміст), окрім зміни предмета та способу виконання зобов'язань, при зміні правовідношення, а також припинення усіх прав та обов'язків сторін правовідношення, а також зміна предмета та способу виконання зобов'язань, при відповідно припиненні правовідношення. При припиненні зобов'язання воно перестає існувати, і його учасників (контрагентів) більше не пов'язують ті права та обов'язки, які раніше з нього випливали [291, с. 72]. Прослідкувати застосування вказаних правових наслідків можна на прикладі конкретних різновидів зміни та припинення правовідношення як способів захисту цивільних прав. У судовій практиці усталився підхід, за яким до вимог про припинення правовідношення відносяться позови про розірвання цивільно-правових договорів, а також позови про визнання угоди такою, що не підлягає виконанню [292; 293; 294; 295]. З приводу останнього згаданого позову слід відзначити, що суди відхиляють такі позовні вимоги у тому випадку, якщо вони заявляються вже після припинення правовідношення [296], у зв'язку з чим позов учасника цивільних відносин про визнання угоди такою, що не підлягає виконанню, може бути задоволеним лише в разі існування правовідношення. В свою чергу, різновидами зміни правовідношення як способів захисту в судовій практиці вважаються, зокрема, переведення права власності за ч. 2 ст. 366 ЦК України [297, с. 70] та зміна умов договору [298]. Відтак, характерними для договірною

права способами захисту цивільних прав, в яких втілюється зміна та припинення правовідношення, є зміна умов договору та його розірвання.

При цьому, зміна умов договору та його розірвання не є правовими наслідками певних фактів, а навпаки є діями [299, с. 25] (або актами [300, с. 26]), що спричинюють зміну зобов'язання відповідно до змінених умов щодо предмета, місця, строків виконання тощо (ч. 1 ст. 653 ЦК України) або припинення зобов'язань (ч. 2 ст. 653 ЦК України). Тому помилковою видається спроба ототожнення таких понять як «зміна зобов'язання» і «зміна умов договору». Відмінність цих понять пояснюється також тим, що зміна зобов'язання, пов'язана із заміною суб'єкта, за жодних умов не являється зміною умов договору, оскільки сторони договору є творцями його змісту (умов), але самі по собі умовами договору вважатись не можуть. У зв'язку з цим, слід погодитись із З.М. Заменгоф, яка зазначає, що зміни в суб'єктному складі правовідношення (і відповідно у самому правовідношенні) не пов'язані зі змінами умов договору як юридичної підстави виникнення зобов'язання, що визначає його зміст, а відносяться до виконання договору і сам договір не зачіпають [300, с. 22, 28]. Втім, зміна умов договору та його розірвання як способи захисту цивільних прав самі по собі не є самостійними підставами зміни чи припинення зобов'язань, попри поширену в літературі думку [301; 302, с. 8-12], оскільки додатково мають існувати інші підстави фактичного (зокрема, порушення права) та юридичного (договір чи закон) характеру, також іменовані передумовами [303, с. 18], для зміни умов договору чи його розірвання, тим самим обумовлюючи наявність юридичного складу.

Не менш важливе значення для зміни та припинення правовідношення поряд з розірванням договору та зміною його умов має одностороння відмова від договору. Деякими вченими термін «відмова від договору» розглядається як відмова від вже виконаного договору [304, с. 81], що не збігається за змістом з поняттям односторонньої зміни та розірвання договору, оскільки правові наслідки відмови від правочину встановлюються законом або домовленістю сторін, правові наслідки зміни і розірвання договору визначені в ст. 653 ЦК

України [305, с. 13]. На нашу думку, такий підхід спростовується змістом ч. 3 ст. 651 ЦК України, за якою договір вважається зміненим чи розірваним залежно від того, відмова від договору здійснена у повному обсязі або частково. Це означає, що відмова від договору також призводить до зміни умов та розірвання договору, а останні – до зміни та припинення зобов'язань. У зв'язку з цим, на підтримку заслуговує визнання відмови від договору у повному обсязі одним із способів розірвання договору, поряд з розірванням договору за згодою сторін та розірванням договору в судовому порядку [306, с. 188-189; 307, с. 80; 269, с. 102]. Відповідно, звуження обсягу поняття «розірвання договору» лише до одного з вищеназваних способів [308, с. 77; 309, с. 9] потребує додаткового обґрунтування.

В силу положень ч. 4 ст. 651 ЦК України договір вважатиметься розірваним лише у випадку односторонньої відмови від договору у повному обсязі. При частковій відмові від договору відбувається відповідно часткове припинення зобов'язання, яке є можливим в силу положень ч. 1 ст. 598 ЦК України, і це, вочевидь, означає не що інше як припинення частини прав та обов'язків сторін зобов'язання. Разом з тим, слід погодитись з М.М. Сібільовим, який пропонує відмовитись від такої категорії, як часткове припинення зобов'язання, оскільки у цих випадках має йтися саме про зміну зобов'язання [310, с. 88]. Аналогічної позиції притримується О.І. Антонюк [311, с. 18]. Водночас, незважаючи на те, що часткове припинення зобов'язання по суті означає його зміну [312, с. 39], на нашу думку, повністю викреслювати поняття часткової відмови від договору з цивільного законодавства не варто, бо вона більш влучно, ніж загальне поняття зміни правовідношення, відображає стан зобов'язання після реалізації стороною права на часткову відмову від договору. Однак норми ЦК України не завжди дають можливості з'ясувати, що має місце: часткове чи повне припинення зобов'язання. У більшості статей, присвячених окремим видам зобов'язань (наприклад, ст.ст. 665, 671, 696 ЦК України), законодавець не вказує, який конкретно різновид відмови від договору має місце (повна або часткова), у зв'язку з чим для визначення

конкретного правового наслідку, який має місце (зміна чи припинення правовідношення), необхідно здійснювати додаткове тлумачення норм законодавства. Для усунення необхідності в такому тлумаченні пропонується доповнити ч. 4 ст. 651 ЦК України реченням такого змісту: «Якщо інше не впливає з вимог закону, положень договору чи суті зобов'язання, припускається, що одностороння відмова від договору здійснюється у повному обсязі».

Як нами зазначалося у цьому підрозділі, для зміни та припинення правовідношення у розумінні правових наслідків характерна така ознака як направленість на майбутнє. Виходячи зі змісту ст. 651 ЦК України, ця ознака є характерною також для зміни умов та розірвання договору, однак характеризувати зміну умов та розірвання договору як такі, що направлені на майбутнє, необхідно із деякими застереженнями, а саме у взаємозв'язку з тим, як розірвання договору та його правові наслідки розуміються в інших правових системах.

В країнах романо-германської правової сім'ї наслідком розірвання договору завжди була двостороння реституція, коли сторони повинні були повернути все отримане за договором, як це передбачено, зокрема, у § 346 Німецького цивільного уложення [313, с. 5]. У французькому праві розірвання договору за загальним правилом припиняє договір зі зворотною силою, такою зворотною силою не володіє лише розірвання договору з триваючим виконанням, що є актуальним для таких договорів як майновий найм та страхування [314, с. 387]. У зв'язку з цим, в ЦК Квебека розрізняють власне розірвання договору з триваючим виконанням та анулювання договору, і в останньому випадку кожна сторона має повернути все надане за договором [315, с. 15]. В свою чергу, за ст. 6:269 ЦК Нідерландів, з одного боку, зазначається про відсутність зворотного ефекту у випадку розірвання договору, але, з другого боку, відповідно до ст. 6:271 ЦК Нідерландів сторони мають повернути передане за розірваним договором [284, с. 725]. Існування двох статей із зазначеним змістом, вочевидь, не є помилкою законодавця, оскільки у

ст. 6:269 ЦК Нідерландів, де згадується відсутність зворотного ефекту розірвання договору, вкладається той же зміст, що і в ч. 1 ст. 81 Віденської конвенції, відповідно до якої сторони звільняються від зобов'язань за договором у відношенні того, що було ними не виконано, але що вони мали б виконати у випадку збереження дії договору [316, с. 37]. Тобто, на відміну від французького цивільного права, де зворотній ефект розірвання договору передбачає повернення сторін у попередній стан, у праві Нідерландів зворотній ефект розірвання договору розглядається вужче, оскільки, виходячи з тлумачення ст.ст. 6:269, 6:271 ЦК Нідерландів, зводиться виключно до виконання невиконаних сторонами зобов'язань. В той же час, реституція відповідно до ст. 6:271 ЦК Нідерландів однаково застосовується, і стосується лише виконаних за договором зобов'язань. Подібні положення можна віднайти також у ч. 2 ст. 81 Віденської конвенції та у ст. 7.3.6 Принципів УНІДРУА [317, с. 305].

Такий правовий наслідок розірвання договору як реституція відомий також праву Великобританії, але з деякими модифікаціями. Мова йде про право вимагати справедливої винагороди (*quantum meruit*) після розірвання договору [318, с. 362-364]. Ця вимога полягає у наділенні сторони договору, яка не порушила договір, правом на повернення сплачених грошових коштів або на справедливу оплату виконаних робіт чи наданих послуг. При цьому, інша сторона, що договір порушила, права на реституцію не має, воно надане лише тій потерпілій від порушення особі, яка зі свого боку неправомірних дій не допустила [318, с. 363]. Таких же принципів з питання реституції дотримується також судова практика США [316, с. 33].

В свою чергу, цивільне законодавство України на рівні ч. 4 ст. 654 ЦК України, не передбачає повернення сторін у попередній стан, якщо інше не передбачено договором або законом. Відтак, на відміну від цивільного законодавства таких країн романо-германської правової сім'ї як Франція, Німеччина і Нідерланди, ЦК України не передбачає двосторонньої реституції внаслідок розірвання договору. При цьому, оскільки Україна є учасницею

Віденської конвенції, де реституція також називається правовим наслідком розірвання договору (ст. 81), говорити про таку ознаку розірвання договору як направленість на майбутнє і відсутність зворотної сили необхідно лише в контексті ЦК України, у внутрішній єдності його положень. Ця ознака не повинна поширюватися на розірвання договору в розумінні, яке надається останньому в межах змісту інших нормативно-правових актів, а також в законодавстві інших держав, а лише стосуватися зміни умов та розірвання договору за ЦК України в значенні таких способів захисту цивільних прав як зміна та припинення правовідношення.

Слід зазначити, що, попри закріплене в ч. 4 ст. 653 ЦК України загальне правило щодо неповернення сторін у попередній стан, в окремих положеннях ЦК України передбачено, що сторони мають повертати один одному виконане за договором. Наприклад, згідно ч. 5 ст. 727 ЦК України у разі розірвання договору дарування обдарований зобов'язаний повернути дарунок у натурі. Так само підлягає переданню установникові управління передане в управління майно у випадку припинення договору управління (ч. 3 ст. 1044 ЦК України). Також право вимагати повернення речі одночасно з правом вимагати розірвання договору надане позичкодавцю відповідно до ч. 2 ст. 834 ЦК України. Це не позбавляє загальної направленості зміни та припинення зобов'язальних правовідносин на майбутнє, бо стосується додаткових правових наслідків зміни умов та розірвання договору. Втім, навіть якщо не брати до уваги додаткових обов'язків сторін щодо повернення переданого за розірваним договором, залишається питання з тим, що саме охоплюється такою особливістю зміни та припинення правовідношення як направленість на майбутнє, а саме чи продовжують існувати окремі права та обов'язки після розірвання договору. На думку З.М. Заєнгоф, права та обов'язки, які випливають із зобов'язань, прийнятих сторонами в період, що передує розірванню договору, повністю зберігаються [300, с. 11]. Відтак, з такої точки зору, зобов'язання сторін, строк виконання яких настав до моменту розірвання договору, підлягають виконанню незалежно від факту розірвання договору. Ця

позиція узгоджується із існуючою на сьогодні судовою практикою вирішення спорів про розірвання договорів оренди. Так, і Верховний Суд України, і Вищий господарський суд України у своїх рішеннях визнали правильним одночасне задоволення вимог про розірвання договору та про стягнення заборгованості з орендної плати [319; 320]. Зазначеним судовим рішенням не бракує справедливості, оскільки було б неправильно позбавляти наймодавця права на плату за користування річчю (орендну плату) через те, що договір розірвано.

Разом з тим, в ч. 2 ст. 653 ЦК України нічого не зазначається про збереження обов'язку боржника за договором, а лише імперативно говориться про припинення зобов'язань за договором. Відтак, якщо сприйняти підхід про збереження прав та обов'язків сторін після розірвання договору, то виявиться, що правові наслідки розірвання договору можуть зачіпати лише те вузьке коло договірних конструкцій, в яких виконання зобов'язань має продовжуваний характер, в тому числі оренда та страхування, а договори, в яких виконання операцій має одноразовий характер, майже не зазнають впливу розірвання договору, оскільки строк виконання зобов'язань в таких договорах, як правило, настає невдовзі після укладення договору. Однак це не означає, що в цих договорах така умова як строк виконання не може бути об'єктом істотного порушення, а тому розірвання договору в результаті його істотного порушення повинно стосуватися усіх видів договорів, у зв'язку з чим нами пропонується розглядати припинення зобов'язань на майбутнє при розірванні договору як таку ознаку, що не передбачає збереження тих зобов'язань, строк виконання яких настав до моменту розірвання.

Чи призведе таке розуміння до неможливості вимагати внесення плати за користування річчю протягом дії договору оренди за період до його розірвання? Звичайно, обов'язок наймача з внесення плати за користування річчю іманентно входить до змісту зобов'язання оренди, а тому не може вважатися збереженим у випадку розірвання договору, але в той же час позбавлення наймодавця майнової вигоди через неможливість вимагати

виконання цього обов'язку призвело б до абсолютно несправедливих наслідків. На підтримку заслуговує позиція К.Є. Чистякова, на думку якого в такій ситуації наймодавець, що не отримав зустрічного задоволення у вигляді плати за користування річчю, вправі вимагати суму заборгованості лише в якості збитків, завданих розірванням договору у зв'язку з порушенням наймача [315, с. 17]. Оскільки обов'язок з відшкодування збитків не входить до змісту основного зобов'язання оренди, він не може припинитися одночасно з розірванням договору, а відповідно його виникнення у зв'язку з порушенням та розірванням договору є логічним. Разом з тим, враховуючи те, що для відшкодування збитків потрібне доведення кількох обставин, зокрема, протиправної поведінки, шкідливого результату, причинного зв'язку між поведінкою і шкодою, а також вини особи порушника [321, с. 16], що ускладнює захист прав наймодавця, пропонується безпосередньо закріпити в ЦК України обов'язок наймача з внесення плати за користування річчю навіть у випадку розірвання договору найму і для цього необхідно викласти ч. 1 ст. 785 ЦК України у наступній новій редакції: «1. У разі припинення договору найму наймач зобов'язаний негайно повернути наймодавцеві річ у стані, в якому вона була одержана, з урахуванням нормального зносу, або у стані, який було обумовлено у договорі, а також внести плату за користування річчю за період до моменту припинення договору найму».

Виходячи з вищенаведеного, зазначені вище загальні ознаки способів захисту цивільних прав, а також особливості направленості зміни та припинення правовідношення як способів захисту цивільних прав дозволяють сформулювати наступні визначення цих понять: зміна правовідношення – це такий спосіб захисту цивільних прав, що направлений на майбутню зміну одного або кількох елементів правовідношення (суб'єкт, об'єкт та зміст), окрім зміни предмета та способу виконання зобов'язань; припинення правовідношення – це такий спосіб захисту цивільних прав, що направлений на майбутнє припинення усіх прав та обов'язків сторін правовідношення, а також на зміну предмета та способу виконання зобов'язань.

Поряд з правовою кваліфікацією зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав підлягає з'ясуванню, чи є такі способи захисту також заходами відповідальності. Виходячи із розглянутого нами в підрозділі 1.2 першого розділу роботи співвідношення способів захисту та заходів відповідальності (с. 50), не всім способам захисту цивільних прав властива така ознака цивільно-правової відповідальності як наявність негативних наслідків для порушника, що полягають у покладенні на останнього додаткових майнових обов'язків чи позбавленні його прав. Відсутність цієї ознаки у способу захисту цивільних прав свідчить про те, що він не є заходом цивільно-правової відповідальності. Відповідно є потреба у визначенні того, чи призводять зміна та припинення цивільного правовідношення до покладення на правопорушника додаткових майнових обов'язків чи позбавлення його певних прав.

Зміна та припинення цивільного правовідношення, як нами стверджувалось раніше, можуть мати два альтернативних шляхи вираження: 1) зміна одного або кількох елементів правовідношення; 2) припинення всіх прав та обов'язків його учасників. В першу чергу, дозволимо собі дослідити припинення всіх прав та обов'язків учасників правовідношення на предмет можливості покладення на правопорушника додаткових майнових обов'язків чи позбавлення його певних прав.

У випадку припинення всіх прав та обов'язків сторін правовідношення право сторони-порушника вимагати виконання зобов'язання іншою стороною дійсно перестає існувати. З цієї підстави в літературі стверджується про наявність з формально-логічної точки зору підстав для встановлення факту позбавлення певних прав [322, с. 153]. Крім того, для боржника, який порушив зобов'язання, негативний характер розірвання договору, що призведе до припинення усіх прав та обов'язків за договором, може виявлятися, зокрема, у тому, що така сторона-боржник не отримає деяких очікуваних переваг у майбутньому. Водночас, якщо погодитись з цією аргументацією та сприйняти зазначений підхід, опиниться, що не лише боржник позбавляється певних прав,

але і кредитор, за ініціативою якого застосовано відповідний спосіб захисту, однак таке бачення є суперечливим, оскільки кредитор не може бути притягнутим до заходу відповідальності, ініціатором застосування якого він є.

Також, якщо мова йде про правовідношення, у якому обидві сторони мають права та обов'язки, відповідно має місце не лише припинення права у кредитора, але і обов'язку. Іншими словами, припинення як прав, так і обов'язків особи-порушника носить еквівалентний характер в той час, як вченими-цивілістами обстоюється теза про позаеквівалентний характер цивільно-правової відповідальності, за якою порушник повинен понести певне обтяження карного характеру [323, с. 419; 324, с. 418; 325, с. 49]. Виходячи з таких міркувань, в процесі аналізу сутності односторонньої відмови від виконання договору М.О. Єгорова приєднується до цього підходу, відзначаючи, що дії з односторонньої відмови від виконання договору стосуються лише динаміки прав та обов'язків сторін основного договірної зобов'язання і не направлені на завдання пасивній стороні майнових чи грошових позбавлень [326, с. 352].

Поняття еквівалентності в цивілістичній літературі використовується нерідко, але розуміється вченими по-різному, у зв'язку з чим існують декілька основних підходів до визначення еквівалентності: 1) підхід, в основу якого покладено соціологічний погляд на еквівалентність, за яким правова категорія «еквівалентність» відображає об'єктивну закономірність необхідності еквівалентної взаємодії суб'єктів, що охоплює всі відносини обміну матеріальними та нематеріальними благами; 2) широкий економічний підхід, який передбачає наділення ознакою еквівалентності всіх майнових відносин у цивільному праві (і в статиці, і в динаміці); 3) вузький економічний підхід, що виходить з еквівалентності як ознаки обмінних товарно-грошових відносин (тобто виключно в динаміці цивільного права) [327, с. 65]. Останній із зазначених підходів вважається позицією більшості цивілістів радянського та пострадянського періодів: М.І. Бару, М.І. Брагінського, С.М. Братуся, Д.М. Генкіна, В.П. Грібанова, О.С. Іоффе, Є.О. Суханова, В.Ф. Яковлева та

інших [327, с. 66]. Наприклад, М.І. Бару писав, що еквівалентність передбачає рівну вартість або співрозмірність благ, що обмінюються [328, с. 6]. При застосуванні заходів відповідальності еквівалентності немає, оскільки потерпіла особа не передає порушнику жодних матеріальних чи нематеріальних благ, в обмін на відшкодування збитків або сплату неустойки. Іншими словами, на правопорушника покладається обов'язок нееквівалентного характеру. Цього не відбувається у випадку припинення у сторін правовідношення одночасно прав і обов'язків, що свідчить про еквівалентність такого заходу захисту цивільних прав.

Зазначені вище судження є справедливими стосовно правовідносин, коли обидві сторони правовідношення мають як права, так і обов'язки. В свою чергу, в інших правовідносинах, де одна сторона (кредитор) має лише право, а інша (боржник) – кореспондуючий такому праву обов'язок, застосування заходів захисту не може мати еквівалентного характеру, оскільки у випадку припинення правовідношення одна сторона втрачає право, а інша – обов'язок. Втім, в даному контексті слід погодитися з К.С. Безіком, який відзначає, що порушник зобов'язуючого в односторонньому порядку договору володіє лише обов'язками, суб'єктивних прав у нього немає, а відповідно і додаткове обтяження у вигляді позбавлення права на нього не може бути покладено [248, с. 45].

Водночас, на думку К.С. Безіка, у випадку зміни та розірвання договору у зв'язку з істотним його порушенням, коли, як відомо, зобов'язання зберігаються у зміненому вигляді або припиняються (ч.ч. 1, 2 ст. 453 ЦК Російської Федерації, ч. 1, 2 ст. 653 ЦК України), на правопорушника в силу закону покладається додатковий обов'язок майнового характеру з відшкодування збитків, завданих зміною чи розірванням договору (ч. 5 ст. 453 ЦК Російської Федерації, ч. 5 ст. 653 ЦК України), що сам по собі не є відповідальністю [248, с. 48]. Це положення, а також деякі приклади судової практики дають науковцю можливість дійти висновку, за яким односторонні зміна та розірвання договорів при їх істотному порушенні завжди є заходами

відповідальності і можуть здійснюватись лише при наявності підстав, передбачених в ст. 401 ЦК Російської Федерації («Підстави відповідальності за порушення зобов'язань») [248, с. 50]. Поряд з К.С. Безіком заходом відповідальності визнає розірвання договору (тобто і припинення правовідношення) також В.В. Ровний [329, с. 59-60].

Із вище охарактеризованим підходом не можна в повній мірі погодитися з наступних причин. Правові наслідки порушення зобов'язання визначені в ст. 611 ЦК України і включають припинення зобов'язання, зміну умов зобов'язання, сплату неустойки, відшкодування збитків та моральної шкоди. В коментарі до цієї статті всі ці наслідки визнаються мірами цивільно-правового захисту сторін зобов'язання, але лише деякі з них, зокрема, сплата неустойки, відшкодування збитків, моральної шкоди, одночасно є мірами цивільно-правової відповідальності [330, с. 129]. Припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від нього та зміна умов зобов'язання відповідно мірами відповідальності не вважаються [331, с. 436], попри те, що ГК України помилково відносить їх до мір господарсько-правової відповідальності, називаючи оперативно-господарськими санкціями [332, с. 77]. В статті 611 ЦК України відшкодування збитків знаходиться в одній площині зі зміною та припиненням правовідношення. Аналогічним чином, в ст. 653 ЦК України правовими наслідками зміни та розірвання договору є одночасно зміна та припинення правовідношення, а також відшкодування збитків, тобто зміна та розірвання договору визнаються підставами зміни та припинення правовідношення і відшкодування збитків. У тому випадку, якщо визнавати відшкодування збитків заходом відповідальності, таким заходом не можна визнавати розірвання договору, оскільки воно буде лише підставою для відшкодування збитків за ст. 653 ЦК України⁸. З даних міркувань необхідно

⁸ В статті 653 ЦК України в якості підстави для відшкодування збитків одними авторами розглядається істотне порушення договору (Гражданский кодекс Российской Федерации: Науч.-практ. комментарий / Отв. ред. Т.Е. Абова, А.Ю. Кабалкин, В.П. Мозолин. – М.: БЕК, 1996. – С. 667), а іншими – власне сам факт зміни або розірвання договору (Присяжнюк А. Відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору у зв'язку з істотним порушенням договору / А. Присяжнюк // Юридична Україна. – 2006. - № 3. – С. 59). Остання думка уявляється більш переконливою, оскільки видається, що в ст. 653 ЦК України мова йде про певні

погодитися з М.О. Єгоровою, яка розмежовує поняття «одностороння відмова від виконання договору» та «правові наслідки односторонньої відмови», бо перше є актом сторони за договором, її волевиявленням, а друге – зміною правовідношення (можливо, припиненням попереднього та виникненням нового) [326, с. 369]. Подібним чином в науці прийнято відмежовувати неустойку як спосіб забезпечення виконання зобов'язання від сплати неустойки як негативного наслідку порушення зобов'язання і виду цивільно-правової відповідальності [333, с. 55].

Деякі радянські вчені вважали зміну та припинення цивільного правовідношення заходами відповідальності, коли останні виражаються у вилученні в дохід держави майна, що використовується для отримання нетрудових доходів, виселенні особи у зв'язку з неможливістю спільного проживання і т.п. [334, с. 62] Однак, на нашу думку, ці заходи не можна розглядати як зміну та припинення правовідношення. Як і у випадку з поверненням виконаного за розірваним договором, вилучення в дохід держави майна є окремим правовим наслідком, який може і не наставати у випадку зміни чи припинення правовідношення. Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 653 ЦК України сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом. Те саме стосується і виселення особи з приміщення, оскільки, як відзначає Т.М. Тилик, «припинення житлового правовідношення може супроводжуватися виселенням або відбуватися без виселення». Останнє, в свою чергу, як і припинення правовідношення відбувається в результаті розірвання договору найму (оренди) житла [335, с. 290] та полягає у «звільненні приміщення особою, яка його займала, та у забороні в подальшому користуванні цим приміщенням» [336, с. 50]. Відтак, помилково ототожнювати зміну чи припинення правовідношення із такими різними за сутністю правовими наслідками правопорушення як

непередбачувані витрати, які має понести потерпіла від зміни чи розірвання договору сторона. У зв'язку з цим, таке відшкодування збитків не може визнаватись заходом відповідальності, оскільки застосовується за відсутності правопорушення у зв'язку з правомірною поведінкою сторони договору.

виселення особи із займаного нею приміщення або вилучення майна в дохід держави.

Отже, на підставі вищевикладеного можна дійти висновку, що у випадку припинення правовідношення, при якому відбувається припинення всіх прав та обов'язків сторін, відсутнє покладення додаткових майнових обов'язків чи позбавлення певних прав, а тому такий захід не є заходом цивільно-правової відповідальності.

Наступним об'єктом для дослідження на предмет здатності носити негативний характер у формі покладення на порушника додаткового майнового обов'язку чи позбавлення його певного права є зміна одного або кількох елементів правовідношення, що, як нами було попередньо відзначено, є характерною і для зміни, і для припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав.

У цивільному законодавстві передбачені наступні випадки зміни цивільного правовідношення у відповідь на порушення зобов'язання іншою стороною. За змістом ч. 1 ст. 678 ЦК України покупець, якому переданий товар неналежної якості, вправі вимагати від продавця пропорційного зменшення ціни. Аналогічне право покупець має у випадку передання некомплектного товару (ч. 1 ст. 684 ЦК України). Також у випадку, якщо робота за договором підряду виконана з відступами від умов договору, які погіршили роботу, або з іншими недоліками, які роблять її непридатною для використання відповідно до договору або для звичайного використання роботи такого характеру, замовник може вимагати від підрядника пропорційного зменшення ціни роботи (ч. 1 ст. 858 ЦК України). Вимагати пропорційного зменшення ціни має право також споживач у разі виявлення ним протягом гарантійного строку недоліків товару (ч. 1 ст. 8 Закону України «Про захист прав споживачів» [337]). В усіх перелічених випадках відбувається зміна належного стороні-порушнику права з відповідною зміною обов'язку потерпілої сторони, але в результаті такої зміни порушник не набуває нового обов'язку, що є необхідною умовою кваліфікації правового явища як заходу відповідальності. Має місце зменшення обсягу

права однієї сторони пропорційно обсягу порушення умов договору іншою стороною, а тому як і у випадку з припиненням всіх прав та обов'язків у правовідношенні захід має еквівалентний характерний і не може визнаватися відповідальністю.

Поряд зі встановленими законом випадками застосування зміни правовідношення як способу захисту цивільних прав, ч. 2 ст. 16 ЦК України дозволяє сторонам в договорі визначити спосіб захисту. Цілком ймовірно, що сторони вкажуть в договорі не аналогічний законодавчому набір заходів пропорційного та еквівалентного характеру. Наприклад, сторони в договорі купівлі-продажу можуть передбачити покладення на продавця додаткового обов'язку майнового характеру виплатити покупцю певну грошову суму, назвавши її компенсацією, у разі продажу товару неналежної якості, з виникненням у покупця додаткового права вимагати від продавця виплати такої суми. Відтак, поряд з класичним основним зобов'язанням купівлі-продажу, за яким продавець передає або зобов'язується передати товар у власність покупцеві, а покупець приймає або зобов'язується прийняти товар і сплатити за нього певну грошову суму, у продавця також виникає обов'язок виплатити покупцю компенсацію через неналежну якість товару. Виникає питання: чи можна говорити, що зазначений вище обов'язок стає частиною одного єдиного правовідношення або ж такий обов'язок у сукупності із кореспондуючим йому правом утворює нове правовідношення, яке існує поряд з основним?

На нашу думку, при відповіді на вказане питання необхідно виходити із наявності в теорії цивільного права двох видів правовідносин: регулятивні та охоронні. Регулятивні відносини виникають на підставі таких юридичних фактів як договір або створення літературного чи художнього твору, їхнім завданням є обслуговування щоденних потреб, запитів та інтересів суб'єктів права: цивільного обігу, ринку, побуту, виробництва тощо [338, с. 164]. Охоронні відносини виникають на підставі вчиненого боржником правопорушення [339, с. 7]. Така ознака як виникнення на підставі правопорушення більшістю авторів відноситься до характеристики охоронних

правовідносин [340, с. 286; 341, с. 372; 342, с. 259], деякі автори пропонують визнавати підставою виникнення охоронних правовідносин неправомірні дії [343, с. 132], але навряд чи цим ознаки охоронних відносин мають вичерпуватися. Як нами підкреслювалося в підрозділі 2.1 даного розділу роботи (с. 97), порушення права може слугувати підставою для застосування способів захисту, зокрема, для зміни та припинення правовідносин через односторонню відмову від договору, але при цьому у потерпілого не виникає нових прав по відношенню до порушника, лише настає можливість реалізації тих прав, які входять до правовідношення і при цьому передбачені умовами договору або положеннями чинного законодавства. Іншими словами, порушення права разом із діями, що входять до змісту способів захисту, становить юридичний склад, який є підставою для зміни чи припинення правовідношення. Також порушення права може бути визначено сторонами договору або законодавцем як самостійний юридичний факт, при якому «автоматично» відбувається зміна або припинення правовідношення. Крім того, можна уявити ситуації, при яких порушення права не буде підставою ні для виникнення, зміни або припинення нового правовідношення, ні для здійснення прав, що входять до існуючого правовідношення. Наприклад, в разі, якщо договір купівлі-продажу передбачає, з одного боку, обов'язок покупця перерахувати грошові кошти за товар протягом трьох робочих днів з дати набранням договором чинності, а, з іншого боку, право продавця на відмову від договору купівлі-продажу в разі неперерахування покупцем грошових коштів протягом десяти робочих днів з моменту набрання чинності договором. Правовий аналіз змісту таких умов договору, імовірність існування яких на практиці є достатньо високою, дає можливість зробити висновок, що порушення зобов'язання покупцем щодо сплати грошових коштів може мати місце вже на четвертий день після набрання чинності договором, але здійснити своє право на відмову від такого договору продавець зможе, тільки якщо порушення триватиме ще щонайменше шість днів. Однак за цей час покупець може вирішити оплатити товар і відповідно продавець так і не зможе реалізувати своє право на відмову від

договору. Вочевидь, за таких обставин порушення зобов'язання покупцем не матиме жодних правових наслідків. Відтак, наявність порушення права, хоч і має братися до уваги при відмежуванні регулятивних правовідносин від охоронних, але не повинна бути єдиним критерієм для такого відмежування. Наприклад, М.А. Григор'єва пропонує вважати критерієм класифікації правовідносин на регулятивні і охоронні структуру (взаємозв'язок елементів змісту) цивільного правовідношення, і, якщо задоволення інтересу активної сторони (здійснення суб'єктивного права) не залежить від волі пасивної сторони, то таке правовідношення слід вважати охоронним [344, с. 179]. В цьому твердженні прослідковується глибокий аналіз суті охоронних правовідносин, оскільки, наприклад, для понесення винною особою цивільно-правової відповідальності щодо відшкодування шкоди її волевиявлення (після скоєння правопорушення) не потребується. Цікава думка вченої потребує більш детального дослідження, а тому в межах цієї роботи при поясненні сутності охоронних відносин обмежимося лише вказівкою на правовідносини юридичної відповідальності, віднесення яких до охоронних є достатньо поширеним в літературі [345, с. 172; 346, с. 54; 243, с. 81].

Повертаючись до заданої нами ситуації, коли мова йде про передбачений договором обов'язок виплати боржником компенсації, необхідно зауважити, що покладення додаткового обов'язку відбувається внаслідок порушення умов договору про якість товару. Водночас новий обов'язок безпосередньо не пов'язаний з існуючими обов'язками продавця за договором купівлі-продажу та не заміняє собою основного зобов'язання з передання та оплати товару, а лише доповнює його. Іншими словами, регулятивне правовідношення купівлі-продажу не припиняється і продовжує існувати. Разом з тим, новий обов'язок виплатити грошову суму має властивий заходам цивільно-правової відповідальності майновий характер [82, с. 609], спричинений порушенням права і передбачає здійснення дій, що не становлять предмет основного зобов'язання, а тому не може входити до змісту такого регулятивного правовідношення, бо це суперечило б його суті. Також ми не підтримуємо

точку зору, за якою регулятивне правовідношення, ускладнене новим змістом (вимогою про застосування санкцій) [152, с. 36], набуває одночасно рис і регулятивного, і охоронного характеру, оскільки таке змішування різних за своєю правовою природою та походженням правовідносин не сприятиме належному правовому регулюванню суспільних відносин (охоронне правовідношення, в межах якого реалізуються заходи відповідальності, потребує окремої регламентації, пов'язаної із підставами відповідальності та обставинами, що звільняють сторін від відповідальності за порушення зобов'язань). У зв'язку з цим, можна зробити висновок, що новий обов'язок, спричинений порушенням права однієї із сторін правовідношення, утворює нове охоронне правовідношення, яке існує поряд з основним регулятивним зобов'язанням. В охоронному правовідношенні, за визначенням Д.М. Кархальова, кредитор має право вимагати застосування заходів відповідальності, але вказане право може і не бути реалізоване, наприклад, внаслідок відсутності вини правопорушника, тобто охоронне правовідношення може виникнути, що не означає автоматичного настання відповідальності [347, с. 12-13].

Виходячи з вищевикладеного, при покладенні на сторону договору додаткового обов'язку з виплати певної грошової суми, яку ми умовно назвали компенсацією, відбувається не зміна одного з елементів правовідношення, що би означало зміну чи припинення правовідношення, а утворення нового охоронного правовідношення, в якому можуть бути застосовані заходи цивільно-правової відповідальності.

Таке твердження узгоджується з поглядом М.О. Єгорової, яка вважає, що до заходів цивільно-правової відповідальності з усіх наявних правових наслідків застосування односторонньої відмови від виконання договору можна віднести лише охоронне правовідношення, але лише в тих випадках, коли підставою його виникнення слугує порушення зобов'язань контрагентом [326, с. 347]. В межах охоронного правовідношення можуть бути застосовані такі заходи відповідальності як відшкодування збитків (п. 8 ч. 2 ст. 16, ст. 22, п. 4 ч.

1 ст. 611 ЦК України) та сплата (передання) неустойки (ст. 552, п. 3 ч. 1 ст. 611 ЦК України), але, на відміну від зміни та припинення правовідношення, вказані заходи відповідальності полягають у встановленні нового правовідношення з покладенням на винну сторону додаткових обов'язків матеріального характеру.

Слід також погодитися з А.Г. Карапетовим в тому, що визнання за зміною та припиненням правовідношення правового режиму цивільно-правової відповідальності призведе до неможливості розірвання договору в тому випадку, якщо порушення не є винним [322, с. 153]. Незважаючи на те, що автор досліджує насамперед законодавство Російської Федерації, для цивільного права України це також є актуальним, оскільки за ст. 614 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу чи необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. Крім того, у разі визнання зміни та припинення цивільного правовідношення заходами відповідальності буде також застосовуватися ст. 617 ЦК України, якою передбачені підстави для звільнення від відповідальності у формі випадку та непереборної сили, що може призвести до абсолютно несправедливих наслідків, коли потерпіла від порушення сторона буде вимушена перебувати у правовідношенні, не маючи законного права на його зміну чи припинення у зв'язку з наявністю таких підстав для звільнення від відповідальності як випадок чи непереборна сила.

За таких обставин визнання за зміною та припиненням правовідношення режиму заходів цивільно-правової відповідальності є невиправданим не лише з точки зору відсутності додаткового обтяження у формі позбавлення права чи покладення додаткового майнового обов'язку, але й з практичних міркувань через недоцільність вказівки на вину як на підставу застосування таких заходів (ст. 614 ЦК України) та на обставини (випадок і непереборна сила), що є підставами для звільнення від відповідальності (ст. 617 ЦК України), а тому такі способи захисту не є заходами цивільно-правової відповідальності.

Враховуючи те, що зміну і припинення цивільного правовідношення не можна вважати заходами цивільно-правової відповідальності, необхідно

виявити, чи є такі конструкції заходами оперативного впливу. При відповіді на це питання слід виходити з того, що у науці цивільного права прийнято вважати, що одностороння відмова від договору є заходом оперативного впливу [97, с. 6]. Як відомо, відповідно до ст. 653 ЦК України правовим наслідком односторонньої відмови від договору є зміна або припинення правовідношення (зобов'язання) залежно від того, є така відмова повною або частковою. Відтак, зміна або припинення правовідношення в цих положеннях законодавства виступають як правові наслідки застосування такого заходу оперативного впливу як одностороння відмова від договору, але якщо визнавати зміну та припинення цивільного правовідношення певними діями, про що йшла мова вище (с. 102), а не правовими наслідками таких дій, то відповідно з цієї позиції є можливим визнання за зміною та припиненням правовідношення характеру заходів оперативного впливу. Разом з тим, таке бачення може призвести до неправильного висновку про тотожність відмови від договору і зміни та припинення правовідношення, але ці заходи не співпадають, оскільки, повертаючись до поняття відмови від договору, необхідно відзначити, що відмова від договору має наслідком не лише зміну чи припинення правовідношення, але і відшкодування збитків (ст. 653 ЦК України), чого не можна сказати про зміну та припинення правовідношення як дії, що мають наслідком лише відповідно зміну та припинення правовідношення як правові наслідки таких дій. Також відмовою від договору не охоплюються ті випадки зміни правовідношення, що не є його частковим припиненням. Тому помилково було б ставити знак рівності між відмовою від договору і зміною та припиненням правовідношення як діями в силу їх різної правової регламентації та направленості, однак спільним для зазначених заходів може бути їх правова кваліфікація як заходів оперативного впливу. Так, якщо сторони договору домовляться, що у разі порушення договору одна з сторін матиме право в односторонньому порядку змінити або припинити правовідношення, то такий захід відповідатиме характерним для заходів оперативного впливу ознакам, зокрема, односторонності [4, с. 134], організаційності [77, с. 144], а також

застосуванню санкцій за сам факт допущеного правопорушення [348, с. 420]. У зв'язку з цим, пропонується розглядати зміну та припинення правовідношення як правові наслідки окремих заходів оперативного впливу, зокрема, односторонньої відмови від договору, а також одночасно як самостійні заходи оперативного впливу у випадках, прямо передбачених законом або договором.

Підлягає з'ясуванню, чи можуть зміна та припинення цивільного правовідношення, будучи заходами оперативного впливу, відноситись також до способів самозахисту. Думки вчених з цього питання розділились. Попри те, що віднесення заходів оперативного впливу до способів самозахисту сприймається в літературі [349, с. 33; 350, с. 35], деякими науковцями робляться спроби відмежувати заходи оперативного впливу від способів самозахисту з тих причин, що перші направлені на настання юридичних наслідків, а останні – на настання фактичних наслідків [351, с. 413; 352, с. 54]. Прихильником цього підходу є також Л.Л. Стецюк, який категорично розмежує заходи оперативного впливу та заходи самозахисту [353, с. 189], зокрема, не визнає притримання способом самозахисту, оскільки останнє не припиняє порушення боржником права кредитора за договором, у зв'язку з чим не відповідає критеріям самозахисту [353, с. 177]. Разом з тим, попри детальну розробку вченим своєї позиції та її переконливість, з нею не дають можливості погодитись наступні причини.

По-перше, на думку Л.Л. Стецюка, заходи оперативного впливу, застосування яких ставиться в залежність від передбачення такої можливості в договорі, не є способами самозахисту в силу неможливості обмеження права особи на здійснення самозахисту. Однак закріплення того чи іншого способу самозахисту на рівні договору відповідає присвяченій межах самозахисту ч. 2 ст. 19 ЦК України та не є обмеженням права на самозахист, оскільки особа вправі обрати і інші заходи, не передбачені договором чи актами цивільного законодавства – це також буде відповідати поняттю і межах самозахисту. По-друге, викликає заперечення твердження вченого, за яким у випадку відмови від договору відбувається припинення правовідношення і обумовлених ним

прав, внаслідок чого їх не можна вважати такими, що були захищені. Цей висновок суперечить власне змісту ст. 16 ЦК України, де припинення правовідношення вважається способом захисту цивільних прав. Крім того, навіть якщо погодитись з дослідником та визнати, що цивільні права не можуть бути захищені шляхом зміни та припинення правовідносин, не можна оминати увагою такий об'єкт цивільно-правового захисту як охоронювані законом інтереси. Нарешті, невизнання притримання способом самозахисту через те, що останнє не припиняє порушення боржником права кредитора за договором, по-перше, суперечить багатofункціональності способів самозахисту, бо поряд з припиненням порушення захист цивільних прав також має на меті відновлення порушених прав та недопущення порушень у майбутньому, про що йшла мова у підрозділі 1.1 першого розділу (с. 23), а, по-друге, не відповідає словам самого автора, який в іншій своїй статті називає притримання способом самозахисту, відзначаючи можливість застосування при цьому такого засобу як замок на дверях, що додатково підтверджує неоднозначність підходу [354, с. 154].

Відтак, будучи заходами оперативного впливу, зміна та припинення цивільного правовідношення також є способами самозахисту, оскільки застосовуються у односторонньому позаюрисдикційному порядку і без звернення до компетентних органів державної влади [354, с. 154]. Цей висновок впливає також із положень чинного законодавства України, в якому відсутні об'єктивні підстави зводити самозахист лише до заходів фактичного характеру. Визначення самозахисту, вміщене в ст. 19 ЦК України, як застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, може бути розтлумачено як таке, що включає і заходи, направлені на встановлення, зміну та припинення прав та обов'язків, і заходи, що не спрямовані на безпосереднє настання правових наслідків. В.Л. Яроцький також притримується позиції, за якою заходи самозахисту в розумінні ст. 19 ЦК України охоплюють як фактичні, так і юридичні дії особи, а тому характеризує такий підхід як змішаний [355, с. 65]. Іншими авторами цей підхід визнається

широким розумінням самозахисту [356, с. 280], а не змішаним, що однак не робить його неправильним. Навпаки, таке розуміння є логічним продовженням руху правової системи на шляху до демократизації [357, с. 331], оскільки розширює межі можливого самозахисту, не зводячи їх лише до фактичних дій, хоч і по суті протилежне змісту ч. 3 ст. 9 ЦК Республіки Казахстан, за якою самозахист може здійснюватися лише у випадках, спеціально передбачених законодавчими актами [358, с. 113].

Отже, і зміна, і припинення правовідношення у певних випадках визнаються способами самозахисту цивільних прав: припинення правовідносин – у випадку односторонньої відмови від договору у повному обсязі (ст. 615, п. 2 ч. 2 ст. 684 ЦК України) [356, с. 281], зміна правовідношення – у випадку часткової відмови від зобов'язання та від договору (ст. 615 ЦК України) [303, с. 20; 359, с. 99], яка вважається також оперативною санкцією [360, с. 529] та регламентується набагато жорсткіше, ніж розірвання за спільною згодою сторін [361, с. 32]. При цьому не лише одностороння відмова від зобов'язання (договору) призводить до зміни або припинення правовідношення. Як нами зазначалось вище, зміна та припинення правовідношення в розумінні дій особи також можуть розглядатись як окремі заходи, наслідками яких є власне зміна та припинення правовідношення.

Дослідивши питання співвідношення зміни і припинення цивільного правовідношення із заходами цивільно-правової відповідальності, заходами оперативного впливу та способами самозахисту, необхідно насамкінець визначити, якими, універсальними (загальними) [362, с. 22] або спеціальними способами захисту цивільних прав, слід вважати зміну та припинення цивільного правовідношення.

Особливістю універсальних способів захисту є можливість використання при захисті, як правило, будь-якого суб'єктивного цивільного права [82, с. 776] від різного роду правопорушень [363, с. 148]. Для цивільного законодавства України приналежність способу захисту до універсальних залежить, зокрема, від того, чи передбачений такий спосіб захисту в ст. 16 ЦК України, бо вказані

в ній способи захисту в дещо іншому вигляді можуть бути застосовані для захисту прав у трудових, сімейних та інших правовідносинах [364, с. 14]. Звичайно, універсальний (загальний) спосіб захисту може і не передбачатися у ст. 16 ЦК України, але при цьому бути здатним використовуватися у різних цивільних правовідносинах для захисту різних прав чи інтересів від різноманітних порушень.

Спеціальними способами захисту називаються способи захисту, що застосовуються для захисту тільки певних цивільних прав або для захисту від певних порушень [82, с. 777]. Такі способи захисту застосовуються у певних визначених правовідносинах і не можуть використовуватися за відсутності прямої вказівки закону на таке застосування. До спеціальних способів захисту цивільних прав можна віднести, зокрема, усунення перешкод у здійсненні права користування та розпорядження майном (ст. 391 ЦК України) та спростування недостовірної інформації (ст. 277 ЦК України). Ці способи захисту не можуть бути застосовані, наприклад, у більшості зобов'язальних правовідносинах.

В свою чергу, зміну та припинення цивільного правовідношення слід віднести до універсальних способів захисту цивільних прав, оскільки вони можуть використовуватися для захисту різних цивільних прав (зокрема, зобов'язальних та корпоративних) від різного роду порушень чи інших протиправних посягань на цивільні права, а також передбачені в загальному переліку, закріпленому в ст. 16 ЦК України.

2.3. Співвідношення зміни та припинення цивільного правовідношення з іншими способами захисту цивільних прав

Як вже було вище зазначено, зміна та припинення цивільного правовідношення є такими способами захисту, що безпосередньо закріплені у цивільному законодавстві. Водночас, правозастосовній практиці відомі випадки звернення до суду зі схожими, але нетотожними вимогами, зокрема, з позовом

про визнання правовідношення припиненим або зміненим. В даному контексті судовими органами України було запропоновано два протилежних підходи до того, як необхідно такий позов кваліфікувати.

Київський апеляційний господарський суд у постанові від 05 липня 2011 року у справі № 38/35 про визнання договору іпотеки припиненим здійснив порівняльну характеристику припинення правовідношення та способу захисту по визнанню правовідношення припиненим⁹. Суд відзначив, що такому способу захисту як «припинення правовідношення (зобов'язання)» відповідатиме позовна вимога «про припинення зобов'язання (договору)», коли суд, задовольняючи позов, саме своїм рішенням припиняє зобов'язання (договір), наприклад, шляхом його розірвання. Тобто суд, вирішуючи спір, приймає рішення про припинення договору, але у справі, переданій на розгляд, позивач просив суд «визнати припиненим договір іпотеки», посилаючись на те, що він вважав договір іпотеки припиненим з моменту укладення договору № 1 від 14.07.2008 р. За таких обставин було визначено, що позивач не просив суд припинити договір, як зобов'язання (правовідношення), а звернувся з вимогою визнати договір припиненим із зазначенням дати такого припинення, яка вже настала раніше, що по суті є встановленням факту (обставин). Така вимога, як і вимога про визнання договору розірваним, на думку суду, не відповідає приписам ст. 16 ЦК України та ст. 20 ГК України, а тому задоволенню не підлягає [365]. Окреслений підхід суду відсилає до загальних проблем застосування способів захисту цивільних прав, які обговорювались у першому розділі роботи. Суд визнав вимогу про визнання правовідношення припиненим такою, що не передбачена ні договором, ні законом, у зв'язку з чим, керуючись ч. 2 ст. 19 Конституції України, яка зобов'язує всі державні органи діяти лише на підставі, в межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та

⁹ Принагідно зазначимо, що в літературі пропонується не поширювати на правовідносини іпотеки положень законодавства про поруку та, зокрема, про її припинення, оскільки ці способи забезпечення виконання зобов'язань за правовою природою є різними (Хомченков Д.М. Про розірвання договору шляхом визнання припиненими правовідносин за іпотечним договором / Д.М. Хомченков // Вісник господарського судочинства. – 2012. - № 6. – С. 125), в чому є сенс, оскільки для кожного із зазначених способів забезпечення передбачене різне правове регулювання.

законами України, прийшов до висновку, що така вимога не може бути заявлена, а в задоволенні позову має бути відмовлено.

До аналогічного висновку Київський апеляційний господарський суд доходив також при вирішенні інших справ, зокрема, визнав вимогу про визнання договору поруки припиненим такою, що не відповідає визначеним законом способам захисту судом цивільних прав [366]. Далі, Харківський апеляційний господарський суд відмовив у задоволенні позову про визнання договору припиненим, а також у задоволенні вимоги про визнання об'єкта оренди фактично переданим виходячи з того, що ці способи захисту чинним законодавством не передбачені [367]. Київський міжобласний господарський суд, відмовляючи у задоволенні позову про визнання договору припиненим, зазначив, що вимога про встановлення факту визнання договору припиненим не призводить до поновлення порушених прав, й така вимога не може бути предметом спору та самостійно розглядатися в окремій справі, оскільки вимога про визнання договору припиненим є нічим іншим як встановленням факту, що має юридичне значення, а цей факт може встановлюватися судом лише при існуванні та розгляді між сторонами спору про право цивільне, його встановлення є елементом оцінки фактичних обставин справи та обґрунтованості вимог [368]. Однакове за змістом твердження було сформульовано Одеським апеляційним господарським судом у справі про визнання договору припиненим та зобов'язання припинити здійснення нарахування грошових коштів за договором [369]. Представниками Харківського апеляційного господарського суду договірні спори про визнання договору неукладеним, розірваним, незаконним, припиненим, чинним, діючим були також кваліфіковані як не передбачені законодавством і зроблено висновок про обов'язок суду відмовляти у задоволенні таких позовів [370, с. 71].

Підсумовуючи позиції, викладені судовими установами при вирішенні спорів про визнання правовідношення припиненим, слід зазначити, що вказані суди розглядали позови у таких справах як вимоги про встановлення

юридичних фактів, у зв'язку з чим відмовляли з двох основних причин: по-перше, такі вимоги не можна визнати способами захисту, оскільки захист не досягається через встановлення юридичних фактів, що є елементом оцінки фактичних обставин справи та обґрунтованості вимог і відповідно не призводить до поновлення порушених прав; по-друге, навіть якщо визнати такі вимоги способами захисту, останні не передбачені ні чинним законодавством України, ні договором, у зв'язку з чим з точки зору дотримання формальних вимог їх застосування не відповідає ст. 19 Конституції України.

Поряд з викладеною вище позицією господарських судів було запропоновано інше бачення захисту цивільних прав шляхом визнання правовідношення припиненим. Так, 21 травня 2012 року Верховним Судом України було прийнято кілька постанов у різних справах, якими фактично обґрунтовано новий правозастосовний підхід у справах про визнання правовідношення припиненим. Усі справи, розглянуті Верховним Судом України 21 травня 2012 року, стосувались визнання припиненими договорів поруки на тій підставі, що в результаті зміни умов основного зобов'язання без згоди поручителя збільшився обсяг відповідальності поручителя відповідно до ч. 1 ст. 559 ЦК України. На думку Верховного Суду України, в такому випадку припинення поруки презюмується¹⁰, а тому звернення до суду з позовом про визнання договору поруки припиненим не є необхідним, проте такі вимоги підлягають розгляду судом у разі наявності відповідного спору [371; 372, с. 16].

Верховний Суд України визнав за можливе звертатися до суду з позовом про визнання правовідношення поруки припиненим на тій підставі, що змінились умови основного зобов'язання зі збільшенням обсягу відповідальності поручителя, без його на те згоди [373, с. 6]. Суд кваліфікував наступні обставини як збільшення відповідальності поручителя: встановлення нових умов щодо порядку зміни процентної ставки в бік збільшення, розширення змісту основного зобов'язання щодо дострокового повернення

¹⁰ В подальшому цей висновок знайшов відображення у правовій позиції Верховного Суду України, викладеній у справі № 6-112цс12 (див.: Постанова Верховного Суду України від 10 жовтня 2012 року у справі № 6-112цс12 // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН).

кредиту та плати за користування ним. Попри неоднозначність такого тлумачення підстав припинення правовідношення поруки [374, с. 95], увагу привертає насамперед позиція суду у вирішенні питання про можливість задоволення судом позову про визнання правовідношення припиненим. Ця позиція пізніше була підтверджена ним у висновках за I півріччя 2012 р. [375, с. 6], а потім розвинута шляхом вказівки на інші підстави припинення поруки за ЦК України [376]. Більше того, Верховний Суд України у висновках за II півріччя 2012 р. наголосив, що право поручителя підлягає судовому захисту за позовом поручителя шляхом визнання поруки такою, що припинена, а не шляхом припинення договору поруки відповідно до п. 7 ч. 2 ст. 16 ЦК України, оскільки це суперечило б положенням ч. 1 ст. 559 ЦК України [377, с. 10].

Такий правозастосовний підхід Верховний Суд України обґрунтував наступними доводами: 1) по-перше, суд відзначив, що мова йде про застосування такого способу захисту як визнання права поручителя на припинення зобов'язання за договором поруки на підставі п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України у випадку його невизнання кредитором, виходячи із загальних засад цивільного законодавства і судочинства, права особи на захист у суді порушених або невизнаних прав, рівності процесуальних прав і обов'язків сторін (статті 3, 12 - 15, 20 ЦК України, статті 3 - 5, 11, 15, 31 ЦПК України); 2) по-друге, суд звернув увагу на те, що законодавчі обмеження матеріально-правових способів захисту цивільного права чи інтересу підлягають застосуванню з дотриманням положень статей 55, 124 Конституції України та ст. 13 Європейської конвенції, відповідно до яких кожна особа має право на ефективний засіб правового захисту, не заборонений законом. Слід зазначити, що аналогічна аргументація була в подальшому підтримана господарськими судами, зокрема, Харківським апеляційним господарським судом [378].

Аналізуючи окреслений підхід Верховного Суду України, заслуговують на увагу його суттєві нововведення і принципові положення: 1) в основі підходу лежить наявність права на припинення зобов'язання, невизнання якого дозволяє застосовувати спосіб захисту «визнання права» (п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК

України), який включає в тому числі і вимогу про визнання правовідношення припиненим; 2) суд посилається на ст.ст. 55, 124 Конституції України та ст. 13 Європейської конвенції, за якими кожна особа має право на ефективний засіб правового захисту, не заборонений законом.

Порівнюючи названі вище аргументи, слід відзначити, що попри кваліфікацію Верховним Судом України вимоги про визнання правовідношення припиненим як вимоги про визнання права, тобто як такого способу захисту, що передбачений законом (п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України), Верховний Суд України при цьому виправдовує захист цивільних прав шляхом визнання правовідношення припиненим нормами, доктринальне тлумачення яких дозволило б застосовувати ті способи захисту, що не передбачені і не заборонені законом (ст. 55 Конституції України та ст. 13 Європейської конвенції). Нами такий підхід, спрямований на використання ефективних способів захисту цивільних прав, прихильником якого є А.Г. Ярема [86, с. 35], безумовно, підтримується. На необхідності створення ефективного механізму реалізації загального правила про право носія будь-якого цивільного права і інтересу на ефективний засіб юридичного захисту в суді наголошує також Р.А. Майданик [379, с. 141]. У правозастосовній практиці втілення ефективності як необхідної ознаки способів захисту цивільних прав виявилось, зокрема, у кваліфікації позову до банку про визнання незаконними дій щодо підвищення в односторонньому порядку процентної ставки як способу захисту, який відповідає характеру порушеного права [380, с. 94]. Ефективний захист цивільних прав можливий лише у випадку існування й функціонування механізму захисту прав, який включає засоби, що ведуть до відновлення порушених неправомірними діями прав і відповідальності особи, що скоїла ці правопорушення [381, с. 58]. Однією з основоположних ознак не лише прогнозовано, але і реально ефективного засобу захисту прав, відповідно до результатів проведеного Т. Пашуком аналізу інтерпретаційної практики Європейського суду з прав людини, є його доступність для потерпілої особи, що, зокрема, виражається у відсутності невиправданих юридичних обмежень

[382, с. 201; 383, с. 41]. Відтак, неможливість використання такого способу захисту цивільних прав як визнання правовідношення зміненим чи припиненим за таких умов допустимо розглядати як порушення вимоги щодо доступності засобів захисту, яка є передумовою їх ефективності, а також показником якості матеріального закону [384].

Також, як вже зазначалось в підрозділі 1.2 першого розділу роботи (с. 40), засоби правового захисту можуть тлумачитись звужено (як такі, що є змістовно тотожними способам захисту цивільних прав) та розширено (як такі, що поряд зі способами захисту прав, включають інші засоби, зокрема, правові норми, заяви, договори тощо). В будь-якому випадку тлумачення має призвести до включення способів захисту цивільних прав у поняття засобів захисту, всупереч поглядам тих авторів, які структурно розмежовують ці поняття [385, с. 121], і з цих позицій вимоги про визнання правовідносин припиненими мають право на існування. Разом з тим, використання Верховним Судом України зазначених вище статей Конституції України та Європейської конвенції не в повній мірі відповідає тій обставині, що визнання правовідношення припиненим кваліфікується Верховним Судом України як законний спосіб захисту цивільних прав, а саме визнання права, а тому необхідно дослідити, чи дійсно така позиція вищої судової установи є правильною. Постановка такого завдання зумовлює потребу у відповіді на два наступні запитання: 1) чи дійсно існує у поручителя право на припинення зобов'язання поруки? 2) якщо воно існує, то яка його правова природа і чи є вимога про визнання правовідношення припиненим різновидом визнання такого права?

Верховний Суд України використав термін «право на припинення зобов'язання поруки», яке, на думку органу правозастосування, належить поручителю. Термін «порука» в науці розглядався по-різному, зокрема, як додаткова умова про виконання зобов'язання [386, с. 385], як грошова відповідальність [387, с. 114], а також як юридичне відношення, в якому одна або декілька осіб зобов'язуються у випадку неспроможності особи, яка зобов'язалася вчинити будь-яку дію на користь іншої особи, здійснити за

боржника цю дію або винагородити кредитора за порушення його права [388, с. 187]. Останнє визначення з часом зазнало модифікацій, але на сьогодні порука продовжує розглядатись як зобов'язальне правовідношення, наприклад, О.В. Михальнюк визнає поруку акцесорним договірним зобов'язанням, згідно з яким поручитель поручається перед кредитором третьої особи (боржника) за виконання останнім його зобов'язання, а у разі його невиконання чи неналежного виконання зобов'язується виконати зобов'язання боржника та (або) нести цивільно-правову відповідальність у формі відшкодування збитків та (або) сплати неустойки [389, с. 87-88]. Аналогічної позиції дотримується також суд, коли вказує, що термін «порука», застосований законодавцем у ч. 1 ст. 559 ЦК України, використовується в розумінні зобов'язального правовідношення поруки, з припиненням якого втрачає чинність договір поруки. Як далі роз'яснює судовий орган, зі змісту ст.ст. 559, 598 ЦК України вбачається, що припинення зобов'язання поруки означає такий стан сторін правовідношення, при якому в силу передбачених законом обставин суб'єктивне право і кореспондуючий йому обов'язок перестають існувати [390, с. 14]. Іншими словами, до моменту припинення правовідношення поруки у поручителя існує субсидіарний обов'язок виконати основне зобов'язання та понести відповідальність у випадку порушення зобов'язання боржником, а у кредитора – право вимагати виконання обов'язку. Після припинення правовідношення поруки, яке за ч. 1 ст. 559 ЦК України відбувається автоматично [268], права та обов'язки сторін зобов'язання поруки існувати не можуть.

Разом з тим, Верховний Суд України вказує на можливість визнання права поручителя на припинення зобов'язання вже після того, як зобов'язання поруки припинилось. Це означає, що мова йде не про права та обов'язки кредитора та поручителя, оскільки їх вже не існує, а, очевидно, про таке право поручителя, яке не включається в зміст поруки, оскільки припинення правовідношення поруки призводить до припинення прав, що входять до юридичного змісту такого правовідношення. На нашу думку, не можна погодитися з тими

авторами, які на підставі аналізу ст. 16 ЦК України роблять висновок про можливість пред'явлення позову про визнання права навіть тоді, коли правовідносини, до змісту яких входить суб'єктивне право, про захист якого йдеться, вже припинилися [391, с. 84], оскільки це суперечить суті цього способу захисту, що полягає в підтвердженні існування певного права [391, с. 81]. Уявляється, що припиненням є також і право поручителя нести відповідальність в узгодженому ним обсязі, можливість визнання якого в цій ситуації обстоюється в літературі [379, с. 139]. Мова також не може йти про право поручителя в односторонньому порядку припинити правовідношення (розірвати договір), як це може бути здійснено у випадку односторонньої відмови від договору (ч. 3 ст. 651 ЦК України у системній взаємозалежності із ч. 2 ст. 653 ЦК України), оскільки в даному випадку правовідношення вже припинене, у зв'язку з чим реалізувати право на односторонню відмову від договору, правовідношення з якого вже припинилось, не є можливим, а тому назва «право на припинення зобов'язання» за таких обставин є невдалою.

Отже, право, про можливість визнання якого зазначив Верховний Суд України у своїх рішеннях, не входить до змісту правовідношення поруки та не є правом на припинення зобов'язання поруки. Сутність цього права, яке умовно можна визначити як «право на пасивну поведінку», полягає в можливості поручителя не вчиняти дій по виконанню основного зобов'язання і несенню відповідальності. Відтак, у ситуації, що настає після припинення правовідношення на підставі ч. 1 ст. 559 ЦК України, необхідно говорити не про право поручителя на припинення зобов'язання, а про право поручителя на пасивну поведінку, тобто на невиконання основного зобов'язання і обов'язків у правовідносинах відповідальності. Однак таке право існує не в межах правовідносин поруки, а поза ними, оскільки останні вже є припиненими. Відповідно необхідно виявити, чи може таке право існувати поза правовідносинами поруки, і якщо так, то що це за право, яка його видова приналежність та зміст.

З цього приводу В.І.Серебровський визнавав за можливе існування правомочностей на односторонні дії поза правовідносинами, вважаючи право на прийняття спадщини суб'єктивним цивільним правом, яке не є елементом правовідносин [392, с. 48-50]. Водночас, як вважає Є.В.Вавілін, права і обов'язки можуть діяти, тобто реалізовуватися та виконуватися лише в рамках правовідношення [218, с. 74]. В контексті визнання права Т.М.Підлубна аналогічно вважає неможливим існування суб'єктивного зобов'язального права поза правовідношенням [393, с. 77]. Також, на думку М.О. Стефанчука, не можна розглядати як існуючі поза цивільними правовідносинами суб'єктивні права на вчинення одностороннього волевиявлення (наприклад, регулятивне право вибору предмета виконання в альтернативному зобов'язанні, охоронне право на відмову від договору через його порушення контрагентом) [394, с. 28]. Звичайно, М.О. Стефанчук досліджує інший різновид права – право одностороннього волевиявлення, але в даному контексті це є актуальним, оскільки мова також йде про можливість існування суб'єктивного цивільного права поза правовідносинами, тому зупинимося на питанні про правову природу права одностороннього волевиявлення детальніше.

Право одностороннього волевиявлення, зокрема, на зміну та припинення договору в літературі розглядають як секундарне через характерну для таких прав відсутність кореспондуючого обов'язку контрагента особи, яка ініціювала зміну або розірвання договору [248, с. 26]. Натомість, науковцями такому праву протиставляється не обов'язок, а певна пов'язаність пасивного суб'єкта [395, с. 11]. На думку М.М. Агаркова, така залежність поведінки, коли дії однієї особи впливають на правовідносини, в яких перебуває інша особа, є доволі невизначеною правовою категорією, що застосовується до багатьох правових явищ [219, с. 69], а тому вчений схильний розглядати право в об'єктивному значенні як систему норм, або як суб'єктивне право, тобто як елемент правовідношення, коли праву кореспондує обов'язок іншої сторони, або для позначення тих чи інших проявів правоздатності – право укладати договори, складати заповіт, розривати договори, здійснювати залік вимог тощо [219, с.

72]. Не вважає секундарні права окремими суб'єктивними правами також А.Г. Певзнер, на думку якого ці права являють особливі правомочності, яким безпосередньо не протистоїть жоден обов'язок і що входять до складу суб'єктивних прав [396, с. 29]. Разом з тим, підхід, за яким секундарним правам не кореспондують обов'язки, не підтримується всіма без винятку представниками науки цивільного права [397, с. 7]. Наприклад, М.О. Єгорова наголошує на тому, що праву на односторонню відмову від виконання договору відповідає обов'язок, що складається з двох елементів: 1) прийняти інформацію про здійснення таких дій; 2) не робити перешкод для здійснення дій по відмові від виконання договору [326, с. 290]. Однак, на нашу думку, такий висновок є дещо спірним, оскільки якщо визнавати за секундарним правом статус правомочності, що є елементом відповідного суб'єктивного права, то в такому випадку це певною мірою суперечить позиції, за якою обов'язки суб'єктів у правовідношенні протиставляються суб'єктивним правам, а не окремим правомочностям: якщо праву на односторонню відмову дійсно кореспондує обов'язок, то відповідно таке право є більше, ніж правомочністю.

Втім, секундарним правам притаманні деякі властивості, наявність яких унеможлиблює віднесення вищезазначеного права на пасивну поведінку з невиконання основного зобов'язання до таких прав. Так, Е. Зеккель визначав секундарне право як суб'єктивне (конкретне) приватне право, змістом якого є можливість встановити конкретне юридичне відношення шляхом одностороннього правочину [398, с. 211]. С.С. Алексєєв вважав, що секундарні правомочності існують в рамках конкретних правовідносин, стосуються внутрішніх механізмів розвитку правовідношення і за змістом зводяться до можливості вчинити односторонній правочин [399, с. 122-123]. В свою чергу, у випадку з правом на пасивну поведінку, про яку йшла мова вище, особа-поручитель не володіє певними юридично-значимими правомочностями, здійснення яких призведе до настання певних правових наслідків в конкретних правовідносинах. Крім того, секундарне право передбачає наявність права на активні дії, а в даному випадку – дії пасивні, а тому право на пасивну поведінку

у зв'язку з припиненням правовідношення секундарним визнати не можна. Таке право на пасивну поведінку також не можна визнати окремим суб'єктивним правом, оскільки воно не включає усіх необхідних правомочностей, що мають входити до складу суб'єктивного права: за визначенням С.С. Алексєєва, такими є право вимоги, право на позитивні дії та домагання (рос. – «притязание») [399, с. 122].

Використовуючи запропоновану А.Г. Певзнером класифікацію правомочностей, серед яких вчений виділяв абсолютні, відносні та особливі (секундарні) [400, с. 20, 37], слід відзначити, що право на пасивну поведінку не може бути віднесене ні до секундарних (з мотивів, зазначених вище), ні до відносних, оскільки правовідносини є припиненими. Тому правильніше за все, на нашу думку, вважати право на пасивну поведінку елементом (окремою правомочністю) загального абсолютного права на свободу, передбаченого ст. 288 ЦК України. Як стверджують автори коментарю до ЦК України, право на особисту свободу означає відповідну міру можливої та юридично дозволеної поведінки громадянина розпорядитися собою, своїми вчинками та часом [259, с. 480]. Суть особистої свободи полягає у можливості вільно, на власний розсуд, з метою задоволення власного інтересу та переслідування особистої мети визначати свою поведінку та приймати рішення [401, с. 172]. У контексті припинення поруки це означає, що особа є вільною від виконання зобов'язань, які вже припинились. Така правомочність належить особі не лише по відношенню до кредитора за основним зобов'язанням, забезпеченим припиненою порукою, але і щодо всіх та кожного суб'єктів у таких абсолютних правовідносинах. Відповідно у разі невизнання його права за ст. 15 ЦК України поручитель має право на визнання його права на свободу, в тому числі на пасивну поведінку, тобто невиконання основного зобов'язання.

Наступним на черзі є питання про те, чи є позов про визнання правовідношення припиненим різновидом позову про визнання права. Останній в теорії права розглядається по-різному: перша точка зору на такий позов полягає у сприйнятті суб'єктивного права як об'єктивної реальності, яку

можливо пізнати разом з фактами дійсності, і його констатації [402, с. 239; 403, с. 143]; друга – розглядає суб'єктивне право як щось створюване в процесі судової діяльності і закріплене в її результаті [404, с. 181-182]. В правозастосовчій діяльності виникнення права в результаті його визнання відноситься лише до певних особливих об'єктів, наприклад, самовільне будівництво [405, с. 562], тобто визнання права володіє правостворюючим характером лише у виняткових випадках. О.В. Люшня вважає, що сама назва способу захисту опосередковано свідчить, що суд, який захищає права позивача таким способом, визнає (підтверджує) право, а не створює його, на відміну від зміни та припинення правовідношення, які передбачають певне «творче втручання» суду у відносини між сторонами [406]. Звичайно, визнання права відрізняється від зміни та припинення правовідношення своєю спрямованістю на підтвердження існування певних фактів і належність суб'єктам певних прав, а не на їх подальшу зміну чи припинення. Втім, без юридичної оцінки фактичних обставин вимога про визнання права також існувати не може, оскільки суб'єктивне право, що визнається, належатиме певним особам тільки у випадку наявності відповідних нормативних та фактичних передумов. Відтак, при визнанні права як способі захисту суд, з одного боку, встановлює певні юридичні факти, а, з іншого боку, надає їм правову оцінку.

Як і визнання права, визнання правовідношення зміненим та припиненим відносяться до групи позовів про визнання, що направлені на визнання прав і обов'язків і в цілому на визнання наявності чи відсутності спірних правовідносин [407, с. 68]. При цьому, попри спільні групові ознаки позову про визнання права і позову про визнання правовідношення зміненим чи припиненим, що виявляються у необхідності встановлення судом юридичних фактів і наданні останнім правової оцінки, зазначені позови відрізняються за змістом. Якщо мова йде про визнання права, не можна говорити, що при цьому відбувається також визнання обов'язку, а також наявності чи відсутності правовідношення. Як відзначив Київський апеляційний господарський суд, вимога про визнання правочину таким, що втратив чинність, не є вимогою про

визнання права, оскільки договір не підпадає під категорію конкретного суб'єктивного права [408]. Аналогічним чином, під цю категорію не може підпадати і правовідношення, бо останнє становить комплекс прав та обов'язків суб'єктів, а відповідно є ширшим за змістом та обсягом від понять «право» та «обов'язок».

У випадку зворотної ситуації, при якій би відбувалось визнання правовідношення припиненим, іменування останнього позовом про визнання права призвело б до невизначеності в тому, яке саме право визнається, а тому це суперечить принципу визначеності, що активно використовується Європейським судом з прав людини [409, с. 463] та Європейським Судом Справедливості [410, с. 454; 411] і полягає у необхідності встановлення чітких та зрозумілих правил поведінки. Проведений вище аналіз судової практики та наукових джерел дозволяє визнати лише право на особисту свободу в якості права, яке може бути визнане за особою після того, як правовідношення припинилось, але зв'язок такого абстрактного права на пасивну поведінку з припиненим правовідношенням поруки видається вкрай сумнівним.

Враховуючи вищенаведене, не може бути сприйнята існуюча в доктрині точка зору, за якою формулювання «визнання права» допускає можливість пред'явлення позовів про визнання обов'язків іншої сторони, про визнання відповідача таким, що втратив право, про визнання припинення обов'язків, про визнання наявності правовідносин, про визнання відсутності правовідносин тощо [412, с. 132; 391, с. 81]. З усіх перелічених позовів змістовно найближчим до визнання права видається визнання обов'язку, оскільки визнання обов'язку однієї особи передбачає і відповідне право іншої, якому такий обов'язок протистоїть, але ототожнення цих категорій не є правильним. Не збігаються за змістом із вимогою про визнання права також інші вказані позови, бо в них відбувається визнання не права, а інших суміжних категорій (правовідношення, його наявності, відсутності, зміни чи припинення).

На нашу думку, достатньо переконливою видається позиція, попередньо обрана господарськими судами, які кваліфікували позов про визнання

правовідношення припиненим як вимогу про встановлення юридичного факту. Разом з тим, підтримати цю позицію не дає змоги один суттєвий методологічний недолік. Для механізму захисту цивільних прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, що відтворює структуру загального механізму цивільно-правового регулювання, юридичні факти та правовідносини являються по суті принципово різними конструкціями [413, с. 217]. Юридичні факти приводять правовідношення в рух, перетворюючи останнє в реальність, а також обумовлюючи його зміну та припинення [206, с. 219]. Натомість, виникнення, зміна та припинення правовідношення є наслідками настання юридичних фактів, зокрема, припинення зобов'язального правовідношення в законодавстві є правовим наслідком підстав припинення зобов'язань (ст. 598 ЦК України). Тому вважати позов про визнання правовідношення припиненим виключно встановленням юридичних фактів суперечить загальним уявленням про механізм цивільно-правового регулювання. Більше того, як було попередньо зазначено, визнання правовідношення зміненим та припиненим не зводиться лише до встановлення юридичних фактів, бо передбачає також надання судом таким фактам правової оцінки.

В той же час неможливість віднесення позову про визнання правовідношення зміненим чи припиненим до вимог про визнання права не свідчить про можливість вважати такий позов зміною чи припиненням правовідносин. Вимога про визнання правовідношення припиненим принципово відрізняється від вимоги про припинення правовідношення у моменті, з якого правовідношення припиняється. При застосуванні зміни та припинення правовідносин як способів захисту цивільних прав на підставі порушення чи іншого посягання на цивільні права зацікавлена особа вимагає видання акту захисту прав, який буде віддалений в часі від фактичної підстави для захисту. В свою чергу, при визнанні правовідношення зміненим чи припиненим зацікавлена у захисті особа стверджує, що зміна чи припинення правовідношення вже настали внаслідок певного юридичного факту. Тому ці

два способи захисту є різними. У зв'язку з цим, не можна погодитись з позицією Вищого господарського суду України, викладеною у постанові від 2 березня 2006 р., де суд встановив, що вимога про визнання договору припиненим за своєю суттю є вимогою про припинення господарських правовідносин за цим договором [414].

На підставі вищевикладеного, позов про визнання правовідношення припиненим не може зводитись до встановлення юридичних фактів та не відноситься до таких способів захисту як визнання права, зміна чи припинення правовідношення. Тому дозволимо собі оцінити здатність визнання правовідношення зміненим чи припиненим бути самостійним способом захисту цивільних прав. Справедливо в літературі вказується, що такий позов передбачає надання судом юридичної оцінки встановленим обставинам справи і правовідносинам між сторонами [379, с. 138], а тому розгляд судом справи за таким позовом включає в себе не лише встановлення певних фактів, але й оцінку обставин справи із визначенням наявних у сторін припиненого правовідношення прав та обов'язків. Сторони правовідношення можуть не доходити згоди у тому, чи припинилось правовідношення, маючи різну думку щодо певних життєвих обставин. Одна сторона може вважати, що правовідношення вже припинене, а інша – не погоджуватись з такою позицією і вимагати виконання іншою стороною своїх обов'язків. У такій ситуації відбувається порушення, невизнання або загроза порушення прав особи, яка вважає правовідношення вже зміненим чи припиненим. Тобто має місце певне відхилення від юридичних приписів у суспільних відносинах [415, с. 23], що відповідно свідчить про виникнення спору між сторонами. Наявність спору створює процесуальну можливість для його передачі на розгляд до уповноваженого органу державної влади – до суду. При цьому, роль суду буде полягати у тлумаченні поведінки сторін, оцінці та встановленні юридичних фактів, а загалом – в кваліфікації стану правовідношення. Кваліфікація стану правовідношення певною мірою характерна для всіх позовів про визнання, але, крім визнання права, жоден інший не передбачений в цивільному законодавстві

як спосіб захисту цивільних прав, однак вказівка на такі способи захисту в ст. 16 ЦК України сприяла б ефективному, достатньому та належному захисту прав учасників цивільних правовідносин, що б відповідало положенням Конституції України та Європейської конвенції в контексті права кожного на ефективний засіб юридичного захисту (ст. 13). При цьому, такі нові способи захисту повинні були б охоплювати не тільки визнання правовідношення зміненим та припиненим, але й деякі інші способи захисту, в тому числі вимогу про визнання відсутності права, що знайшла відображення в тексті ст. 20 ГК України, визнання наявності чи відсутності обов'язку, а також визнання правовідношення існуючим чи відсутнім. Саме тому вважаємо, що законодавчий перелік способів захисту цивільних прав судом, вміщений в ст. 16 ЦК України, потребує удосконалення, з чим погоджуються також інші дослідники [416, с. 55], у зв'язку з чим пропонуємо: по-перше, викласти п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України у новій редакції: «1) визнання наявності чи відсутності права»; по-друге, доповнити ч. 2 ст. 16 ЦК України новими підпунктами такого змісту: «11) визнання наявності чи відсутності обов'язку; 12) визнання правовідношення існуючим, відсутнім, зміненим чи припиненим».

Поряд з вимогами про визнання правовідносин припиненими у судовій практиці трапляються також інші позови, змістовно подібні до зміни та припинення цивільних правовідносин, наприклад, про визнання договору подовженим [417], про визнання договору таким, що діє до певної дати [418], про визнання правочину таким, що втратив чинність [408], про який вже йшла мова, але в усіх справах, де заявлялись такі вимоги, суд відмовляв у задоволенні позовних вимог, зокрема, з тієї підстави, що такі вимоги не відповідають чинному законодавству або виходять за межі способів захисту, передбачених чинним законодавством України. Така позиція узгоджується за змістом з інформаційним листом Вищого господарського суду України від 12.03.2009 р. № 01-08/163 [419, с. 78] та з постановою Верховного Суду України від 13 липня 2004 р. № 10/732 [420, с. 49], неодноразово процитованою в інформаційних листах Вищого господарського суду від 11 квітня 2005 р. [421,

с. 55], від 25 листопада 2005 р. [422, с. 39] та від 13 серпня 2008 р. [423, с. 78]. Разом з тим, враховуючи зміст статей 55, 124 Конституції України та ст. 13 Європейської конвенції, розглянутих у системному взаємозв'язку із положеннями доктрини цивільного права, яка не проводить чіткого розмежування між способами та засобами захисту цивільних прав, а також аргументацію Верховного Суду України, використану у вищеназваних рішеннях від 21 травня 2012 р., існують підстави говорити про можливість звернення із зазначеними вимогами до органів судової влади, які несуть обов'язки щодо їх розгляду та вирішення. Втім, як вже було попередньо вказано в даній роботі (с. 40-41), для усунення невизначеності в даному питанні необхідно внести зміни до Конституції України або до відповідних галузевих кодексів.

Отже, згадані вище способи захисту, а саме визнання правовідношення зміненим чи припиненим, визнання договору продовженим, визнання правочину таким, що втратив чинність, а також про визнання договору таким, що діє до певної дати, не можуть визнаватись різновидами зміни та припинення цивільного правовідношення.

Висновки до Розділу 2:

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Всі елементи структури правовідносин (суб'єкти, об'єкт та зміст) можуть зазнавати змін під впливом юридичних фактів, виходячи з чого можна виокремити наступні три види (напрями) зміни цивільного правовідношення в залежності від того, який саме елемент структури зачіпається: 1) зміна об'єкта правовідношення; 2) зміна змісту правовідношення; 3) зміна суб'єкта правовідношення.

2. В залежності від юридичних фактів, що обумовлюють зміну та припинення правовідносин і впливають на їх правову природу, пропонується виокремлювати такі види зміни та припинення правовідносин: 1) зміна та припинення правовідносин за взаємною згодою учасників правовідносин; 2)

зміна та припинення правовідносин в результаті одностороннього волевиявлення одного з учасників правовідносин; 3) зміна та припинення правовідносин в результаті настання юридичних фактів поза волею учасників правовідносин; 4) зміна та припинення правовідносин в результаті настання юридичних складів.

3. Зважаючи на загальні ознаки зміни та припинення цивільного правовідношення як правових наслідків, втілені у доктрині цивільного права, вітчизняному та іноземному законодавстві, а також практиці його застосування, пропонується дати наступні визначення цих понять: зміна правовідношення – це направлена на майбутнє форма руху правовідношення, яка передбачає зміну одного або кількох елементів правовідношення (суб'єкт, об'єкт та зміст), окрім зміни предмета та способу виконання зобов'язань; припинення правовідношення – це направлена на майбутнє форма руху правовідношення, яка передбачає припинення усіх прав та обов'язків сторін правовідношення, а також зміну предмета та способу виконання зобов'язань.

4. Зміна та припинення правовідношення є поняттями, що можуть виражати різний зміст залежно від контексту: 1) поведінка суб'єктів у правовідносинах, тобто їх дії, спрямовані на зміну чи припинення правовідносин; 2) правові наслідки такої поведінки. Зміна та припинення правовідношення як способи захисту цивільних прав відносяться до виявів поведінки, а не до правових наслідків. Характерними для договірного права способами захисту цивільних прав, в яких втілюється зміна та припинення правовідношення, є зміна умов договору та його розірвання.

5. У більшості статей, присвячених окремим видам зобов'язань, законодавець не вказує, який конкретно різновид відмови від договору має місце (повна або часткова), у зв'язку з чим пропонується доповнити ч. 4 ст. 651 ЦК України реченням наступного змісту: «Якщо інше не впливає з вимог закону, положень договору чи суті зобов'язання, припускається, що одностороння відмова від договору здійснюється у повному обсязі».

6. Таку особливість розірвання договору як направленість на майбутнє і відсутність зворотної сили пропонується розуміти лише в контексті ЦК України, у внутрішній єдності його положень, а також як ознаку, що не передбачає збереження зобов'язань, строк виконання яких настав до моменту розірвання. Тому з метою захисту інтересів наймодавця необхідно безпосередньо закріпити в ЦК України обов'язок наймача з внесення плати за користування річчю навіть у випадку розірвання договору найму і для цього викласти ч. 1 ст. 785 ЦК України у такій новій редакції: «1. У разі припинення договору найму наймач зобов'язаний негайно повернути наймодавцеві річ у стані, в якому вона була одержана, з урахуванням нормального зносу, або у стані, який було обумовлено у договорі, а також внести плату за користування річчю за період до моменту припинення договору найму».

7. Особливості направленості зміни та припинення правовідношення як способів захисту цивільних прав дозволяють сформулювати наступні визначення цих понять: зміна правовідношення – це такий спосіб захисту цивільних прав, що направлений на майбутню зміну одного або кількох елементів правовідношення (суб'єкт, об'єкт та зміст), окрім зміни предмета та способу виконання зобов'язань; припинення правовідношення – це такий спосіб захисту цивільних прав, що направлений на майбутнє припинення усіх прав та обов'язків сторін правовідношення, а також на зміну предмета та способу виконання зобов'язань.

8. У випадку зміни та припинення правовідношення відсутнє покладення додаткових майнових обов'язків чи позбавлення певних прав, а тому такі заходи не є заходами цивільно-правової відповідальності. Зміна та припинення правовідношення носять еквівалентний характер, крім припинення односторонніх правовідносин, оскільки у випадку припинення такого правовідношення одна сторона втрачає право, а інша – обов'язок: відповідно боржник-порушник не може втратити своє право, бо лише несе обов'язок. Водночас, при покладенні на сторону договору, яка допустила його порушення, додаткового обов'язку з виплати певної грошової суми відбувається не зміна

одного з елементів правовідношення, що би означало зміну чи припинення правовідношення, а утворення нового охоронного правовідношення, в якому можуть бути застосовані заходи цивільно-правової відповідальності.

9. Пропонується розглядати зміну та припинення правовідношення як правові наслідки окремих заходів оперативного впливу, зокрема, односторонньої відмови від договору, а також одночасно як самостійні заходи оперативного впливу у випадках, прямо передбачених законом або договором. Визначення самозахисту, вміщене в ст. 19 ЦК України, може бути розтлумачено як таке, що включає і заходи, направлені на встановлення, зміну та припинення прав та обов'язків, і заходи, що не спрямовані на безпосереднє настання правових наслідків, а тому зміна і припинення правовідношення, будучи заходами оперативного впливу, також є способами самозахисту.

10. Зміна та припинення цивільного правовідношення є універсальними способами захисту цивільних прав, оскільки можуть використовуватись для захисту різних цивільних прав (зокрема, зобов'язальних та корпоративних) від різного роду порушень чи інших протиправних посягань на цивільні права, а також передбачені в загальному переліку, закріпленому в ст. 16 ЦК України.

11. Визнання правовідношення припиненим не може бути визнане різновидом такого способу захисту як визнання права, оскільки: 1) зазначені позови відрізняються за змістом: якщо мова йде про визнання права, то при цьому не відбувається також визнання обов'язку, а також наявності чи відсутності правовідношення; 2) можливість віднесення позову про визнання правовідношення припиненим до позовів про визнання права не відповідає принципу визначеності, який застосовується у практиці Європейського суду з прав людини та Європейського Суду Справедливості.

12. Кваліфікація стану правовідношення певною мірою характерна для всіх позовів про визнання, але, крім визнання права, жоден інший не передбачений в цивільному законодавстві як спосіб захисту цивільних прав, однак вказівка на такі способи захисту в ст. 16 ЦК України сприяла б

ефективному, достатньому та належному захисту прав учасників цивільних правовідносин, що б відповідало положенням Конституції України та Європейській конвенції в контексті права кожного на ефективний засіб юридичного захисту (ст. 13), а тому пропонуємо: по-перше, викласти п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України у новій редакції: «1) визнання наявності чи відсутності права»; по-друге, доповнити ч. 2 ст. 16 ЦК України новими підпунктами такого змісту: «11) визнання наявності чи відсутності обов'язку; 12) визнання правовідношення існуючим, відсутнім, зміненим чи припиненим».

РОЗДІЛ 3. ПІДСТАВИ І ПОРЯДОК ЗМІНИ ТА ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ ЯК СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

3.1. Підстави зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав

В підрозділі 2.1 другого розділу роботи (с. 96) відзначалось, що застосування таких способів захисту як зміна та припинення правовідношення пов'язується з настанням юридичного складу: 1) порушення чи інше посягання на цивільне право; 2) рішення органу державної влади (суду) або акт уповноваженої особи про застосування способу захисту. В результаті настання зазначеного юридичного складу наступають такі правові наслідки як зміна чи припинення правовідношення. Разом з тим, зміна та припинення правовідношення як способи захисту цивільних прав за смисловим навантаженням відрізняються від категорії правових наслідків, оскільки передбачають певні заходи, тобто активну поведінку органів чи осіб щодо захисту своїх прав. Такі заходи є лише частиною юридичного складу, правовими наслідками якого виступають зміна чи припинення цивільного правовідношення. У зв'язку з цим, підстави настання правових наслідків, виражених у зміні та припиненні правовідношення, відрізняються від підстав зміни та припинення правовідношення як способів захисту цивільних прав. Ця відмінність виявляється в тому, що підстави зміни та припинення правовідношення як правових наслідків включають підстави зміни та припинення правовідношення як способів захисту цивільних прав, але поряд з останніми – також власне способи захисту цивільних прав, тобто певні дії, направлені на захист суб'єктивних цивільних прав. Викладене дозволяє виокремити два можливих підходи до розуміння підстав зміни та припинення цивільного правовідношення: 1) широкий, при якому зміна та припинення правовідношення визнаються правовими наслідками настання юридичних

фактів; 2) вузький, при якому зміна та припинення правовідношення розглядаються як способи захисту цивільних прав. В даному підрозділі роботи мова буде йти насамперед про вузьке розуміння підстав зміни та припинення правовідношення.

Визнання зміни та припинення правовідношення способами захисту цивільних прав у системному взаємозв'язку зі змістом ч. 1 ст. 15 ЦК України дозволяє виокремити три підстави для захисту цивільних прав цими способами: порушення, невизнання та оспорювання. З достатньою мірою повноти та чіткості детермінувала невизнання та оспорювання цивільних прав І.О. Дзера, коли зазначила, що невизнання цивільного права полягає в пасивному запереченні наявності у особи суб'єктивного цивільного права, а оспорювання відображає такий стан правовідношення, коли суб'єктивне право заперечується в юрисдикційному органі [424, с. 155-156]. Погоджуючись з вченою в підході до тлумачення підстав для захисту цивільних прав, необхідно відзначити, що в законодавстві непросто віднайти випадки, коли зміна та припинення правовідношення безпосередньо законом визнаються способами захисту цивільних прав у відповідь на їх невизнання та оспорювання, але в силу положень ч. 3 ст. 16 ЦК України сторони можуть передбачити застосування таких способів захисту у договорі, що є одним з прикладів втіленням принципу свободи договору (п. 3 ч. 1 ст. 3, ст. 627 ЦК України) у цивільних правовідносинах [425, с. 215; 426, с. 47]. Крім того, можливість договірної узгодження сторонами правовідношення зміни та припинення правовідношення як способів захисту у відповідь на невизнання чи оспорювання цивільних прав впливає також з універсального характеру цих способів захисту. Відтак, сторони договору купівлі-продажу можуть передбачити право продавця на зміну та припинення правовідношення у разі невизнання покупцем права іншої сторони на оплату товару за договором або у разі звернення покупцем до суду із вимогою про визнання такого договору купівлі-продажу недійсним. Втім, найбільш розробленою у цивільно-правовій доктрині порівняно з невизнанням

та оспорюванням цивільних прав є категорія «порушення» цивільного права [427, с. 201].

Подібно до зобов'язання та договору, порушене право особи також не здійснюється в спосіб, як би того хотів суб'єкт, якому це право належить. Це пов'язується з певними перешкодами, створюваними порушником права. Наприклад, зобов'язальне право продавця вимагати від покупця оплати товару є порушеним в результаті невиконання покупцем свого обов'язку щодо оплати, який входить до змісту вказаного зобов'язання. Таке порушення права може слугувати підставою для розірвання договору продавцем в односторонньому порядку в силу ч. 4 ст. 692 ЦК України, яка уповноважує продавця відмовитись від договору купівлі-продажу у випадку відмови покупця від прийняття та оплати товару. Втім, чи може бути підставою для зміни чи припинення правовідносин порушення не лише зобов'язальних (відносних), але й речових (абсолютних) прав? Прикладом порушення речового (абсолютного) права може бути створення перешкод у реалізації власником квартири свого права володіння і користування нею. Чи може таке порушення бути підставою для застосування зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав?

На нашу думку, в останньому випадку порушення речового права може бути визнане підставою для зміни чи припинення правовідносин в силу існування загального принципу свободи договору. Іншими словами, порушення цивільних прав, в тому числі речових та зобов'язальних, може бути назване в договорі між сторонами підставою для зміни чи припинення правовідношення, яке виникло на підставі цього договору. При цьому, не лише істотне порушення може бути підставою для зміни та припинення правовідношення, але й інше, якщо в договорі між сторонами таке порушення визначене як підстава для його зміни чи припинення. Наприклад, договором надання банком кредиту може бути передбачено право одностороннього розірвання договору в разі нецільового використання позичальником кредиту [332, с. 113]. Також, однією з умов договору купівлі-продажу нерухомого майна (квартира, будинок)

нерідко вказується зобов'язання продавця протягом певного строку, як правило, від двох тижнів до одного місяця, з дня укладення договору, знятися з реєстраційного обліку за попереднім місцем проживання [428, с. 42]. Невиконання продавцем цієї умови договору призводить до порушення речових та житлових прав покупця, який буде нести не лише втрати майнового характеру (оплата комунальних послуг та квартирної плати за покупця), але і певні обмеження немайнового характеру (усвідомлення можливості іншої особи на законних підставах знаходитись та проживати в житлі покупця). За таких обставин, справедливим було б погодити у договорі надання покупцю права припинити договірне правовідношення купівлі-продажу у випадку невиконання продавцем свого обов'язку щодо зняття з реєстраційного обліку, з поверненням покупцю сплачених за договором коштів та інших майнових втрат. Отже, підставою для зміни та припинення цивільного правовідношення може бути порушення як зобов'язальних (відносних), так і речових (абсолютних) прав.

Можливість захисту речових прав шляхом зміни та припинення зобов'язального правовідношення підтверджується також в літературі [1, с. 29]. Це впливає з факту визнання таких видів зміни та припинення правовідношення як розірвання договору та одностороння відмова від договору зобов'язально-правовими способами захисту речових прав і, зокрема, права власності [429, с. 10]. Зобов'язально-правові способи захисту мають на меті захист інтересів власника як учасника зобов'язальних відносин, на противагу речово-правовим способам захисту абсолютних прав осіб та організацій, що не перебувають у договірних чи інших зобов'язальних правовідносинах з порушником [430, с. 248]. Саме речово-правовий інтерес, на думку Т.М. Підлубної, виступає об'єктом захисту зобов'язально-правових способів [139, с. 30]. Застосування зобов'язально-правових способів захисту відбувається тоді, коли боржник не виконує передбаченого договором чи законом обов'язку, предметом якого виступає певна річ [6, с. 54]. При цьому, як вважає О.Б. Гупаловська, зобов'язально-правові способи захисту мають

конкретний характер [431, с. 100]. Наприклад, розірвання договору оренди майна в результаті невиконання орендарем обов'язку зі сплати орендної плати є заходом захисту права власності орендодавця на орендоване майно. Відтак, зміна та припинення зобов'язальних правовідносин як зобов'язально-правові способи захисту цивільних прав є реакцією на порушення (невиконання чи неналежне виконання) обов'язку боржника у правовідношенні, що призводять до захисту речових прав учасників такого відносного правовідношення, зокрема, права власності.

В науці обстоюється позиція, за якою зміна та припинення правовідношення є загальними способами захисту прав, що відповідно можуть використовуватися також для захисту прав інтелектуальної власності [432, с. 23; 433, с. 133], більшою мірою – у зв'язку з порушеннями, здійсненим в рамках договірних правовідносин [434, с. 58]. Така позиція має конкретне законодавче підґрунтя: згідно ч. 1 ст. 432 ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності відповідно до ст. 16 ЦК України. Будучи загальними способами захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів, передбаченими ст. 16 ЦК України, зміна та припинення правовідношення також вважаються способами захисту авторських прав [435, с. 42]. Останнє твердження впливає не лише зі ст. 432 ЦК України, але й також з пп. «з» п. 1 ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права», за яким правовласник має право вимагати прийняття інших заходів захисту, передбачених законодавством [436, с. 304]. У відносинах з використання авторського та суміжних прав зміна та припинення правовідношення також має місце, як правило, в договірних відносинах з передання майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності. Прикладом може бути розірвання ліцензійного договору через невиконання обов'язку виплачувати роялті за таким договором [437, с. 178-179]. Іншими словами, в останньому випадку застосовується припинення правовідношення як спосіб захисту прав інтелектуальної власності.

Зміна та припинення правовідношення можуть також використовуватися для захисту особистих немайнових прав [438, с. 20] та інформаційних прав [439, с. 72]. Можливість захисту особистих немайнових прав через зміну та припинення правовідношення слідує зі змісту ч. 1 ст. 275 ЦК України, де закріплено, що захист особистих немайнових прав здійснюється способами, встановленими главою 3 ЦК України, тобто відбувається відсилання в тому числі до ст. 16 ЦК України. О.В. Кохановська в якості прикладу порушення інформаційних прав, що стає підставою для зміни чи припинення правовідношення, називає ситуацію, коли покупець інформаційних технологій у випадку суттєвих порушень вимог до якості товару вправі вимагати заміни товару неналежної якості товаром, який відповідає умовам договору, або відмовитися від виконання договору купівлі-продажу та вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми [439, с. 72]. Отже, як і у випадку з речовими правами та правами інтелектуальної власності, порушення особистих немайнових прав може бути підставою для застосування таких способів захисту як зміна та припинення правовідношення, і, як правило, це пов'язується з перебуванням осіб, яким належать відповідні права, у договірних відносинах, у зв'язку з чим зміна та припинення зобов'язального правовідношення відбувається через зміну умов або розірвання договору.

Порушення цивільного права по суті є неправомірною дією, тобто таким юридичним фактом який виникає за волею сторони чи сторін правовідношення, що спрямований на його припинення та суперечить нормам права [440, с. 137]. На відміну від доктрини, де порушення права розглядають, зокрема, як протиправну дію (бездіяльність) особи, яка має наслідком ліквідацію належного іншій особі суб'єктивного цивільного права або обмеження свободи його реалізації як повністю, так і частково [120, с. 169], в цивільному законодавстві України відсутнє визначення порушення цивільного права. Поясненню цього терміну сприяє наявність поняття «порушення зобов'язання», закріпленого в ст. 610 ЦК України, але по суті це легальне визначення зводиться до вказівки на два види порушення зобов'язання: його невиконання

або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання). Попри те, що в джерелах наявні випадки, коли родове поняття «порушення» безпідставно замінюється на його вид, і в якості загального терміну вживається невиконання чи неналежне виконання [441, с. 138], виокремлення законодавцем двох видів порушення зобов'язання несе суттєве смислове навантаження, яке дозволяє глибше зрозуміти суть порушення зобов'язання: при порушенні зобов'язального правовідношення відбувається розрив зв'язку між передбаченим змістом зобов'язання планом поведінки боржника та фактичною його реалізацією. Аналогічні події мають місце і при істотному порушенні договору, визначення якого наведене в ч. 2 ст. 651 ЦК України, коли сторона внаслідок завданої порушенням договору шкоди значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. Тобто також має місце невідповідність між розрахунками сторони договору, які би полягали у повному та належному виконанні зобов'язань за договором, і реальними обставинами життя.

Вказана дефініція істотного порушення договору була піддана критиці в науці з боку А.М. Блащука, на думку якого «за таких обставин виникає замкнуте коло взаємопов'язаних оціночних понять» [442, с. 42]. Втім, попри те, що науковцем була запропонована своя редакція ч. 2 ст. 651 ЦК України для приведення останньої у відповідність із ст. 22 ЦК України, він відзначив, що у запропонованому варіанті визначення поняття істотності порушення договору не може бути універсальним засобом вирішення спорів щодо усіх видів договірних зобов'язань [442, с. 43]. Це є логічним, оскільки в будь-якому випадку «істотне порушення» відноситься до оціночних понять, тобто таких, які не визначені законодавством і мають встановлюватись у кожному конкретному випадку з урахуванням обставин конкретної справи [443, с. 104]. Тому, враховуючи те, що поняття істотного порушення існувало ще до його закріплення в ЦК України на рівні Віденської конвенції 1980 р. [444, с. 133], стороною якої є держава Україна, у зв'язку з чим вже сформовано значний масив судової та арбітражної практики в цій сфері та відповідний досвід

правозастосування, видається, що ЦК України не потребує змін в частині зміни чи уточнення поняття істотного порушення договору як підстави для його зміни чи розірвання.

Необхідність тлумачення того чи іншого порушення як істотного в певних випадках відпадає, оскільки законодавець заздалегідь називає деякі порушення істотними, наприклад, надаючи дарувальнику право вимагати розірвання договору, якщо обдарований не виконав певного обов'язку на користь третьої особи (ст. 726 ЦК України) [269, с. 103]. Істотне порушення вимог щодо якості товару (виявлення недоліків, які не можна усунути, недоліків, усунення яких пов'язане з непропорційними витратами або затратами часу, недоліків, які виявилися неодноразово чи з'явилися знову після їх усунення) в силу ч. 2 ст. 678 ЦК України надає покупцю право відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми. Різновидом істотного порушення договору оренди слід також вважати невнесення наймачем плати за користування річчю протягом трьох місяців підряд, що обумовлює право наймодавця відмовитися від договору найму (ч. 1 ст. 782 ЦК України). Наявність істотних недоліків у виконаній роботі або недоліків, що не можуть бути усунені, наділяє замовника правом відмовитися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків (ч. 3 ст. 858 ЦК України). Важливість істотного порушення договору підтверджується можливістю зміни та припинення правовідношення не лише за сам факт порушення, але також у випадку очікуваного істотного порушення договору у майбутньому [316, с. 65]. Наприклад, в ч. 2 ст. 849 ЦК України право замовника відмовитися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків може бути реалізовано в разі, якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим.

Передбачене ч. 2 ст. 849 ЦК України право замовника відмовитися від договору настає у випадку реальної загрози порушення цивільних прав у майбутньому, яку нами пропонується виділяти в окрему підставу для захисту цивільних прав (с. 25). Зазначена підстава віднаходиться також в інших

положеннях цивільного законодавства як підстава для зміни чи припинення правовідношення, наприклад, виходячи зі змісту ч. 3 ст. 538 ЦК України, за наявності очевидних підстав вважати, що сторона не виконає свого обов'язку у встановлений строк або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право відмовитись від його виконання частково або в повному обсязі. Наявність вказаних вище норм, що дозволяють змінювати та припиняти правовідносини при реальній загрозі порушення цивільних прав, обґрунтовує необхідність у доповненні ст. 15 ЦК України додатковими загальними положеннями про таку підставу для захисту цивільних прав як реальна загроза їх порушення у майбутньому, на рівні з порушенням, невизнанням та оспорюванням цивільних прав.

Поряд з істотним порушенням договору в цивільному законодавстві України використовується поняття істотної зміни обставин (ст. 652 ЦК України), що теж може слугувати підставою для зміни або розірвання договору. Науковий інтерес становить можливість визнання істотної зміни обставин підставою для захисту цивільних прав, тобто можливість кваліфікації такого юридичного факту в якості порушення, невизнання, оспорювання або реальної загрози порушення цивільних прав у майбутньому. Законодавець називає чотири основних обставини, за наявності яких договір може бути змінено чи розірвано за даною підставою: 1) в момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане; 2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися; 3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору; 4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона. Абсолютно виправдано в літературі зазначається, що одночасне виникнення всіх цих умов на практиці досить складно уявити [445, с. 36], а відповідно важко простежити дію норм ЦК України щодо істотності зміни обставин за відсутності достатньої

судової практики щодо вирішення справ з приводу зміни договорів за даною підставою [361, с. 34]. Разом з тим, незважаючи на складність підведення фактичних обставин під зазначені вище законодавчі умови, прикладом істотної зміни обставин можна назвати стрімке падіння курсу національної валюти в тих випадках, коли розмір орендної плати встановлюється у вільно конвертованій валюті [446, с. 34]. Втім, навіть у цій ситуації С.О. Соменков вказує на неоднозначність підходу до визнання інфляційних витрат істотною зміною обставин, оскільки конкретний розмір інфляції може бути різним, а тому, якщо сторони могли і повинні були передбачити певний рівень інфляції, то про істотну зміну обставин говорити не слід [316, с. 75].

Цікаво, що на відміну від зміни договору у зв'язку з істотним порушенням, зміна договору у зв'язку з істотною зміною обставин допускається у виняткових випадках (аналогічна норма міститься в п. 4 ст. 451 ЦК Російської Федерації [447, с. 104]). На нашу думку, таке законодавче обмеження є не в повній мірі обґрунтованим, оскільки: 1) правильніше з точки зору забезпечення балансу інтересів сторін правовідносин було б надати суду можливість на власний розсуд вирішувати, наскільки обставини, перелічені в ч. 2 ст. 652 ЦК України, є підставами для зміни чи розірвання договору, як це зроблено у випадку з істотним порушенням договору, відповідно до ч. 2 ст. 651 ЦК України; 2) зміна договору (правовідношення), на відміну від його розірвання (припинення правовідношення), передбачає збереження правових зв'язків між сторонами, і тому уявляється, що, навпаки, розірвання договору більше заслуговує на встановлення виняткових випадків застосування, ніж зміна. На підставі вищевикладеного, з метою збереження балансу інтересів сторін, видається виправданим вилучення з ч. 2 та ч. 3 ст. 652 ЦК України норм про винятковий характер зміни договору у зв'язку з істотною зміною обставин.

Аналіз вищезазначених умов зміни та розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин дає можливість дійти висновку, що порушення прав може бути відсутнім при істотній зміні обставин. Це є логічним, оскільки істотна зміна обставин має вказувати на такі юридичні факти, що відрізнялись

би від суміжного поняття істотного порушення договору (ст. 651 ЦК України), яке змістовно наближене до порушення права певної особи. Те саме стосується невизнання та оспорювання цивільних прав: зазначені підстави пов'язуються з певною вольовою поведінкою суб'єкта права, а не з подіями, настання яких не залежить від дій чи бездіяльності певних осіб. В свою чергу, настання реальної загрози порушення цивільних прав у майбутньому має деякі спільні з істотною зміною обставин ознаки. Як і у випадку з реальною загрозою порушення прав, істотна зміна обставин пов'язує настання негативних наслідків для заінтересованої сторони з майбутніми подіями. Це впливає з п. 3 ч. 2 ст. 652 ЦК України, в якій йде мова про виконання договору, яке ще не настало, а якщо воно настане, то позбавить заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору, тобто певні обставини реального життя вказують на подальші невігідні негативні наслідки для заінтересованої сторони. При реальній зазрозі порушення прав негативні наслідки для потерпілої особи також настануть в подальшому, про що свідчать очевидні підстави (як вони іменуються в ст.ст. 538, 849 ЦК України), однак тут виявляється також суттєва відмінність між реальною зазрозозю порушення цивільних прав та істотною зміною обставин. При істотній зміні обставин порушення цивільних прав може і не настати, але заінтересована сторона постраждає від негативних наслідків іншого характеру. Наприклад, при падінні курсу національної валюти орендодавець навіть за умови належного виконання орендарем зобов'язання зі сплати орендної плати буде у вкрай невігідному становищі через невідповідність рівня орендної плати реаліям ринку. Вищевикладені міркування дозволяють дійти висновку про неможливість кваліфікації істотної зміні обставин як порушення, невизнання, оспорювання чи реальної зазрозозі порушення цивільних прав у майбутньому.

Разом з тим, слід повністю підтримати пропозицію визнавати зміну та розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин випадком захисту не порушеного права особи, а її майнового інтересу [448, с. 314]. Таке бачення повністю відповідає згаданим вище положенням п. 3 ч. 2 ст. 652 ЦК України, де

наслідком істотної зміни обставин визнається порушення співвідношення майнових інтересів сторін. Звичайно, розкриття сутності та особливостей захисту інтересу в цивільному праві в значній мірі виходить за межі нашого дослідження і вже було предметом самостійного дисертаційного дослідження [449], а тому ми не претендуємо на повне та всебічне розкриття поняття, підстав та порядку захисту охоронюваних законом інтересів, що самостійно входять до об'єкта цивільно-правового захисту [139, с. 30], але дозволимо собі зупинитись на поясненні причин визнання зміни та припинення правовідносин способами захисту охоронюваного законом інтересу, зокрема, у випадку істотної зміни обставин.

В ч. 2 ст. 15 ЦК України, коли йде мова про захист охоронюваного законом інтересу, законодавець не виокремлює його порушення, невизнання та оспорювання в якості підстав для захисту, а лише висуває вимогу, щоб такий інтерес не суперечив загальним засадам цивільного законодавства. Таке визначення конструкції інтересу «створює можливість універсального її застосування щодо різних сфер цивільних відносин» [450, с. 111]. При цьому, єдиним на сьогодні джерелом права, в якому поняття охоронюваного законом інтересу детально роз'яснюється, є рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 [451], де охоронюваний законом інтерес пропонується розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загально-правовим засадам. Таке широке визначення відповідає висловленому в науці підходу, за яким законні інтереси, що не є суб'єктивними правами, відповідно не виражені в конкретній формі, а лише впливають із загальних засад і принципів законодавства [452, с. 104]. Відповідно інтерес як об'єкт захисту постає у формі

прагнення особи, яка уклала договір, отримати матеріальну вигоду від виконання такого договору, а істотна зміна обставин виступає перешкодою для реалізації цього інтересу.

Крім істотної зміни обставин, в цивільному законодавстві можна віднайти також інші випадки виникнення необхідності в захисті охоронюваних законом інтересів. Прикладом такої необхідності І.В. Венедіктова називає ст. 726 ЦК України [453, с. 265]. Відповідно до цієї статті дарувальник має право вимагати розірвання договору і повернення дарунка у разі порушення обдаровуваним обов'язку на користь третьої особи. Положення вказаної статті є прикладом захисту інтересу не лише сторони договору, але і третьої особи. Захисту охоронюваного інтересу за договором дарування шляхом припинення правовідношення присвячена також ч. 2 ст. 727 ЦК України, яка пов'язує право дарувальника вимагати розірвання договору дарування із загрозою безповоротної втрати дарунка, який має для дарувальника немайнову цінність. В даному випадку охороняється немайновий інтерес, імовірно пов'язаний з певними спогадами дарувальника про такий дарунок або іншим видом моральної пов'язаності. В свою чергу, в п. 1 ч. 2 ст. 834 ЦК України йде мова, навпаки, про охорону майнового інтересу позичкодавця, який має право вимагати розірвання договору і повернення речі у разі, якщо у зв'язку з непередбаченими обставинами річ стала потрібною йому самому. Ця підстава для розірвання договору настає незалежно від наявності порушення чи іншого посягання на цивільні права. Крім того, зміна інтересу та відповідно виникнення необхідності в його охороні є можливою у фідучіарних договорах, що ґрунтуються на особливих, особисто-довірчих відносинах сторін [454, с. 261]. Втрата відносинами особисто-довірчого характеру дозволяє сторонам припинити договірні відносини в односторонньому порядку. До таких договорів можна віднести, зокрема, договори доручення: згідно ч. 2 ст. 1008 ЦК України довіритель або повірений мають право відмовитися від договору доручення у будь-який час. При цьому, припинення правовідношення внаслідок такої односторонньої відмови, не спричиненої порушенням чи іншими

посяганням на суб'єктивні цивільні права, слід розглядати як спосіб самозахисту охоронюваного законом інтересу [450, с. 115].

Визнання охоронюваного законом інтересу об'єктом цивільно-правового захисту вимагає вдалого визначення стану, при якому інтереси суб'єктів цивільного права не реалізуються належним чином. Деякі автори за аналогією з цивільними правами оперують термінами порушення, оспорювання та невизнання в тому числі тоді, коли мова йде про охоронювані законом інтереси [455, с. 173-185]. Далі, робиться висновок про можливість використання такого способу захисту як визнання права в тому числі по відношенню до охоронюваних законом інтересів, тобто визнається правомірним пред'являти позови про визнання інтересів [455, с. 178]. Таке розширювальне тлумачення підстав та способів захисту цивільних прав фактично призводить до ототожнення цивільних прав та охоронюваних законом інтересів, однак між категоріями «право» та «інтерес» існують певні відмінності.

Обсяг відмінностей між суб'єктивним правом та охоронюваним законом інтересом залежить від обраного підходу до розгляду охоронюваних законом інтересів: широкого чи вузького. Якщо в широкому смислі охоронювані законом інтереси відображені у нормах об'єктивного права та формалізовані у суб'єктивних правах, то у вузькому – це можливість, що не віднайшли свого опосередкування у суб'єктивних правах, але користуються законним захистом [453, с. 208]. Обидва підходи виходять з того, що суб'єктивне право не зводиться до інтересу, як писав Е. Трубецкой [456, с. 498]. При широкому підході суб'єктивні права та законні інтереси існують у тісному взаємозв'язку, вираження якого, на думку В.К. Попова [457, с. 87], полягає у визнанні суб'єктивних прав формою, а законних інтересів – змістом. Разом з тим, якщо вважати інтерес змістом суб'єктивного права, то виникає питання із місцем окремих правомочностей в структурі суб'єктивного права. Вочевидь, слід підтримати точку зору І.В. Венедіктової, яка називає охоронюваний законом інтерес передумовою виникнення права і метою його реалізації [453, с. 215]. Таке розуміння глибше відображає специфіку впливу охоронюваного законом

інтересу на формування і розвиток суб'єктивного права. В той же час, попри неминучість і важливість інтересу для існування суб'єктивного права, його виникнення, зміна або припинення не призводить до відповідно виникнення, зміни чи припинення суб'єктивного права, оскільки інтерес є рушійною силою настання юридичних фактів вольового характеру у суб'єктів, двигуном, що задає цивільному правовідношенню розвиток [458, с. 102]. Дозволимо собі проілюструвати це на наступному прикладі: людина, проходячи повз автосалон, помічає всередині автосалону гарний автомобіль, в результаті чого у неї виникає інтерес до його набуття у свою власність, але право власності на автомобіль виникне лише після оформлення договору з автосалоном щодо придбання цього автомобіля. Придбавши автомобіль, особа помічає в ньому деякі вади, і тоді її інтерес змінюється і полягає вже в бажанні отримати назад сплачені за автомобіль кошти, але звичайно такий інтерес жодним чином не впливає на належність особі права власності на таку річ (не змінює і не припиняє це право). Можлива і зворотна ситуація, коли особа задоволена якістю автомобіля і зацікавлена в продовженні його використання, і за таких умов право та інтерес існують паралельно та один одному не суперечать. Відтак, як бачимо, охоронюваний законом інтерес може існувати як окремо від суб'єктивного права, так і у нерозривному взаємозв'язку з останнім. Це дає підстави погодитись з Р. Гукасяном в тому, що є цілком правомірним використання терміну «захист інтересів» в тих випадках, коли мова йде про захист суб'єктивного права [459, с. 41], оскільки передумовою виникнення кожного суб'єктивного права виступає певний інтерес, що відповідно продовжує існувати разом із суб'єктивним правом, визначаючи його подальший розвиток.

Водночас, необхідно виявити, чи впливають розбіжності у змісті понять «право» та «інтерес» на можливість використання спільних підстав для захисту, а саме можливість порушення, невизнання та оспорювання не лише цивільних прав, але й також охоронюваних законом інтересів. Для встановлення такої можливості є потреба звернутись до попередньо наданих визначень вказаних

підстав для захисту. Наприклад, Ю.В. Белоусов пов'язує порушення права з позбавленням його носія можливості здійснити, реалізувати своє право повністю або частково, в результаті протиправного впливу з боку правопорушника [460, с. 15]. О.Є. Богданова вважає, що порушення являє собою одну з форм непередбачуваного законом або договором несприятливого впливу на суб'єктивне право або інтерес, яка виражається у втраті особою можливості здійснювати своє право, та може бути наслідком як протиправної, так і правомірної поведінки [461, с. 88]. В обох визначених випадках автори вказують не певний несприятливий (негативний) вплив поведінки правопорушника на суб'єктивне право особи, що має наслідком його повне або часткове позбавлення (втрату). В свою чергу, охоронюваний законом інтерес, на відміну від суб'єктивного права, не включає певних правомочностей, у зв'язку з чим внаслідок поведінки порушника інтерес не може зазнати зменшення або ліквідації. Інтерес є внутрішньою ознакою суб'єкта, що може змінюватись з часом залежно від тих чи інших обставин, але така ознака не об'єктивується в окремих правах, але вказує на стимул суб'єкта прав до певних дій чи бездіяльності. Неможливо позбавити інтересу особи так, як у випадку, наприклад, з суб'єктивним правом власності на річ, яку можна знищити або пошкодити, що відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 346 ЦК України буде підставою для припинення права власності. Відтак, не зовсім коректно говорити про можливість порушення інтересу учасника цивільних відносин, таке словосполучення є невдалим [453, с. 264], а тому і виокремлювати таку підставу для захисту охоронюваного законом інтересу як реальна загроза його порушення у майбутньому також не варто.

Невизнання та оспорювання цивільного права, на відміну від його порушення, не передбачають позбавлення потерпілої особи певних можливостей, тобто не супроводжуються порушенням права [462, с. 66; 463, с. 106], що є абсолютно логічним, оскільки всі підстави для захисту мають існувати окремо і відповідно самостійно створювати підґрунтя для цивільно-правового захисту прав. Невизнання права, на думку Ю.В. Белоусова,

виражається у запереченні в цілому або в певній частині суб'єктивного права іншого учасника цивільного правовідношення, внаслідок чого уповноважена особа позбавлена можливості реалізувати своє право [460, с. 15]. О.Є. Богданова істотним для кваліфікації поведінки суб'єкта як невизнання вважає наявність бездіяльності учасника цивільного обороту [461, с. 71]. Відсутні підстави також відмовлятися від кваліфікації невизнання як підстави для захисту охоронюваного законом інтересу, оскільки невизнання інтересу є можливим і виявлялось би у пасивному запереченні його існування. Недостатньо підстав відкидати імовірність також оспорювання інтересу, при якому у володільця інтересу виникає потреба у захисті свого інтересу внаслідок попереднього звернення до органів державної влади іншого учасника цивільних відносин з метою доведення відсутності у вказаній особи охоронюваного законом інтересу. Отже, обидві підстави можуть стосуватись не лише цивільних прав, але і охоронюваних законом інтересів. Разом з тим, чи є потреба вважати невизнання та оспорювання охоронюваного законом інтересу окремими підставами для його захисту? Як раніше вже попередньо зазначалось, інтерес є внутрішнім прагненням особи, вияв якого дістає у поведінці суб'єкта, а тому невизнання особою охоронюваного законом інтересу або його оспорювання може і не вплинути на його існування. Реалізація охоронюваного законом інтересу буде суттєво ускладнена або унеможливлена у випадку створення заінтересованими особами певних об'єктивних перешкод в здійсненні особою охоронюваного законом інтересу. Такі перешкоди повинні мати реальний характер і відповідно змушувати учасника цивільних відносин до звернення в юрисдикційні органи за захистом або самостійно захищати себе. Разом з тим, потреба в захисті охоронюваного законом інтересу може виникнути не лише тоді, коли створюються об'єктивні перешкоди в реалізації інтересу, але і при певних внутрішніх трансформаціях у бажаннях, свідомості і переконаннях суб'єкта. У зв'язку з цим, виведення універсальної підстави для захисту охоронюваних законом інтересів потребує врахування не лише об'єктивних (обставини матеріального світу), але і суб'єктивних (внутрішні

переживання і воля суб'єкта) підстав, а тому пропонується використовувати єдину універсальну підставу для захисту охоронюваних законом інтересів, яка би, з одного боку, включала ті дії суб'єктів, які не можуть бути кваліфіковані як порушення, невизнання та оспорювання цивільного права, але об'єктивно вимагають захисту, а, з другого боку, – зміну у внутрішніх бажаннях, свідомості і переконаннях суб'єкта, і такою загальною підставою пропонується розглядати необхідність захисту охоронюваного законом інтересу, що може бути зумовлена суб'єктивними або об'єктивними причинами.

При порушенні суб'єктивного цивільного права відбувається захист не лише права, але й інтересу, про що мова йшла вище, бо такий інтерес втілюється у суб'єктивному праві, будучи передумовою та стимулом його існування, а при перешкоджанні в реалізації охоронюваного законом інтересу, не вираженого в праві, – захист лише інтересу. Але чи можливий захист лише інтересу у випадку порушення права? В літературі наводяться приклади такого захисту. Так, на думку Т.В. Ламм, позов співвласника про переведення прав і обов'язків покупця частки в праві спільної часткової власності на себе (п. 3 ст. 250 ЦК РФ, ч. 4 ст. 362 ЦК України) не є захистом порушеного переважного права, оскільки його вже не можна здійснити, бо частка, що становить його предмет, вже продана і більше не належить співвласнику [464, с. 66]. Сумніви щодо можливості переважних прав бути захищеними такими способами захисту як зміна та припинення правовідношення висловлює також В.В. Боднар [465, с. 15]. Як далі пояснює Є.О. Крашенінніков, в даному випадку відбувається реалізація охоронюваного законом інтересу співвласника через приведення його у положення, в якому він би знаходився, якби його не позбавили належного йому переважного права купівлі [466, с. 7]. Виходячи з того, що переведення прав та обов'язків покупця є прикладом зміни правовідношення в напрямку зміни суб'єкта правовідношення, сприйняття зазначених аргументів дозволило б дійти висновку, що зміна правовідношення як спосіб захисту відповідно може застосовуватись за наявності порушення

права, але бути при цьому способом захисту виключно охоронюваного законом інтересу.

Детальніше розглянемо інші наведені в літературі приклади захисту охоронюваних законом інтересів. До таких позовів Т.В. Ламм відносить позови про відшкодування збитків (наприклад, тих, що спричинені знищенням речі або простроченням виконання зобов'язань) і про стягнення неустойки та відсотків [464, с. 67]. При цьому стверджується, що при задоволенні таких позовів не відбувається відновлення суб'єктивного права власності в силу знищення речі, яке є підставою для припинення цього права (п. 4 ч. 1 ст. 346 ЦК України), і відповідно у зацікавленої особи виникає інтерес у відновленні становища, яке існувало до порушення. Певною мірою відрізняється думка А.Л. Ткачука, який вважає, що у випадку з припиненням права власності на річ у зв'язку з її знищенням, закон надає захист праву, якого вже немає, а точніше створює можливість для захисту цивільного інтересу, бо після припинення права залишається інтерес особи, якій належало це право [467, с. 119]. Слід погодитись з А.В. Кострубою, який, досліджуючи вказаний казус, визнав, що правоприпиняючі юридичні факти (в даному випадку таким фактом є знищення речі) не можуть припинити існування охоронюваного законом інтересу [468, с. 127]. Знищення речі, відтак, виступає з одного боку порушенням права власності на речі, а, з другого боку, – правоприпиняючим юридичним фактом.

Отже, на думку вищезазначених авторів, порушення права виступає підставою для захисту охоронюваного законом інтересу, оскільки право перестає існувати, а відтак не може бути захищеним. Приєднується до цієї позиції Л.О. Чеговадзе, визнаючи, що захист припиненого права не може бути здійснений [469, с. 166]. Далі вчена стверджує, що неможливість відновлення пошкодженого чи знищеного спричинює також неможливість відновлення суб'єктивного цивільного права, об'єктом якого раніше виступало втрачене благо, а тому відбувається відновлення соціального (майнового) положення суб'єкта, а відповідно і захист його інтересу [469, с. 167-168]. З цією позицією не в повній мірі можна погодитись через те, що не лише у відновленні

порушеного права може виявлятися його захист. Так, у другому розділі роботи (с. 125) відмова від договору розглядалась нами не лише як захід оперативного впливу, але і як спосіб самозахисту, оскільки при цьому в односторонньому порядку відбувається припинення правовідношення, яке визнається універсальним способом захисту як цивільних прав, так і охоронюваних законом інтересів у ст. 16 ЦК України, а також як спосіб захисту може бути направлене не лише на відновлення прав, але і на припинення порушення та недопущення подальших порушень у майбутньому [470, с. 151]. Це відповідає поліфункціональному характеру захисту, і відповідно підтверджує можливість захисту різного роду цивільних прав через припинення правовідношення.

Ситуація, при якій порушене право існує і припиняється лише в результаті застосування такого способу захисту як припинення правовідношення, відрізняється від ситуації, при якій порушене право припиняється в результаті його власне порушення, в тому числі неправомірного знищення чи пошкодження майна. Якщо в першому випадку станом на момент застосування способу захисту цивільне право існує, то в другому – ні, і відповідно захищатись має інше благо, а саме охоронюваний законом інтерес, який не може бути в повній мірі реалізований. Аналогічним чином, не може визнання права як спосіб захисту, передбачений п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України, застосовуватись по відношенню до вже припинених прав, бо тоді захищається охоронюваний законом інтерес, і мова має йти про інший спосіб захисту – визнання інтересу, а не визнання права.

Таким чином, є виправданим вважати переведення прав та обов'язків покупця за ч. 4 ст. 346 ЦК України, що є різновидом зміни правовідношення, способом захисту охоронюваного законом інтересу, що застосовується у відповідь на порушення переважного права. При цьому, припинення правовідношення також може бути способом захисту охоронюваного законом інтересу у відповідь на порушення права, що спричинило припинення останнього, в силу дії принципу свободи договору, який дозволяє включати подібні положення до його змісту [471, с. 91]. Іншими словами, сторони в

договорі можуть передбачити, що в разі знищення речі, яка є предметом договору, одна сторона вправі цей договір розірвати і тим самим припинити правовідношення. Чинне цивільне законодавство передбачає лише загрозу знищення або пошкодження речі, а не сам факт знищення або пошкодження в якості підстави, що надає право позичкодавцю вимагати розірвання договору і повернення речі (п. 4 ч. 2 ст. 834 ЦК України), а також право наймодавцю вимагати розірвання договору найму (п. 3 ч. 1 ст. 783 ЦК України).

Отже, викладені вище міркування дозволяють дійти наступних висновків: 1) підставами для захисту цивільних прав через зміну та припинення правовідношення можуть бути порушення, невизнання, оспорювання та реальна загроза порушення прав у майбутньому, а об'єктами захисту при таких підставах захисту – право та виражений у ньому інтерес; 2) підставою для захисту охоронюваного законом інтересу через зміну та припинення правовідношення, за відсутності порушення, невизнання, оспорювання цивільних прав або реальної загрози їх порушення у майбутньому, є зумовлена суб'єктивними або об'єктивними причинами необхідність захисту охоронюваного законом інтересу, який водночас є об'єктом захисту; 3) підставою для захисту охоронюваного законом інтересу через його зміну чи припинення може також бути порушення суб'єктивного цивільного права, в результаті якого останнє припиняється.

Наукова цінність дослідження особливостей підстав для захисту цивільних прав полягає також у тому, що вони дають можливість відмежувати зміну та припинення цивільного правовідношення від суміжних способів захисту, зокрема, від визнання правочину недійсним. Як зазначається в літературі, підставою для визнання правочину недійсним слугує невідповідність вимогам закону, а підставою розірвання договору (дво- чи багатостороннього правочину), що відповідно веде до припинення правовідношення, – неналежне виконання або невиконання його умов чи умов, встановлених для такого правочину законом [472, с. 132]. З цим твердженням не можна в повній мірі погодитись через те, що розірвання договору може мати місце не лише у

випадку порушення зобов'язання, але й внаслідок вільного волевиявлення однієї сторони договору при відсутності порушення, якщо це дозволено умовами договору. Втім, абсолютно правильно, що для недійсності правочину певний дефект повинен існувати саме в момент його вчинення. Наприклад, недотримання вимоги щодо нотаріального посвідчення правочину не може відбутись на стадії виконання зобов'язань. І навпаки, невиконання умов договору не може мати місце при його укладенні, тобто до формування власне змісту договору.

Незважаючи на суттєву різницю між згаданими явищами, законодавцем в окремих нормативно-правових актах було проігноровано необхідність розмежування підстав для недійсності та для розірвання договорів. Так, в ч. 5 ст. 27 Закону України «Про приватизацію державного майна» від 04 березня 1992 року № 2163-ХІІ [473] зазначено, що на вимогу однієї із сторін договір купівлі-продажу може бути розірвано або визнано недійсним за рішенням суду в разі невиконання іншою стороною зобов'язань, передбачених договором купівлі-продажу, у визначені строки. Вказана норма є прикладом невдалої юридичної техніки, оскільки перед сторонами процесу та судом постає закономірне питання про вибір конкретного способу захисту, який підлягає застосуванню у разі невиконання зобов'язань стороною. Подібного роду невдала конструкція була також використана у ч. 1 ст. 20 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 р. № 2343-ХІІ [474], де також передбачена альтернатива: або визнання правочинів чи майнових дій боржника недійсними, або їх спростування господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство. Така проблема вибору конкретного способу захисту не сприяє реалізації задекларованого європейськими інституціями [410, с. 454; 411] принципу визначеності у цивільних правовідносинах. У зв'язку з цим, пропонується викласти ч. 5 ст. 27 Закону України «Про приватизацію державного майна» у наступній редакції: «5. На вимогу однієї із сторін договір купівлі-продажу може бути розірвано за рішенням суду в разі невиконання

іншою стороною зобов'язань, передбачених договором купівлі-продажу, у визначені строки».

3.2. Порядок зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав

Терміни «порядок захисту» та «форми захисту» у літературі тісно пов'язані та потребують дослідження у взаємозв'язку. Більш розробленим в доктрині є поняття «форми захисту». В літературі авторами висловлювались різні підходи до розуміння поняття та видів форм захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. М.О. Рожкова під формою захисту розуміє механізм реалізації охоронних норм цивільного права за допомогою використання певних засобів та способів захисту цивільних прав [448, с. 17]. Відмінне визначення пропонує В.В. Бутнєв: на його думку, форма захисту – це комплекс внутрішніх взаємоузгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав, що відбуваються в рамках єдиного правового режиму [49, с. 16]. Аналогічне визначення використовує Г.А. Осетинська, додаючи до вищевказаного визначення наявність певного процедурного та процесуального порядку як сутнісної ознаки форми захисту [475, с. 266]. Порядок захисту цивільних прав неодмінно характеризує форму захисту суб'єктивних цивільних прав, але слід погодитись з Т.М. Підлубною в тому, що запропоноване в літературі [476, с. 12-14; 477, с. 12] розуміння форми захисту цивільних прав як певного порядку захисту прав тим чи іншим юрисдикційним органом не виправдано звужує зміст форми захисту, оскільки ці поняття є самостійними за змістом, а порядок – поняття більш процесуальне [139, с. 41]. Зводити форму захисту виключно до певного порядку процесуальних дій дійсно немає змісту, оскільки, по-перше, допускається змішування із поняттям цивільно-процесуальної форми як певного порядку діяльності органів, уповноважених розглядати цивільно-правові спори [478, с. 60; 479, с. 95], а, по-друге, в межах форми реалізуються різні елементи механізму правового регулювання, у зв'язку

з чим достатньо вдалим видається змістовно широка дефініція В.В. Бутнєва, в якій відображена одна з найголовніших ознак форми захисту цивільних прав: наявність єдиного правового режиму захисту права певним суб'єктом. Наприклад, при захисті прав Президентом України (ч. 1 ст. 17 ЦК України) відбувається здійснення ним компетенції в межах повноважень, на підставі та в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; при цьому ним не реалізуються повноваження суду, не застосовуються межі здійснення самозахисту та способи захисту, властиві нотаріальній формі захисту. Іншими словами, на нашу думку, для форми захисту цивільних прав характерна цілісність правового захисту, що передбачає системне поєднання усіх необхідних для захисту прав певним суб'єктом елементів механізму правового регулювання, в певному порядку, з певними матеріально-правовими та процесуально-правовими особливостями.

Вченими пропонуються наступні критерії для класифікації форм захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. С.В. Курильов пропонував класифікацію форм захисту за характером зв'язку юрисдикційного органу зі сторонами спору, виділяючи: 1) вирішення справи за допомогою юрисдикційного акту однієї зі сторін спірних правовідносин; 2) вирішення справи за допомогою акта органу, що не є учасником спірних правовідносин, але пов'язаного з одним або обома учасниками спірного правовідношення певними правовими або організаційними зв'язками; 3) вирішення справи органом, що не є учасником спірних правовідносин і не пов'язаний з ними правовими або організаційними зв'язками, крім процесуальних [480, с. 162].

В свою чергу, Є.О. Харитонов виділяє судову, адміністративну, нотаріальну, самозахисну та громадську форми захисту залежно від природи юрисдикційного органу, що здійснює захист, відносячи до органів захисту також міжнародні інституції [481, с. 183]. Про наявність такої особливої форми захисту як міжнародний захист зазначає О. Лаврін, відзначаючи, що останній може виражатись як у визначенні заходів для захисту сторін за

зовнішньоекономічним договором, так і в звертанні в міжнародний комерційний арбітраж [381, с. 58].

Н.В. Безсмертна з використанням дихотомічного критерію виділяє дві основні форми: судова та позасудова [482, с. 174; 483, с. 123]. Поряд з цими двома формами захисту О.П. Загнітко виділяє також досудову, в межах якої розглядає такі процедури як фасилітація, медіація, арбітрування тощо [484, с. 165]. Втім, уявляється, що істотної суперечності між двома зазначеними підходами немає, оскільки, очевидно, Н.В. Безсмертна в межах позасудової форми захисту розглядає будь-які інші процедури захисту, що вчиняються не судом.

Змістовно найближчим до закріплених в цивільному законодавстві України положень про захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів є перелік форм захисту, наведений І.В. Венедіктовою, яка аналізує останні на предмет захисту ними охоронюваних законом інтересів: 1) захист цивільних інтересів судом; 2) захист цивільних інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування; 3) захист цивільних прав нотаріусом; 4) самозахист цивільних прав [485].

Разом з тим, найбільш згадуваним є поділ форм захисту на юрисдикційну та неюрисдикційну, критерієм якого є суб'єкт здійснення захисту [285, с. 872; 356, с. 280; 486, с. 146]. Якщо при юрисдикційній формі захисту цивільні права захищаються певним органом або посадовою особою (як-то, Президент України у відповідності до ч. 1 ст. 17 ЦК України), що виносить обов'язкове для сторін спору рішення чи вчиняє певну дію, то при неюрисдикційній – самостійно самими учасниками матеріальних правовідносин. Нерідко в літературі також відзначається про те, що в межах юрисдикційної та неюрисдикційної форм існують підвиди або вужчі за обсягом форми захисту цивільних прав, зокрема, А. Фігель виділяє в межах юрисдикційної форми судову, адміністративну та нотаріальну форми [487]. В продовження такого підходу Т.М. Ярова називає ці дві форми захисту цивільних прав та інтересів узагальненими поняттями, що

включають в себе кілька форм захисту, а саме юрисдикційна форма захисту, на думку вченої, може реалізуватися в загальному, спеціальному або альтернативному порядку [488, с. 65]. Думка вченої є правильною, але виділення в межах окремих форм ще вужчих за змістом форм захисту видається зайвим ускладненням класифікації форм захисту цивільних прав, оскільки використання кількох критеріїв класифікації одночасно не є доцільним.

На підставі аналізу особливостей неюрисдикційної форми захисту В.Л. Яроцьким зроблено висновок про те, що єдиним способом реалізації неюрисдикційної форми захисту є самозахист суб'єктивних цивільних прав [355, с. 64]. З таким висновком існують підстави погодитись, оскільки виключно самозахист кваліфікується як неюрисдикційна форма захисту [357, с. 331], а заходи самозахисту вживає сама потерпіла від порушення особа [489, с. 69]. Тому ми не розділяємо позицію В.В. Бутнева, який поряд із самозахистом в межах неюрисдикційної форми захисту також виокремлює спільне врегулювання розбіжностей сторонами [49, с. 16], оскільки за таких обставин відсутні притаманні захисту ознаки, а таке врегулювання може мати місце на будь-якій стадії існування відносин між суб'єктами, незалежно від наявності порушення прав чи інших підстав для захисту. Кваліфікація самозахисту як форми захисту додатково демонструє неправильність визнання самозахисту способом захисту, на чому наголошують науковці [490, с. 93], а тому викликає заперечення включення самозахисту до переліку способів захисту цивільних прав у ст. 12 ЦК Російської Федерації та ст. 11 ЦК Республіки Білорусь [491, с. 11].

Разом з тим, на нашу думку, вжиття терміну «юрисдикційний захист» є не завжди коректним, оскільки, якщо такою формою захисту охоплюються всі випадки несамостійного захисту прав, в тому числі і нотаріальний захист прав, то видається не зовсім вдалим використання поняття «юрисдикція» по відношенню до діяльності приватних нотаріусів, оскільки, наприклад, в довідкових виданнях юрисдикція розглядається як коло повноважень суду або іншого адміністративного органу по правовій оцінці конкретних факторів, в

тому числі і по вирішенню спорів та застосуванню передбачених законом санкцій [492, с. 113]. В чинному законодавстві України юрисдикція також є більш притаманним цивільному та адміністративному процесу терміном в контексті характеристики категорій спорів, підвідомчих тим чи іншим судам (ст. 17 КАС України, глава 2 розділу 1 ЦПК України). В свою чергу, за правовою природою захисні дії нотаріуса відрізняються від юрисдикційної діяльності органів державної влади, що полягає, зокрема, у визнанні виконавчого напису нотаріуса самотійним юридичним фактом, що відрізняється від правочину і є вольовою дією уповноваженої державою особи (нотаріуса) на вчинення акту публічно-правового характеру [493, с. 97].

У зв'язку з вищезазначеним, нами пропонується поділяти форми захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів на безпосередню та опосередковану, що є виправданим, оскільки відображає сутність самозахисту як такої форми захисту, яка використовується в результаті самотійних дій потерпілої особи, та відповідно адекватно характеризує зміст інших форм захисту, при яких потребується звернення потерпілої особи до органів чи осіб, уповноважених на захист цивільних прав.

Характерною для такого способу захисту як зміна та припинення цивільного правовідношення є можливість його застосування в кількох формах захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів, в кожній з яких цей спосіб захисту реалізується у певному визначеному порядку.

Так, суд може захистити цивільне право та інтерес шляхом розірвання договору у зв'язку з його істотним порушенням відповідно до ч. 2 ст. 651 ЦК України. Водночас, в ч. 2 ст. 651 ЦК України не зазначається про те, чи потрібно попереднє проведення сторонами переговорів щодо зміни чи розірвання договору для наступного звернення до суду з відповідним позовом. На противагу ч. 2 ст. 651 ЦК України, яка стосується зміни та розірвання договору у зв'язку з його істотним порушенням, ч. 2 ст. 652 ЦК України, що стосується зміни чи розірвання договору через істотну зміну обставин, недвозначно встановлює умову для такого звернення – недосягнення сторонами

згоди щодо приведення договору у відповідність з обставинами, які істотно змінилися, або щодо його розірвання. При цьому, ні ст. 651 ЦК України, ні ст. 652 ЦК України не передбачають порядку вчинення зміни чи розірвання договору, на відміну від ст. 188 ГК України, в якій цей порядок детально регламентований. На думку деяких авторів, відсутність чітко визначеного порядку зміни та розірвання договору в ЦК України є недоліком останнього, а закріплення такого порядку внесе однозначність у відносини сторін, які бажають розірвати договір [302, с. 10]. З одного боку, з таким баченням можна погодитись, оскільки сторони, вочевидь, будуть керуватися в своїх діях тим порядком, що визначений в законі, і це дасть можливість зробити поведінку іншого суб'єкта у правовідносинах більш прогнозованою. З другого боку, така правова регламентація ставить сумніви у відсутності на сьогоднішній день досудового врегулювання спорів. Як відомо, Конституційний Суд України рішенням від 9 липня 2002 р. у справі № 1-2/2002 розтлумачив ст. 124 Конституції України таким чином, що право особи на звернення до суду не може бути обмежене законом, іншими нормативними правовими актами, а встановлення обов'язкового досудового врегулювання спорів, яке виключає можливість прийняття позовної заяви до розгляду і здійснення за нею правосуддя, порушує це право [494]. Для приведення законодавства України у відповідність з рішенням Конституційного Суду України Верховна Рада України Законом України № 2705-IV від 23 червня 2005 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо досудового врегулювання спорів» додатково вказала на необов'язковість процедури досудового врегулювання спору [495], внаслідок чого властивий радянському законодавству та арбітражній практиці підхід про обов'язкове дотримання досудового врегулювання спору [300, с. 113] був скасований та вилучений із законодавства. В подальшому це твердження було підтверджено у оглядовому листі Вищого господарського суду України від 29.11.2007 р. № 01-8/917 «Про деякі питання судової практики застосування Статуту залізниць України, інших норм транспортного законодавства» [496]. Тому слід погодитись з авторами

коментаря до ГК України, що порядок розірвання, передбачений ст. 188 ГК України, має рекомендаційний характер [497, с. 326]. Разом з тим, коментатори ГК України схильні тлумачити положення ст. 188 ГК України як такі, що дозволяють встановити наявність спору у випадку недосягнення сторонами згоди щодо зміни чи розірвання договору, а відсутність звернення особи з пропозицією до іншої сторони щодо зміни чи розірвання договору відповідно свідчать і про відсутність спору [497, с. 326]. Таке тлумачення формально не суперечить змісту вищезазначеного рішення Конституційного Суду України, оскільки останнє передбачає неможливість обмеження права звернення до суду за вирішенням спору, тобто за змістом рішення спір має вже існувати станом на момент звернення до суду, а відповідно і немає порушення права на захист, якщо немає спору. Однак, на наше переконання, таке розуміння спору є невиправдано широким, оскільки ставить його існування у залежність від дотримання певної процедури зміни та розірвання договорів. Загалом в літературі висловлювалися різні думки відносно того, як слід розуміти поняття спору, і ми не претендуємо на всебічний характер висвітлення цієї проблеми, але дозволимо собі процитувати деяких науковців, що висловлюють з цього приводу свою позицію. Наприклад, І.М. Зайцев вважає, що спір виникає при різного роду відхиленнях від юридичних приписів у цивільних, сімейних, трудових, колхозних та інших юридичних зв'язках, при будь-якому невиконанні чи неналежному виконанні зобов'язань [415, с. 23]. На думку М.Д. Матієвського, спір завжди передбачає певну активну поведінку однієї із зацікавлених осіб [498, с. 138]. Визнаючи за висновками М.Д. Матієвського безперечну наукову цінність, П.Ф. Єлісейкін їх розвиває, називаючи спір про право взаємовиключними судженнями суб'єктів щодо своїх прав та обов'язків, судження, що мають бути об'єктивовані в певній поведінці, в діях. Продовжуючи свою думку, П.Ф. Єлісейкін визнає за можливе пов'язувати спір про право з неможливістю для управомоченої особи власними діями реалізувати свій інтерес [499, с. 24]. Існування взаємодії протилежних за спрямованістю інтересів також відзначав В.В. Бутнєв [500, с. 47]. Таке

розуміння узгоджується із закріпленою в ЦК України можливістю захисту охоронюваних законом інтересів, що підлягають захисту при наявності відповідної необхідності. Це також актуально для застосування ст. 652 ЦК України, бо остання, як нами попередньо зазначалось, стосується саме захисту інтересів, а не цивільних прав. При цьому, для встановлення необхідності захисту інтересів в силу ч. 2 ст. 15 ЦК України не потребується вчинення сторонами правовідношення додаткових дій, зокрема, щодо направлення пропозиції про зміну чи розірвання договору (ч. 2 ст. 188 ЦК України) або проведення переговорів щодо досягнення згоди про зміну або розірвання договору внаслідок істотної зміни обставин (ч. 2 ст. 652 ЦК України). Це означає, що і спір про право може існувати без вчинення таких дій та до моменту направлення пропозиції щодо зміни чи розірвання договору. За таких обставин, недостатньо підстав, щоб погодитись з думкою, за якою виникнення спору ставиться в залежність від дотримання певної процедури, бо для констатації наявності спору достатньо вже існування протилежних за змістом і спрямованістю інтересів, один з яких охороняється законом. Тому вважаємо, що недосагнення згоди сторонами щодо істотної зміни обставин (ч. 2 ст. 652 ЦК України) не варто вважати необхідною умовою для виникнення спору про право, а саме положення ч. 2 ст. 652 ЦК України може, по-перше, давати підстави для неоднозначного тлумачення, створюючи сумніви у необов'язковості досудового порядку врегулювання спорів, а, по-друге, породити певні додаткові проблеми доведення наявності спору у судовому процесі. За таких умов, видається, що існує потреба у внесенні змін до ч. 2 ст. 652 ЦК України шляхом вилучення положень, де йде мова про необхідність досягнення згоди щодо приведення договору у відповідність з обставинами, які істотно змінились, або щодо його розірвання, а саме пропонується викласти абзац 1 ч. 2 ст. 652 ЦК України у наступній редакції: «У разі істотної зміни обставин договір може бути розірваний або змінений за рішенням суду за наявності одночасно таких умов:».

Поряд із загальними положеннями договірному праву, які стосуються універсальних підстав та порядку зміни і розірвання договорів, в ЦК України та інших актах чинного цивільного законодавства передбачаються також спеціальні підстави розірвання договорів. Разом з тим, на відміну від ст.ст. 651, 652 ЦК України, в яких врегульовано загальний судовий порядок зміни і розірвання договору при його істотному порушенні або істотній зміні обставин, статті спеціальної частини договірному праву не в повній мірі дають можливість з'ясувати, про який саме порядок йде мова. В частині статей ЦК України вживається формулювання «право вимагати розірвання договору» (ст.ст. 726, 727, 740, 783, 784, 852, 872 ЦК України), в іншій частині – «право відмовитися від договору» (ст.ст. 665, 692, 739, 782, 790, 825, 849, 935, 1025, 1026, 1126 ЦК України), а також в деяких статтях – «договір розривається за заявою клієнта» (ч. 1 ст. 1075 ЦК України), «право відмовитися від (прийняття) товару та його оплати» (ст.ст. 670, 672 ЦК України), «право відмовитися від передання дарунка» (ст. 724 ЦК України) або «право відмовитися від подальшої участі в договорі» (ч. 1 ст. 1142 ЦК України). На нашу думку, необхідно погодитись з тими вченими, які пропонують розглядати формулювання «право вимагати розірвання договору» як вказівку на судовий порядок розірвання договору [326, с. 26; 501, с. 393], на противагу позасудовому односторонньому механізму розірвання договору. Так, коли йде мова про певну вимогу особи, це означає, що особа не в силі змінити чи припинити правовідношення виключно власним волевиявленням, і тому потрібне додаткове волевиявлення іншої сторони договору і відповідно наявність взаємної згоди сторін, або рішення уповноваженого органу державної влади, який би задовольнив вимогу сторони договору про його зміну чи розірвання. Така позиція знаходить своє підтвердження в окремих статтях ЦК України, де поняття «вимога» пов'язується з судовою формою розірвання договору: по-перше, в ст.ст. 651, 652 ЦК України говориться, що договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу сторони; по-друге, в ст. 755 ЦК України договір довічного утримання може бути розірваний за рішенням суду на вимогу

відчужувача, набувача або третьої особи. Отже, право вимагати розірвання договору полягає у праві особи на розірвання договору в судовому порядку. Разом з тим, в деяких статтях ЦК України законодавець цього не врахував, а саме в ч. 3 ст. 825 ЦК України, з одного боку, у першому абзаці надається можливість наймодавцю вимагати розірвання договору у разі необхідності використання житла для проживання самого наймодавця та членів його сім'ї, що свідчить про судову процедуру розірвання договору, а, з іншого боку, у другому абзаці йде мова про обов'язок наймодавця попередити наймача про розірвання договору не пізніше, ніж за два місяці. Разом з тим, судова процедура розірвання договору (абз. 1 ч. 3 ст. 825 ЦК України) не потребує попередження наймача про розірвання договору (абз. 2 ч. 3 ст. 825 ЦК України), ці явища є непок'єднаними. Саме тому з метою усунення викладеної суперечності пропонується вилучити з ч. 3 ст. 825 ЦК України другий абзац, залишивши правило про розірвання договору в судовому порядку.

Заслуговує на підтримку підхід, висловлений З.М. Заменгоф, на думку якої було б правильно, щоб, коли мова йде про право розірвати договір, малось на увазі розірвання договору одностороннім волевиявленням, а у випадку з правом вимагати розірвання договору – право розірвання договору через суд чи арбітраж [300, с. 118]. Разом з тим, чинне законодавство України є далеким від такого стану правового регулювання. Так, з одного боку, в ч. 3 ст. 651 ЦК України, а також в переважній більшості статей, присвячених окремим видам зобов'язань зазначається, що сторона має право відмовитись від договору, а не розірвати його (наприклад, передбачене ст. 766 ЦК України право наймача відмовитись від договору найму у випадку непередання йому предмета найму). Винятком, очевидно, є положення ч. 1 ст. 1075 ЦК України, яка передбачає, що договір банківського рахунка розривається за заявою клієнта у будь-який час. З другого боку, в деяких інших актах чинного законодавства України зазначається про право розірвати договір, а не відмовитись від нього. Йде мова, зокрема, про право споживача розірвати укладений на відстані договір (ч. 4 ст. 13 Закону України «Про захист прав споживачів» № 1023-ХІІ від 12 травня

1991 р.), право користувача розірвати договір без сплати будь-якої комісійної винагороди (абз. 2 ч. 14.10 ст. 14 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» № 2346-III від 5 квітня 2001 р.) [503], право споживача розірвати договір у разі зникнення потреби в отриманні послуги (ч. 6 ст. 26 Закону України «Про житлово-комунальні послуги» № 1875-IV від 24 червня 2004 р.) [503], право власника буксируючого судна розірвати договір міжпортового буксирування у разі неготовності об'єкта до буксирування в обумовлені договором строки після прибуття буксира в пункт відправлення (ст. 237 Кодексу торговельного мореплавства України № 176/95-ВР від 23 травня 1995 р.) [504], право держави розірвати договір оренди, концесії, управління, якщо аеропорт або цивільний аеродром не використовується за цільовим призначенням (ч. 1 ст. 73 Повітряного кодексу України № 3393-VI від 19 травня 2011 р.) [505]. Натомість, у п. 3 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про фінансовий лізинг» № 723/97-ВР від 16 грудня 1997 р. використано термінологію ЦК України, а саме передбачено, що лізингоодержувач має право вимагати розірвання договору лізингу або відмовитися від нього, тобто судова форма розірвання договору протиставляється альтернативній несудовій – відмові від договору. На нашу думку, обидва варіанти термінології мають право на існування, оскільки в межах кожного законодавчого акту поняття можуть вживатись в тому значенні, яке обумовлене метою і завданнями цього акту, але видається, що в межах положень ЦК України всі терміни мають бути приведені у відповідність до загальних положень про договірні зобов'язання. Тому пропонується викласти ч. 1 ст. 1075 ЦК України у такій редакції: «1. Клієнт вправі відмовитись від договору банківського рахунка шляхом подання заяви у будь-який час».

Порядок зміни та припинення цивільного правовідношення шляхом відмови від договору у загальних положеннях ЦК України про договірні зобов'язання не закріплений, будучи передбаченим лише для деяких видів зобов'язань, в тому числі договорів найму житла (ч. 1 ст. 825 ЦК України), транспортного експедирування (ч. 1 ст. 935 ЦК України), комісії (ч. 2 ст. 1025,

ч. 1 ст. 1026 ЦК України), управління майном (ч. 2 ст. 1044 ЦК України) та комерційної концесії (ч. 1 ст. 1126 ЦК України). У кожному з перелічених випадків відмови від договору зазначається певний строк повідомлення або попередження про таку відмову: для наймача при відмові від договору найму житла строк повідомлення становить три місяці (аналогічний строк передбачений для повідомлення про відмову від договору управління майном); для клієнта або експедитора попередження про відмову повинно бути здійснене в розумний строк; повідомлення про відмову від договору комісії для будь-якої сторони не повинно бути зроблене пізніше, ніж за тридцять днів, а повідомлення про відмову від договору комерційної концесії – не пізніше, ніж за шість місяців.

На загальному рівні відсутні правові норми, які б зобов'язували сторін договорів повідомляти про відмову від договору іншу сторону правовідношення, але, на думку Л. Костенко, логічно було б це робити у будь-якому випадку відмови від договору, а тому авторка пропонує застосовувати аналогію закону (ч. 1 ст. 8 ЦК України) або виписувати процедуру в самих договорах [506, с. 109]. В літературі з цього приводу також висловлюються наступні пропозиції. Деякі вчені загалом відзначають, що для визнання договору розірваним уповноваженій стороні достатньо лише повідомити про здійснення відмови її адресата [307, с. 79; 310, с. 86]. При цьому не говориться про обов'язкову наявність письмової форми відмови, а тому можна припустити можливість інформування адресата про відмову від договору також в усній формі. В більшості випадків законодавець нічого не згадує про форму такого повідомлення, до винятків можна віднести ч. 1 ст. 825 ЦК України, а також ч. 1 ст. 7 Закону України «Про фінансовий лізинг», де зазначається про письмове попередження про відмову. Також деякі науковці наполягають саме на письмовому характері відмови від договору. Наприклад, А.М. Блащук доходить висновку, що лише письмове повідомлення засвідчує односторонню відмову від договору, а якщо договір був посвідчений нотаріально, він може вважатися розірваним у нотаріальній формі, інакше буде діяти презумпція його чинності

[302, с. 10]. В підручнику з цивільного права за редакцією Є.О. Суханова також зазначається про те, що обов'язкове письмове повідомлення контрагента, тобто його інформування через поштовий, телеграфний, телетайпний, телефонний, електронний або інший зв'язок, є необхідним для розірвання (зміни) договору внаслідок односторонньої відмови від нього [507, с. 190]. Б. Денисенко при формулюванні пропозицій до удосконалення Закону України «Про захист прав споживачів» вважає за необхідне оформлювати правочин, що містить односторонню відмову від договору, документом, який би мав подаватись особисто або через уповноваженого представника, або надсилатись за допомогою засобів зв'язку кредитодавцю [508, с. 42].

Нам видається, що до питання про форму односторонньої відмови від договору необхідно підходити, виходячи з визнання за відмовою від договору правової природи правочину, на противагу вимозі сторони при судовому порядку зміни чи розірвання договору, яка юристами-практиками правочином не вважається через те, що безпосередньо не призводить до припинення прав і обов'язків, останні припиняються рішенням суду [509, с. 21]. Також видається передчасним висновок про характеристику односторонньої відмови від договору не лише як одностороннього правочину, а і як оферти, тобто пропозиції до укладення договору щодо зміни чи розірвання існуючого договору [276, с. 11]. Одностороння відмова від договору є таким правочином, що спрямований на зміну чи припинення правовідношення одностороннім волевиявленням, а тому додаткове волевиявлення іншої сторони правовідношення є зайвим, бо прийняття односторонньої відмови від договору не потребується, а правові наслідки настають незалежно від поведінки іншої сторони. Набрання чинності односторонньою відмовою від договору свідчить про відповідно зміну чи припинення правовідношення, а тому зміна чи припинення цього ж правовідношення за іншою підставою (за згодою сторін) вже не може відбутись. Разом з тим, визнання за односторонньою відмовою від договору характеру правочину має наслідком поширення на такі дії загальних положень про правочини, зокрема, ст. 214 ЦК України. Відповідно до ч. 3 ст.

214 ЦК України відмова від правочину вчиняється в такій самій формі, в якій було вчинено правочин. Оскільки ст. 205 ЦК України називає два види форми правочину (усна та письмова), то з цього випливає, що відмова від договору, укладеного усно, вчиняється в усній формі, а від письмового договору – відповідно у письмовій. Водночас ч. 3 ст. 214 ЦК України не передбачає порядку повідомлення сторони про відмову від правочину, хоча в такому повідомленні безумовно є потреба, бо інакше інша сторона договору (правовідношення) буде поставлена у не вигідне становище через незнання всіх обставин справи. Тому заслуговує на схвалення позиція щодо необхідності доповнення ч. 2 ст. 214 ЦК України положенням щодо обов'язку сторони, що відмовляється від дво- або багатостороннього правочину, повідомити про це іншу сторону у тій же формі, в якій було вчинено правочин [303, с. 19].

Крім того, зміст ст. 654 ЦК України, за якою зміна та розірвання договору вчиняється в такій самій формі, що і договір, що змінюється або розривається, викладений таким чином, що не дає можливості з'ясувати, в якій формі і з дотриманням якого порядку має бути вчинена відмова від договору, а також чи взагалі стосується ця стаття лише форми правочину щодо зміни і розірвання договору за згодою сторін, чи також одностороннього правочину з односторонньої відмови від договору. Коментар до цієї статті стосується виключно зміни та розірвання договору за згодою сторін [510, с. 144], але такий стан правового регулювання не є задовільним, оскільки це значить, що порядок оформлення односторонньої відмови від договору не знаходить відображення у загальних статтях, присвячених укладенню, зміні та розірванню договорів. При цьому, невирішеним в цих статтях є також питання про порядок зміни і розірвання нотаріально посвідченого договору. Як вважає Н. Пасічник, якщо правочин було посвідчено нотаріально, правочин, що полягає в односторонній відмові від нього, також має нотаріально посвідчуватися [511, с. 27]. Такої ж думки притримується А.М. Блащук [302, с. 10]. Такий підхід хоч і є логічним, але, на жаль, зміст ст. 654 ЦК України безпосередньо не передбачає, чи потребують такі правочини нотаріального посвідчення, а тлумачити форму

договору як таку, що включає в тому числі і вимоги щодо нотаріального посвідчення, не в повній мірі відповідає змісту ч. 1 ст. 205 ЦК України, де, не відміну від ст. 42 Цивільного кодексу УРСР 1963 р., форма правочину поділяється на усну і письмову, а такий вид форми як нотаріальна не згадується. В певній мірі це питання вирішується на рівні пункту 7 глави 1 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5 [512], але в тексті цього пункту йде мова лише про нотаріальне посвідчення договору про зміну чи розірвання нотаріально посвідченого договору, але не міститься правових норм, які б стосувались нотаріального посвідчення правочину щодо односторонньої відмови від договору.

Враховуючи викладене, на нашу думку, з метою усунення існуючих прогалин та недоліків у чинному законодавстві України необхідно внести зміни до ст. 654 ЦК України, виклавши останню у новій редакції:

«Стаття 654. Форма та нотаріальне посвідчення зміни або розірвання договору

1. Зміна або розірвання договору вчиняється в такій самій формі, що й договір, що змінюється або розривається, а якщо договір посвідчений нотаріально, то така зміна або розірвання договору також підлягають нотаріальному посвідченню, якщо інше не встановлено договором або законом чи не впливає із звичаїв ділового обороту.

2. Сторона, що відмовляється від договору, зобов'язана повідомити про це іншу сторону (сторін) договору у строки, передбачені договором, цим Кодексом або іншими актами цивільного законодавства, у такій самій формі, що і договір, що змінюється або розривається.

Повідомлення про односторонню відмову від договору, посвідченого нотаріально, має бути зроблене після нотаріального посвідчення правочину щодо односторонньої відмови від договору».

Поряд з формою відмови від договору важливе значення має також момент настання правових наслідків відмови від договору. В ч. 3 ст. 653 ЦК України

зазначається момент настання правових наслідків в результаті зміни чи розірвання договору за взаємною згодою сторін, а також момент зміни та розірвання договору в судовому порядку, тобто неврегульованим залишається останній позасудовий спосіб розірвання договору – одностороння відмова від договору. Якщо ж звернутись до окремих видів зобов'язань, то можна прослідкувати, що в деяких з них ця прогалина законодавцем заповнена. Так, в ч. 2 ст. 782 ЦК України зазначається, що у разі відмови наймодавця від договору найму договір є розірваним з моменту одержання наймачем повідомлення наймодавця про відмову від договору. Незважаючи на те, що в інших статтях деяких договірних зобов'язань момент розірвання договору при односторонній відмові не вказується, деякі науковці, що досліджують договір доручення, вважають, що договір доручення також припиняється з моменту повідомлення контрагента про відмову [513, с. 194]. З отриманням контрагентом боржника повідомлення про відмову від договору пов'язується також момент розірвання договорів та відповідно припинення правовідносин у процедурі банкрутства, якщо самою відмовою не передбачений інший строк [514, с. 155; 515, с. 29]. При цьому є логічним, що обидві сторони правовідношення повинні бути обізнані про його зміну чи припинення, а, відтак, момент набрання відмовою від договору чинності має пов'язуватись не з відправленням письмового повідомлення по пошті, а з його отриманням [516, с. 300]. Втім, за певних обставин момент зміни чи розірвання договору може і має настати пізніше. Наприклад, за ч. 3 ст. 739 ЦК України договір ренти припиняється після спливу трьох місяців від дня одержання одержувачем ренти письмової відмови платника безстрокової ренти від договору за умови повного розрахунку між ними [517, с. 47]. Отже, в тих випадках, коли законодавець або сторони договору зазначають про певний мінімальний строк для повідомлення (попередження) про відмову від договору, мова йде про строк набрання нею чинності, що відраховується від дати повідомлення сторін договору про відмову. Разом з тим, такий строк не є універсальним, а тому може відрізнитись залежно від типу та виду договору, наприклад, для договору управління

майном він становитиме три місяці (ч. 2 ст. 1044 ЦК України), а для договору комісії – тридцять днів (ч. 2 ст. 1025 ЦК України). Загальним моментом, з якого договір вважається зміненим чи розірваним в результаті односторонньої відмови від нього, слід вважати момент отримання стороною (сторонами) договору повідомлення про відмову від нього, якщо законом або договором не встановлений певний строк для набрання відмовою від договору чинності. У зв'язку з цим, пропонується доповнити ч. 3 ст. 653 ЦК України реченням наступного змісту: «У разі односторонньої відмови від договору зобов'язання сторін змінюється або припиняється з моменту отримання стороною (сторонами) повідомлення від відмову від договору, якщо інше не передбачено договором або законом. Якщо законом або договором встановлений певний строк для попередження про відмову від договору, то зобов'язання змінюється або припиняється після спливу такого строку».

Саме тому не зовсім вдалою видається редакція ч. 3 ст. 7 Закону України «Про фінансовий лізинг», де набрання чинності відмовою від договору фінансового лізингу пов'язується з моментом, коли інша сторона довідалася або могла довідатися про таку відмову [332, с. 82]. З одного боку, така норма є гнучкою у визначенні моменту набрання чинності відмовою від договору і за певних обставин може сприяти адекватному захисту сторони договору, яка ініціює відмову, але, з другого боку, вона не дає можливості визначити точний момент у часі, з якого відмова набирає чинності, оскільки пов'язує цей момент з певними суб'єктивними факторами. Таке формулювання допускає навіть відсутність офіційного інформування іншої сторони правовідношення, але надання відмові такої форми, яка б створила підстави вважати, що інша сторона правовідношення може довідатися про неї. Тому більш правильною видається прив'язка моменту зміни та припинення правовідношення за таким договором до моменту отримання повідомлення іншою стороною договору про відмову від нього, яке може бути доведене зацікавленою особою певними визначеними законом процесуальними засобами доказування (наприклад, повідомленням про вручення рекомендованого листа), у зв'язку з чим є пропозиція викласти ч. 3 ст.

7 Закону України «Про фінансовий лізинг» у такій редакції: «3. Відмова від договору лізингу є вчиненою з моменту отримання іншою стороною повідомлення про таку відмову».

Науковцями звертається увага на можливість ухилення іншою стороною в договорі від отримання повідомлення про відмову від договору, зокрема, в контексті договору найму (оренди), у зв'язку з чим ними висловлюється пропозиція вважати моментом припинення зобов'язань в такому випадку момент відмови наймача від прийняття повідомлення про відмову від договору найму [518, с. 26]. Така позиція безумовно має бути врахована, оскільки на практиці є частими намагання боржників уникнути відповідальності за договорами, однак слід зауважити, що момент повідомлення сторони за договором про відмову від нього настає незалежно від реакції іншої сторони на таку відмову, в тому числі незалежно від того, є така реакція активною (пряма відмова від отримання письмового повідомлення) чи пасивною (ігнорування дій кредитора щодо повідомлення про відмову від договору). У зв'язку з цим, момент повідомлення боржника за договором охоплює в тому числі і момент ухилення боржника від отримання повідомлення про відмову.

В літературі також ставилось питання про можливість відкликання односторонньої відмови від договору. Однозначна позиція з цього приводу, яку варто підтримати, була висловлена С.О. Соменковим, який відзначив недопустимість відкликання заяви щодо односторонньої відмови від договору [519, с. 44]. Сторона, що відмовляється від договору, реалізує своє право, в результаті чого настають певні правові наслідки. Інша сторона договору, відтак, підлаштовується під такі правові наслідки з правової та економічної точки зору, і тому повернення до попереднього стану через відкликання своєї заяви про відмову від договору призведе до невизначеності у правовідносинах сторін і порушення балансу їх інтересів. У зв'язку з цим, потребують удосконалення ті статті цивільного законодавства, тлумачення яких дає можливість зробити неправильні висновки щодо остаточного характеру відмови від договору. Наприклад, за змістом ч. 3 ст. 997 ЦК України страхувальник або страховик

зобов'язаний повідомити другу сторону про свій намір відмовитися від договору страхування не пізніше як за тридцять днів до припинення договору, якщо інше не встановлено договором. Про намір дострокового припинення дії договору страхування також йде мова в ч. 3 ст. 28 Закону України «Про страхування» від 7 березня 1996 р. № 85/96-ВР [520]. Зі спливом зазначеного тридцятиденного строку пов'язується припинення зобов'язань, які виникли на підставі договору страхування [521, с. 296], однак вжите в цих положеннях слово «намір» може бути розтлумачене як таке, що не свідчить про остаточний і безвідкличний характер відмови від договору, а тому пропонується внести зміни до ч. 3 ст. 997 ЦК України та ч. 3 ст. 28 Закону України «Про страхування», замінивши формулювання «про свій намір відмовитися від договору страхування» на більш імперативне «про відмову від договору страхування», а формулювання «про намір достроково припинити дію договору страхування» – на «про дострокове припинення дії договору страхування».

В положеннях книги ЦК України, присвяченої зобов'язальному праву, передбачені також деякі заходи оперативного впливу, які прямо не називаються односторонньою відмовою від договору. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 670, ч. 1 ст. 672 ЦК України за договором купівлі-продажу покупець має право відмовитися від переданого товару та його оплати при порушенні умови договору щодо кількості чи асортименту товару. З одного боку, відмова від усього товару визнається в літературі односторонньою відмовою від зобов'язання [311, с. 18], а відповідно і відмовою від договору. Відмову кредитора від товарів, робіт, послуг при неналежному виконанні зобов'язання відносить до різновидів односторонньої відмови від договору також М.О. Єгорова [326, с. 377-378]. З другого боку, В.В. Вітрянський при характеристиці заходів оперативного впливу виділяє заходи відмови від наданих боржником товарів, робіт, послуг при неналежному виконанні зобов'язання в окрему групу, поряд з відмовою від договору [82, с. 699-700]. Водночас, вчений схильний вважати відмову від надання кредиту позичальнику різновидом односторонньої відмови від договору, попри те, що така відмова

також безпосередньо не називається односторонньою відмовою від договору у законодавстві. Кваліфікація заходу оперативного впливу як односторонньої відмови від договору, відтак, може різнитись залежно від способу тлумачення норм законодавства та правовідносин між сторонами. Інші приклади тлумачення, коли заходи оперативного впливу, безпосередньо не названі односторонньою відмовою від договору, визнаються різновидами такої відмови, стосуються наступних ситуацій: відмова у посадці у вагон пасажирів, який перебуває у явно вираженому нетверезому або неохайному стані [359, с. 207], відмова від зустрічного виконання обов'язку [137, с. 530-531] (ч. 3 ст. 538 ЦК України), а також відмова дарувальника у передачі дару у майбутньому (ч. 1 ст. 724 ЦК України) [506, с. 110]. В останньому випадку Л. Костенко також підкреслює, що, не дивлячись на те, що зміст ч. 1 ст. 724 ЦК України не містить прямої вказівки на односторонню відмову, проте, виходячи з того, що предметом договору є передача дару, відмова від передачі по суті є відмовою від договору. Такий спосіб тлумачення, звернений до суті правовідносин між сторонами, заслуговує на схвалення, і підлягає застосуванню у кожній конкретній ситуації, з урахуванням всіх наявних обставин справи, зокрема, підлягає з'ясуванню, чи відмовляється сторона договору від виконання лише одного обов'язку у правовідношенні чи від виконання всіх своїх обов'язків, що призводить відповідно або до зміни, або до припинення правовідношення, тобто має місце або часткова, або повна відмова від виконання. Так, положення ч. 3 ст. 612 ЦК України, що передбачає право відмови від прийняття виконання, яке через прострочення боржника втратило інтерес для кредитора, тлумачиться в літературі як таке, що означає відмову від договору, бо втрата інтересу, опосередкованого порушенням суб'єктивним правом кредитора, позбавляє сенсу й подальше існування цього права та відповідного зобов'язання [2, с. 262]. Разом з тим, можливі випадки, коли при відмові від виконання обов'язку щодо прийняття виконання відмова від договору може бути відсутня, оскільки, як зазначав В.П. Грибанов, відмова від прийняття неналежного виконання, на відміну від відмови від договору, має не універсальний, а окремий характер, а

також не призводить до припинення правовідносин між сторонами, а має на меті лише забезпечення виконання зобов'язань боржником [4, с. 155]. Водночас, на нашу думку, відмову від подальшої участі у безстроковому договорі простого товариства, що також іменується виходом з договору в ч. 1 ст. 1142 ЦК України, необхідно розглядати саме як різновид відмови від договору. Такий висновок є закономірним, оскільки при виході з договору простого товариства припиняються правові зв'язки між учасниками договору, тобто має місце відмова від виконання всіх обов'язків у правовідношенні. Доречно в даному контексті згадати, що у ЦК Грузії поряд з відмовою від договору використовується термін «вихід з договору» [522, с. 259]. Терміни «відмова від договору» та «вихід з договору» також співіснують на рівні ЦК Туркменістану і ЦК Азейбарджану [523, с. 434]. У зв'язку з вищевикладеним, визначати приналежність тих чи інших заходів оперативного впливу до різновидів односторонньої відмови від договору необхідно з урахуванням всіх обставин в кожній конкретній ситуації, зокрема, суті правовідносин між сторонами та правових наслідків, спричинених таким заходом оперативного впливу.

Як вже попередньо зазначалось, поряд з позасудовими способами розірвання договору, важливе місце в цивільному законодавстві України обіймає судовий спосіб розірвання договору. Судова процедура розірвання договору вказана як переважна в загальних положеннях про зміну та розірвання договорів (ст.ст. 651, 652 ЦК України), а також використовується в ряді статей окремих видів договірних зобов'язань, як-то, в ст. 784 ЦК України вказані обставини, за яких наймач за договором найму (оренди) набуває права вимагати розірвання договору найму. В інших статтях ЦК України (ст. 727 – щодо договору дарування, ст. 730 – щодо договору пожертви, ст. 740 – щодо договору ренти тощо) судова процедура також передбачена. Спільним для зазначених підстав для розірвання договору в судовому порядку є необхідність надання їм судової оцінки, вирішальної для встановлення наявності таких обставин.

Разом з тим, деякі науковці критично сприймають загальне правило про судову процедуру розірвання договору у зв'язку з його істотним порушенням. Наприклад, І.В. Ульянов вказує, що судова процедура лише невиправдано ускладнює процес реалізації права на зміну або розірвання договору, а тому має бути збережена лише у рідкісних випадках, виходячи зі специфіки конкретних зобов'язань (якщо, наприклад, стороною договору є споживач) [524, с. 13-14]. Однак з таким баченням не в повній мірі погоджується О.В. Оболонкова і пропонує обережно підходити до таких пропозицій в літературі [307, с. 79].

В свою чергу, А.Г. Карапетов наполягає на необхідності закріплення загального правила про односторонній позасудовий порядок розірвання договору в разі істотного порушення, зокрема, з посиланням на норми Віденської конвенції (ст. 26), за якою розірвання договору при істотному порушенні може бути здійснено в формі повідомлення боржника [322, с. 254]. В.В. Вітрянський заперечує, оскільки зміна підходу призведе до невизначеності у майновому обігу та збільшення кількості позовів про визнання договорів дійсними, про виконання зобов'язань за такими договорами тощо [525, с. 373]. Саме тому пропозиції про трансформацію загального правила про судовий механізм розірвання договору на протилежний не були підтримані при внесенні змін до ЦК Російської Федерації.

Крім того, якщо співвіднести норми ЦК України та Віденської конвенції, можна побачити, що загальне правило є відмінним, але в главі, присвяченій купівлі-продажу, законодавець використовує в основному односторонній порядок розірвання договору шляхом односторонньої відмови від нього, що відповідає думці А.Г. Карапетова, який визнає за можливе застосовувати судовий порядок в динамічних договорах, яким є купівля-продаж [322, с. 296]. Єдиним винятком в положеннях про купівлю-продаж є норма ст. 658 ЦК України, яка дозволяє покупцю вимагати розірвання договору у разі непопередження його продавцем про всі права третіх осіб на товар, що продається. Тому можна погодитись з А.М. Блащуком в тому, що в ЦК України міститься значно більше норм, які передбачають право сторони на відмову від

договору, ніж на розірвання [517, с. 45]. За таких обставин, слід визнати правильним закладене в ЦК України загальне правило про судовий порядок розірвання договору, з необхідністю встановлення винятків для деяких договорів.

Так, на нашу думку, потрібно внести зміни до ЦК України в частині, що стосується зміни порядку розірвання договору позички з ініціативи позичкодавця. На даний момент підставами для розірвання договору позички на вимогу позичкодавця відповідно до ч. 2 ст. 834 ЦК України є: 1) непередбачувані обставини, у зв'язку з якими річ стала потрібна йому самому; 2) користування річчю не відповідає її призначенню та умовам договору; 3) річ самочинно передана у користування іншій особі; 4) в результаті недбалого поводження з річчю вона може бути знищена чи пошкоджена. З перелічених чотирьох підстав три останніх можна визнати порушеннями користувачем зобов'язань за договором позички. При цьому, якщо у випадку з договором найму наявність судового порядку розірвання договору з ініціативи наймодавця за таких обставин є зрозумілою (ст. 783 ЦК України), оскільки наймодавець буде мати право на плату за користуванням предметом найму протягом судового розгляду до моменту набрання рішенням суду про розірвання договору законної сили, то у випадку з договором позички позичкодавець ставиться у вкрай не вигідне становище, оскільки за загальним правилом такий договір позички вважатиметься безоплатним (ч. 2 ст. 827 ЦК України), а тому протягом судового розгляду і до моменту розірвання договору користувач правомірно користуватиметься річчю. До того ж, позичка в силу своєї безоплатності уявляється таким договором, який можна віднести до категорії «динамічних», а тому необхідно внести зміни до абзацу 1 ч. 2 ст. 834 ЦК України, замінивши формулювання «Позичкодавець має право вимагати розірвання договору і повернення речі» на «Позичкодавець має право відмовитись від договору і вимагати повернення речі».

Крім того, змін потребує також ч. 3 ст. 834 ЦК України, в якій право вимагати розірвання договору надане особі, яка стала власником речі,

переданої у користування, у тому випадку, якщо договір укладено без визначення строку. Мова йде про розірвання договору при відсутності його порушення, що відтак позбавляє таке розірвання ознак способу захисту цивільних прав, у зв'язку з чим взагалі постає питання про можливість такого розірвання в судовому порядку, якщо права особи не порушені. Єдиним об'єктом захисту в даній ситуації може виступати охоронюваний законом інтерес. Також ч. 3 ст. 834 ЦК України є внутрішньо суперечливою, оскільки в другому реченні ч. 3 ст. 834 ЦК України говориться про обов'язок повідомлення користувача про розірвання договору у строк, що відповідає меті позички, але повідомлення про розірвання характерне виключно для одностороннього розірвання договору, при судовому розірванні договору іншу сторону повідомляти не потрібно, оскільки вона в будь-якому випадку залучається в процес. На підставі вищевикладеного пропонується перше речення ч. 3 ст. 834 ЦК України викласти в наступній редакції: «Особа, яка стала власником речі, переданої у користування, має право відмовитись від договору, який укладено без визначення строку».

Про необхідність використання односторонньої відмови в деяких договірних конструкціях зазначають і інші автори, наприклад, В.В. Андрейцев наполягає на закріпленні в чинному законодавстві України права припинення в односторонньому порядку замовником договірних відносин з виконання науково-дослідних робіт у разі порушення зобов'язань другою стороною, оскільки «застосування цієї оперативної санкції обумовлюється потребами реальної практики, унеможливлення судової тяганини та зловживань виконавців із-за неможливості досягнення передбаченого договором наукового результату» [526, с. 196].

В літературі також дискутується питання, чи можна використати судову форму зміни та припинення правовідношення з підстав, що слугують підставами зміни та припинення правовідношення в позасудовому порядку. На думку О.В. Оболонкової, наявність таких правових норм не позбавляє сторону договору права звернутись з вимогою про розірвання договору в суд [307, с.

79]. Цей підхід отримав схвалення також в рішеннях судових установ України: Вищий господарський суд України [527, с. 30] та Верховний Суд України [528, с. 6] підтвердили це бачення, визнавши, що наявність права на відмову від договору найму, передбаченого ч. 1 ст. 782 ЦК України, не є перешкодою для звернення наймодавця (орендодавця) до суду з вимогою про розірвання договору в разі несплати наймачем (орендарем) належних платежів. На нашу думку, це є правильним, оскільки розширює межі свободи допустимої поведінки учасників цивільних відносин, як це і має бути у демократичному громадянському суспільстві, але видається, що звернення із такою вимогою про розірвання договору до суду є можливим виключно в тому випадку, якщо застосування односторонньої відмови ще не відбулося, а правовідношення продовжує існувати, не будучи зміненим чи припиненим. При цьому, сторони не позбавляються права звернутись до суду для оспорювання такої відмови в судовому порядку [529, с. 54].

Висновки до розділу 3:

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Пропонується виокремлювати два можливих підходи до розуміння підстав зміни та припинення цивільного правовідношення: 1) широкий, при якому зміна та припинення правовідношення визнаються правовими наслідками настання юридичних фактів; 2) вузький, при якому зміна та припинення правовідношення розглядаються як способи захисту цивільних прав.

2. Підставою для зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав може бути порушення як зобов'язальних (відносних), так і речових (абсолютних) прав. У відносинах з використання авторського та суміжних прав зміна та припинення правовідношення має місце, як правило, в договірних відносинах з передання майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності.

3. Істотна зміна обставин не може бути кваліфікована як порушення, невизнання, оспорювання чи реальна загроза порушення цивільних прав у майбутньому. Разом з тим, зміна умов та розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин є способами захисту охоронюваного законом інтересу. Відповідно інтерес як об'єкт захисту постає у формі прагнення особи, яка уклала договір, отримати матеріальну вигоду від виконання такого договору, а істотна зміна обставин виступає перешкодою для його реалізації.

4. Підставами для захисту цивільних прав через зміну та припинення правовідношення можуть бути порушення, невизнання, оспорювання та реальна загроза порушення прав у майбутньому, а об'єктами захисту при таких підставах захисту – право та виражений у ньому інтерес.

5. Підставою для захисту охоронюваного законом інтересу через зміну та припинення правовідношення, за відсутності порушення, невизнання, оспорювання цивільних прав або реальної загрози їх порушення у майбутньому, є зумовлена суб'єктивними або об'єктивними причинами необхідність захисту охоронюваного законом інтересу, який водночас є об'єктом захисту. Підставою для захисту охоронюваного законом інтересу через його зміну чи припинення може бути також порушення суб'єктивного цивільного права, в результаті якого останнє припиняється.

6. Законодавцем в ст. 27 Закону України «Про приватизацію державного майна» було проігноровано необхідність розмежування підстав для недійсності та для розірвання договорів, а тому для усунення цього недоліку пропонується викласти ч. 5 ст. 27 Закону України «Про приватизацію державного майна» у такій редакції: «5. На вимогу однієї із сторін договір купівлі-продажу може бути розірвано за рішенням суду в разі невиконання іншою стороною зобов'язань, передбачених договором купівлі-продажу, у визначені строки».

7. Для форми захисту цивільних прав характерна цілісність правового захисту, що передбачає системне поєднання усіх необхідних для захисту прав певним суб'єктом елементів механізму правового регулювання, в певному

порядку, з певними матеріально-правовими та процесуально-правовими особливостями.

8. Пропонується поділяти форми захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів на безпосередню та опосередковану, що є виправданим, оскільки відображає сутність самозахисту як такої форми захисту, яка використовується в результаті самостійних дій потерпілої особи, та відповідно адекватно характеризує зміст інших форм захисту, при яких потребується звернення потерпілої особи до органів чи осіб, уповноважених на захист цивільних прав.

9. Право вимагати розірвання договору полягає у праві особи на розірвання договору в судовому порядку, тобто потерпіла особа не в силі змінити чи припинити правовідношення виключно власним волевиявленням, і тому потрібне додаткове волевиявлення іншої сторони договору і відповідно наявність взаємної згоди сторін, або рішення уповноваженого органу державної влади, який би задовольнив вимогу сторони договору про його зміну чи розірвання

10. В межах положень ЦК України всі терміни мають бути приведені у відповідність до загальних положень про договірні зобов'язання, а тому пропонується викласти ч. 1 ст. 1075 ЦК України у такій редакції: «1. Клієнт вправі відмовитись від договору банківського рахунка шляхом подання заяви у будь-який час».

ВИСНОВКИ

За підсумками аналізу положень законодавства, наукової доктрини та практики захисту цивільних прав шляхом зміни та припинення правовідношення, на виконання завдань дослідження відповідно до поставленої мети обґрунтовано та сформульовано висновки і пропозиції, що мають теоретичне та практичне значення, основними з яких є:

1. Цивільні права можуть бути захищеними публічно-правовими способами захисту, а захист публічних прав цивільно-правовими способами має право на існування лише за умови закріплення в законодавстві випадків їх застосування у публічно-правових відносинах.

2. Заходи захисту є такими діями фактичного чи юридичного характеру, що вживаються у відповідь на невизнання, оспорювання, порушення прав або при настанні реальної загрози їх порушення в майбутньому, з метою припинення порушення (посягання), відновлення порушених прав, попередження подальших порушень та забезпечення належної реалізації особою своїх прав.

3. Способи захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів охоплюють заходи цивільно-правової відповідальності, оскільки одночасно способам захисту цивільних прав і заходам відповідальності властиві забезпеченість можливістю застосування державного примусу (із певними застереженнями щодо держави, можливістю застосування державного примусу до якої є сумнівною) та чітко виражена правозахисна мета, але заходам відповідальності притаманні деякі особливості (зокрема, покладення на порушника додаткових майнових обов'язків чи позбавлення його прав, а також підстава відповідальності), не властиві всім способам захисту цивільних прав.

4. Усі елементи структури правовідносин можуть зазнавати змін під впливом юридичних фактів, виходячи з чого можна виокремити такі три види (напрями) зміни цивільного правовідношення залежно від того, який саме

елемент структури зачіпається: а) зміна об'єкта правовідношення; б) зміна змісту правовідношення; в) зміна суб'єкта правовідношення.

5. Зміна та припинення правовідношення можуть виражати різний зміст залежно від контексту: поведінку суб'єктів у правовідносинах, тобто їхні дії, спрямовані на зміну чи припинення правовідносин, у тому числі зміну та припинення правовідношення як способи захисту цивільних прав, або правові наслідки такої поведінки.

6. Зміна правовідношення – це такий спосіб захисту цивільних прав, який направлений на майбутню зміну одного або кількох елементів правовідношення (суб'єкт, об'єкт та зміст), окрім зміни предмета чи способу виконання зобов'язань. Припинення правовідношення – це такий спосіб захисту цивільних прав, що направлений на майбутнє припинення всіх прав та обов'язків сторін правовідношення, а також на зміну предмета чи способу виконання зобов'язань.

7. Зміна та припинення правовідношення можуть розумітись як заходи оперативного впливу у випадках, прямо передбачених законом або договором, а також як наслідки застосування заходів оперативного впливу, зокрема, односторонньої відмови від договору.

8. Зміна та припинення правовідношення як універсальні способи захисту цивільних прав не є заходами цивільно-правової відповідальності, але у випадках, передбачених законом або договором, є заходами оперативного впливу, а також при цьому способами самозахисту.

9. Запропоновано виокремлювати два підходи до тлумачення підстав зміни та припинення цивільного правовідношення: широкий, при якому зміна та припинення правовідношення визнаються правовими наслідками настання юридичних фактів, та вузький, при якому зміна та припинення правовідношення розглядаються як способи захисту цивільних прав.

10. Підставами для захисту цивільних прав через зміну та припинення правовідношення можуть бути порушення, невизнання, оспорювання та

реальна загроза порушення прав у майбутньому, а об'єктами захисту при таких підставах захисту – право та виражений у ньому інтерес.

11. Підставою для зміни та припинення цивільного правовідношення як способів захисту цивільних прав може бути порушення як зобов'язальних (відносних), так і речових (абсолютних) прав.

12. Форми захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів запропоновано поділяти на безпосередню та опосередковану, що відображає сутність самозахисту та адекватно характеризує зміст інших форм захисту, при яких потребується звернення потерпілої особи до органів чи осіб, уповноважених на захист цивільних прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / І.О. Дзера. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 256 с.
2. Здійснення та захист корпоративних прав в Україні (цивільно-правові аспекти): Монографія / [за заг. ред. В.В. Луця]. – Тернопіль, Підручники і посібники, 2007. – 320 с.
3. Підлубна Т.М. Право на захист цивільних прав та інтересів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цив. право і цив. процес; сім. право; міжн. прив. право» / Т.М. Підлубна. – Київ, 2009. – 20 с.
4. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип / В.П. Грибанов. – М.: Статут, 2001. – 411 с.
5. Вавилин Е.В. Осуществление и защита гражданских прав / Е.В. Вавилин; Российская акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 360 с.
6. Гражданско-правовые способы защиты права собственности на недвижимость: науч.-практич. пособие по применению гражданского законодательства / [А.В. Зарубин [и др.]; под общ. ред. В.Н. Соловьева; науч. ред. С.В. Потапенко]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2012. – 447 с.
7. Шимон С.І. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цив. право і цив. процес; сім. право; міжн. прив. право» / С.І. Шимон. – Київ, 1998. – 17 с.
8. Тимченко Г.П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цив. право і цив. процес; сім. право; міжн. прив. право» / Г.П. Тимченко. – Харків, 2002. – 20 с.

9. Андрійцьо В.Д. Примусове виконання обов'язку в натурі як спосіб захисту цивільних прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цив. право і цив. процес; сім. право; міжн. прив. право» / В.Д. Андрійцьо. – Київ, 2004. – 24 с.
10. Мірошниченко А.М. Обрання належного способу захисту прав на земельні ділянки / А.М. Мірошниченко // Адвокат. – 2011. – № 1 (124). – С. 26-31.
11. Соколенко О.М. Поняття, значення та система адміністративно-правових засобів захисту прав громадян / О.М. Соколенко // Право та державне управління. – 2012. – № 3. – С. 97-102.
12. Бородін І.Л. Адміністративно-правові способи захисту прав і законних інтересів громадян / І.Л. Бородін // Проблеми законності. – Харків, 2000. – № 44. – С. 113 –116.
13. Штефан А.С. Цивільно-правові способи захисту авторського права і суміжних прав / А.С. Штефан // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 2009. – № 2. – С. 41-51.
14. Бородін І.Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адмін. право і процес; фінанс. право; інформ. право» / І.Л. Бородін. – Харків, 2004. – 39 с.
15. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40-44. – Ст. 356.
16. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
17. Закон України «Про охорону прав на зазначення походження товарів» від 16.06.1999 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 32. – Ст. 267.

18. Закон України «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» від 05.11.1997 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 8. – Ст. 28.
19. Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» від 15.12.1993 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 34.
20. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15.12.1993 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 36.
21. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15.12.1993 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 32.
22. Колесов Р.Н. Гражданско-правовые способы защиты публичных прав и интересов: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражд. право; предпр. право; сем. право; межд. частн. право» / Р.Н. Колесов. – Москва, 2008. – 30 с.
23. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Изд. 4-е, испр / И.А. Покровский. – М.: Статут, 2003. – С. 351 с.
24. Тихомиров Ю.А. Публичное право. Учебник / Ю.А. Тихомиров. – М.: Издательство БЕК, 1995. – 485 с.
25. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35-37. – Ст. 446.
26. Закон України «Про соціальний захист дітей війни» від 18.11.2004 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 4. – Ст. 94.
27. Рішення Святошинського районного суду міста Києва від 18 березня 2011 року у справі 2-а-1768/11. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18050721>.

28. Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 16. – Ст. 200.
29. Рішення Ірпінського міського суду Київської області від 10 серпня 2010 року у справі 2-2183/2010. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10881176>.
30. Рішення Ірпінського міського суду Київської області від 17 вересня 2010 року у справі 2-3056/2010 року. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11482954>.
31. Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 05.11.1991 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 3. – Ст. 10.
32. Рішення Красноперекіпського міськрайонного суду Автономної Республіки Крим від 26 травня 2010 року у справі № 2-765/10р. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/9633768>.
33. Рішення Хортицького районного суду від 06 вересня 2010 року у справі № 2-4735/2010 р. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11521487>.
34. Рішення Ворошиловського суду м. Донецька від 02 серпня 2010 року у справі № 2-5317. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10666784>.
35. Рішення Дніпровського районного суду м. Києва від 08 вересня 2010 року у справі № 2-3643/2010 р. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/12426814>.
36. Конституція України від 28.06.1996 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
37. Риженко І.М. До питання розмежування понять адміністративно-правового захисту та адміністративно-правової охорони прав підприємців // Право і безпека. Науковий журнал. – 2009. – № 1. – Режим доступу

[Електронний ресурс]: http://archive.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2009_1/PB-1/pb-1_34.pdf.

38. Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.

39. Тихонова Б.Ю. Субъективные права советских граждан, их охрана и защита: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: 710 «Теор. и истор. гос-ва и права» / Б.Ю. Тихонова. – Москва, 1972. – 22 с.

40. Арефьев Г.П. Некоторые вопросы понятия охраны субъективных прав / Г.П. Арефьев // Проблемы защиты субъективных прав и советское судопроизводство. – Ярославль, 1981. – 168 с.

41. Андреев Д.О. Адміністративно-правові засоби захисту прав власників цінних паперів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адмін. право і процес; фінанс. право; інформ. право» / Д.О. Андреев. – Київ, 2008. – 21 с.

42. Гражданское право. Ч. 1 / [под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого]. – М.: Проспект, 1997. – 600 с.

43. Тараненко С.М. Захист прав і свобод громадян у провадженні в справах про адміністративні правопорушення та їх забезпечення в діяльності міліції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теор. упр-ня; адмін. право та процес; фінанс. право» / С.М. Тараненко. – Київ, 2000. – 20 с.

44. Ульянов О.І. Адміністративно-правовий захист міліцією прав громадян у сфері громадського порядку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теор. упр-ня; адмін. право і процес; фінанс. право» / О.І. Ульянов. – Харків, 2002. – 18 с.

45. Личенко І.О. Адміністративно-правовий захист права власності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адмін. право і процес; фінанс. право; інформ. право» / І.О. Личенко. – Львів, 2010. – 16 с.

46. Орехов В.Ю. Санкції в праві як елемент правового регулювання та охорони суспільних відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теор. та істор. держ. і права; істор. політ. і прав. учень» / В.Ю. Орехов. – Київ, 2008. – 20 с.
47. Закон України «Про міліцію» від 20.12.1990 із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
48. Наливайко О.І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теор. та істор. держ. і права; істор. політ. і прав. вчень» / О.І. Наливайко. – Київ, 2002. – 18 с.
49. Бутнев В.В. Понятие механизма защиты субъективных гражданских прав / В.В. Бутнев // Механизм защиты субъективных гражданских прав: сборник научных трудов. – Ярославль, 1990. – С. 5-17.
50. Пашук Т.І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод: автореф. дис. на здобуття канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теор. та істор. держ. і права; істор. політ. і прав. вчень» / Т.І. Пашук. – Львів, 2006. – 16 с.
51. Дір І.Ю. Захист громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / І.Ю. Дір. – Київ, 2010. – 20 с.
52. Аушева О.В. Захист прав суб'єктів господарювання від порушень органами державної влади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Госп. право; госп.-процес. право» / О.В. Аушева. – Донецьк, 2007. – 18 с.
53. Калишук Л.А. Юридичні способи захисту екологічних прав громадян України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Зем. право; аграрн. право; еколог. право; природоресурс. право» / Л.А. Калишук. – Донецьк, 2011. – 20 с.

54. Беляневич О.А. Про превентивний захист цивільних прав / О.А. Беляневич // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 16 вересня 2010 року. – К.: КНТ, 2011. – С. 81-85.
55. Отрадна О.О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. посіб. / О.О. Отрадна. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 240 с.
56. Комаров А.С. Ответственность в коммерческом обороте / А.С. Комаров. – М.: Юридическая литература, 1991. – 208 с.
57. Жилінкова І.В. Превентивний спосіб захисту права власності / І.В. Жилінкова // Вісник Академії правових наук України. – 2005. - № 3 (42). – С. 130-135.
58. Беляневич О.А. Концептуальні засади превентивного захисту прав суб'єктів господарської діяльності / О.А. Беляневич // Процесуальні форми захисту приватних прав осіб в Україні та країнах СНД: Збірник наукових праць / За ред. О.Д. Крупчана. – К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. – С. 19-65.
59. Кіріленко Ф.О. Адміністративно-правовий захист права інтелектуальної власності правоохоронним органами України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адмін. право і процес; фінанс. право; інформ. право» / Ф.О. Кіріленко. – Київ, 2011. – 16 с.
60. Никитенко О.І. Адміністративно-правовий захист власності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теор. упр-ня; адмін. право і процес; фінанс. право» / О.І. Никитенко. – Київ, 1996. – 24 с.
61. Гридасов Ю.В. Адміністративно-правові засоби захисту права власності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адмін. право і процес; фінанс. право; інформ. право» / Ю.В. Гридасов. – Ірпінь, 2009. – 20 с.

62. Добромилов Ю.Т. Адміністративно-правове регулювання у сфері захисту прав споживачів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адмін. право і процес; фінанс. право; інформ. право» / Ю.Т. Добромилов. – Київ, 2011. – 19 с.
63. Термінологічний словник [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.
64. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У двох томах: Том. 1 Загальна частина / [ред. колегія: В.Б. Авер'янов]. – К.: Видавництво Юридична думка, 2004. – 584 с.
65. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 1. – Ст. 1.
66. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
67. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20-21. – Ст. 190.
68. Бринь Т.О. Конституційний Суд України в механізмі захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конст. право; муніцип. право» / Т.О. Бринь. – Харків, 2010. – 19 с.
69. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного підприємства "Науково-виробнича фірма "VD MAIS" щодо офіційного тлумачення положень статті 786 Цивільного кодексу України, від 03.07.2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 52. – Ст. 2094.
70. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16.10.1996 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.

71. Лагутіна І.В. Форми захисту трудових прав працівників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Труд. право; право соц. забезпечення» / І.В. Лагутіна. – Одеса, 2007. – 20 с.
72. Здійснення та судовий захист суб'єктивних житлових прав. Монографія / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АПРН України. – Київ. – Тернопіль: Підручники і посібники. – 498 с.
73. Словарь русского языка: Ок. 57000/ [под ред. докт. филол. наук, проф. Н.Ю. Шведой]. – М.: Рус. яз., 1984. – 816 с.
74. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / [под ред. М.Н. Марченко]. – М.: Юристъ, 2001. – 656 с.
75. Мельник В.А. Политология: Учебник для вузов / В.А. Мельник. – Минск: Вышэйшая школа, 1996. – 478 с.
76. Юрченко О.О. Право на защиту и способы защиты охраняемого законом интереса в гражданском праве: дисс. ... кандидата юридических наук: 12.00.03 / Юрченко Ольга Олеговна. – Тверь, 2004. – 156 с.
77. Пугинский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б.И. Пугинский. – М.: Юридическая литература, 1984. – 224 с.
78. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 18-22. – Ст. 144.
79. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21-22. – Ст. 135.
80. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
81. Цивільний кодекс УРСР від 18.07.1963 р. із змінами та доповненнями [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.
82. Брагинский М.И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: Статут, 2005. – 842 с.

83. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» № 13 від 24.10.2008 р. // Вісник господарського судочинства. – 2009. – № 2. – С. 7-21.
84. Ціленко В.А. Узагальнення судової практики щодо здійснення прав та інтересів судом / В.А. Ціленко, О.В. Солодюк // Актуальні питання цивільного та господарського права. – 2009. - № 1 (14). – С. 61-79.
85. Постанова Верховного Суду України «Про зобов'язання підписати акти приймання-передачі природного газу» від 02 червня 2009 року // Закон і Бізнес. – 2009. – № 45. – С. 15.
86. Ярема А.Г. Система способів захисту цивільних прав судом / А.Г. Ярема // Вісник Верховного Суду України. – 2009. - № 12 (112). – С. 34-39.
87. Конституция Российской Федерации. Официальное издание. – М.: Юридическая литература, 2011. – 64 с.
88. Савватеев В.Ю. Гражданско-правовая защита прав участников предпринимательских отношений: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.03 / Савватеев Владимир Юрьевич. – Самара, 2007. – 170 с.
89. Павлов А.А. Присуждение к исполнению обязанности в натуре как способ защиты гражданских прав в обязательственных правоотношениях: диссертация на соискание науч. степени кандидата юридических наук: 12.00.03 / Павлов Андрей Анатольевич. – Санкт-Петербург, 2001. – 219 с.
90. Стефанчук Р.О. Цивільно-правовий захист честі, гідності та репутації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цив. право і процес; сім. право; міжн. прив. право» / Р.О. Стефанчук. — Київ, 2000. — 17 с.
91. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цив. право і процес; сім. право; міжн. прив. право» / О.І. Антонюк. — Харків, 2004. — 212 с.
92. Конвенція про захист прав та основоположних свобод від 04.04.1950 р. // Юридичний вісник України. – 2004. – № 49. – С. 6-12.

93. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №№ 40-42. – Ст. 492.
94. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» № 1 від 27.02.2009 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 3. – С. 7-14.
95. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1955. – 308 с.
96. Кудрявцев В.И. Закон, поступок, ответственность / В.И. Кудрявцев. – М.: Наука, 1986. – 448 с.
97. Карпов М.С. Гражданско-правовые меры оперативного воздействия / М.С. Карпов. – М.: Статут, 2004. – 141 с.
98. Лейст О.Э. Санкции в советском праве / О.Э. Лейст. – М.: Госюриздат, 1962. – 238 с.
99. Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве / О.А. Красавчиков // Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. – Свердловск, 1973. – С. 5-16.
100. Райхер В.К. Правовые вопросы договорной дисциплины в СССР / В.К. Райхер. – Л., 1958. – 267 с.
101. Сулейменов М.К. Ответственность за нарушение сроков исполнения договорных обязательств / М.К. Сулейменов. – Алма-Ата: Издательство «Наука», 1971. – 180 с.
102. Орловский А.А. Понятие имущественной санкции в гражданском праве / А.А. Орловский // Советское государство и право. – 1976. – № 4. – С. 42-49.
103. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності / І.С. Канзафарова. – Одеса: Астропринт, 2006. – 264 с.

104. Кандафарова І.С. Санкція і відповідальність у цивільному праві (проблема співвідношення) / І.С. Кандафарова // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – Вип. 22. – К.: Ін-тут держави і права ім. В.М. Корещького НАН України; Спілка юристів України, 2003. – С. 257-260.

105. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций / [под ред. Я.Н. Шевченко, А.А. Собчака]. – К.: Наукова думка, 1988. – 264 с.

106. Примак В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: Монографія / В.Д. Примак. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 432 с.

107. Садиков О.Н. Имущественные санкции в хозяйственных договорах / О.Н. Садиков // Советское государство и право. – 1957. – № 4. – С. 50-53.

108. Краснов Н.И. Реальное исполнение договорных обязательств между социалистическими организациями / Н.И. Краснов. – М.: Госюриздат, 1959. – 162 с.

109. Пронина М.Г. Стимулирующая функция гражданско-правовых санкций / М.Г. Пронина. – Минск: Наука и техника, 1977. – 200 с.

110. Слесарев В.Л. Экономические санкции в советском гражданском праве / В.Л. Слесарев. – Красноярск: Издательство Красноярского университета, 1989. – 192 с.

111. Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин. – М.: Юридическая литература, 1971. – 239 с.

112. Притика Ю.Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів / Ю.Д. Притика // Вісник Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – Випуск 60-62. – С. 16-19.

113. Илларионова Т.И. Система гражданско-правовых охранительных мер / Т.И. Илларионова. – Томск: Изд-во Томского университета, 1982. – 168 с.

114. Гражданское право: В 2 т. Том 1. Учебник / [отв. ред. Е.А. Суханов]. – М.: Издательство БЕК, 2000. – 816 с.

115. Братусь С.Н. Спорные вопросы теории юридической ответственности / С.Н. Братусь // Советское государство и право. – 1973. – № 4. – С. 27-35.
116. Варул П.А. Методологические проблемы исследования гражданско-правовой ответственности / П.А. Варул. – Таллин: Ээсти раамат, 1986. – 152 с.
117. Яковлев В.Ф. Принуждение в гражданском праве / В.Ф. Яковлев // Проблемы современного гражданского права. Сборник статей / [отв. ред.: В.Н. Литовкин, В.А. Рахмилович]. – М.: Городец, 2000. – С.210-222.
118. Малеин Н.С. Правонарушение: понятие, причина, ответственность / Н.С. Малеин. – М.: Юридическая литература, 1985. – 190 с.
119. Хоменко М.М. Возмещение вреда, причиненного органами государственной власти, их должностными и (или) служебными лицами: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражд. право и гражд. процесс; сем. право; междунар. частн. Право» / М.М. Хоменко. – Київ, 2013. – 21 с.
120. Иоффе О.С. Вина и ответственность по советскому праву / О.С. Иоффе // Советское государство и право. – 1972. – № 9. – С. 34-43.
121. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т.1: Загальні положення / [за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої]. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х.: ФО-П Колісник А.А., 2010. – 320 с.
122. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У двох томах / [за заг. ред. Я.М. Шевченко]. Т. 1. Загальна частина. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 520 с.
123. Травкин А.А. К вопросу о понятии и основании гражданско-правовой ответственности / А.А. Травкин // Юридическая ответственность в советском обществе. – Волгоград, 1974. – Вып. 9.– С. 111-120.
124. Луць В.В. Контракти в підприємницькій діяльності: навч. посіб. – 2-е вид., перероб. і допов. / В.В. Луць. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 576 с.

125. Кодифікація приватного (цивільного) права України / [за ред. проф. А. Довгєрта]. – К.: Український центр правничих студій, 2000. – 226 с.
126. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность / С.Н. Братусь. – М.: Юридическая литература, 1976. – 216 с.
127. Губаєва А.К. Принципы деликтной ответственности / А.К. Губаєва // Осуществление и защита гражданских и трудовых прав: Сб. науч. тр./Изд. Кубан. гос. ун-та. – Краснодар, 1989. – 176 с.
128. Кузнецова Н.С. Гражданско-правовая ответственность: понятие, условия и механизм применения / Н.С. Кузнецова // Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 3 / [под ред. Р.А. Майданика]. – К.: Алерта; КНТ; Центр учебной литературы, 2010. – 332 с.
129. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву / В.А. Тархов. – Саратов, 1973. – 275 с.
130. Шевченко Я.Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних / Я.Н. Шевченко // Шевченко Я.М. Вибрані праці (1964-2012): наукове видання / Я.М. Шевченко. – Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. – 404 с.
131. Басин Ю.Г. Система гражданско-правовых мер, обеспечивающих охрану хозяйственных интересов предприятий / Ю.Г. Басин // Тезисы Всесоюзного совещания – семинара молодых ученых «Гражданское право и защита имущественных интересов граждан и организаций» 24-26 сентября 1986 г. – Алма-Ата, 1986. – С. 3-4.
132. Баринаова Е.В. Понятие, виды и формы гражданско-правовой ответственности за нарушение договорного обязательства / Е.В. Баринаова // Актуальные проблемы гражданского права: Сборник статей. Вып. 6 / [под ред. О.Ю. Шилохвоста]. – М.: Издательство НОРМА, 2003. – С. 274-310.
133. Щєрбина В.С. Господарське право: Підручник. – 2-є вид., перероб. і доп / В.С. Щєрбина. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 592 с.

134. Чернадчук В. До питання щодо оперативно-господарських санкцій / В. Чернадчук, Т. Чернадчук // Підприємництво, господарство і право. – 2001. - № 3. – С.13-15.
135. Вінник О.М. Господарське право: Курс лекцій / О.М. Вінник. – К.: Атіка, 2004. – 624 с.
136. Имущественная ответственность как средство укрепления договорной дисциплины / [под ред. д.ю.н. М.Г. Пронской]. – Минск: Беларусь, 1990. – 96 с.
137. Сарбаш С.В. Исполнение договорного обязательства / С.В. Сарбаш. – М.: Статут, 2005. – 636 с.
138. Боднар Т.В. Договірні зобов'язання в цивільному праві: (Заг. положення): Навч. посіб / Т.В. Боднар. – К.: Юстиніан, 2007. – 280 с.
139. Підлубна Т.М. Право на захист цивільних прав та інтересів: монографія / Т.М. Підлубна. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 192 с.
140. Кот А.А. Меры оперативного воздействия как способ защиты субъективных прав участников договорных отношений / А.А. Кот // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 10 листопада 2011 року. – К.: Алерта, 2012. – С. 246-248.
141. Кот А.А. Способы защиты участников договорных отношений / А.А. Кот // Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 1 / [под ред. Р.А. Майданика]. – К.: Всеукраинская ассоциация издателей «Правова єдність», 2008. – С. 137-148.
142. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: Монографія / [за заг. ред. академіків НАПрН України О.Д. Крупчана та В.В. Луця]. – К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. – 400 с.
143. Закон України «Про заставу» від 02.10.1992 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 47. – Ст. 642.

144. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 29. – Ст. 377.

145. Кодекс цивільного захисту від 02.10.2012 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 34-35. – Ст. 458.

146. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – №№ 9-12. – Ст. 88.

147. Янчук А.В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: автореф. на здобуття наук. ступеня. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цив. право і цив. процес; сім. право; міжн. прив. право» / А.В. Янчук. – Київ, 2011. – 21 с.

148. Алексеев С.С. Гражданское право в период развернутого строительства коммунизма / С.С. Алексеев. – М.: Госюриздат, 1962. – 283 с.

149. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений / В.Ф. Яковлев. – Свердловск, 1972. – 212 с.

150. Стоякин Г.Я. Меры защиты в советском гражданском праве: автореф. на соискание науч. степени канд. юрид. наук.: спец. 12.00.03 «Гражд. право и гражд. процесс» / Г.Я. Стоякин. – Свердловск, 1973. – 22 с.

151. Данилин В.И. Санкции в советском семейном праве / В.И. Данилин // Осуществление и защита имущественных прав гражданских прав граждан и организаций в условиях формирования социалистического правового государства. – Уфа, 1991. – С. 125-132.

152. Попондопуло В.Ф. Динамика обязательственного правоотношения и гражданско-правовая ответственность / В.Ф. Попондопуло. – Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 1985. – 112 с.

153. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.

154. Клименко О.М. До питання про вичерпання національних засобів правового захисту прав людини в Україні / О.М. Клименко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 10 (72). – С. 21-27.
155. Мартиненко П. Місце і роль Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року в конституційно-правовому механізмі України / П. Мартиненко // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 2. – С. 64-72.
156. Посикалюк О.О. Захист особистих немайнових прав фізичної особи Європейським Судом з прав людини / О.О. Посикалюк // Університетські наукові записки. – 2008. - № 3 (27). – С. 124-128.
157. Яковлев А.А. Міжнародно-правове співробітництво у захисті права власності в системі Ради Європи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / А.А. Яковлев. – Харків, 2009. – 20 с.
158. Мармазов В.Є. Захист прав та майнових інтересів у Європейському суді з прав людини: Навчально-практичний посібник / В.Є. Мармазов, П.В. Пушкар; [за ред. Оніщука М.В]. – К.: Видавничий Дім “Юридична Книга”, 2001. – 160 с.
159. Leach P. Taking a Case to the European Court of Human Rights. 3rd ed / P. Leach. – Oxford University Press, 2011. – 619 p.
160. Рішення від 28 липня 1999 р. у справі No. 22774/93 Immobiliare Saffi v Italy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"appno":\["22774/93"\],"itemid":\["001-58292"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).
161. Рішення від 22 грудня 2009 р. у справі No. 14085/04 Sergey Smirnov v Russia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["14085/04"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-96399"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).
162. Муравйов В. Захист прав людини в Європейському Союзі / В. Муравйов, О. Святун // Право України. – 2011. – № 6. – С. 85-100.

163. Consolidated Version of the Treaty on European Union // Official Journal of the European Union. – 30.03.2010. – P. C83/13-C83/45.
164. Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal of the European Union. – 09.05.2008. – P. C115/47-C115/199.
165. Рішення від 02 грудня 1971 року у справі № 5/71 Schöppenstedt v Council // European Court Reports [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61971CJ0005:EN:PDF>.
166. Craig P. EU Law: Text, Cases and Materials / P. Craig, G. de Burca. – Oxford University Press, 2011. – 1155 p.
167. Матвеев Г.К. Вибране / Г.К. Матвеев; [упоряд. В.І. Кисіль]. – К.: Україна, 2008. – 600 с.
168. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 15. – Ст. 1171.
169. Федосеева Г.Ю. Международное частное право: Учебник / Г.Ю. Федосеева. – М.: «Остожье», 1999. – 296 с.
170. Гетьман-Павлова И.В. Международное частное право: Учебник / И.В. Гетьман-Павлова. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 752 с.
171. Международное частное право: Учебник / Л.П. Ануфриева, К.А. Бекашев, Г.К. Дмитриева и др.; [отв. ред. Г.К. Дмитриева]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 688 с.
172. Nicholas B. French Law of Contract / B. Nicholas. – Butterworths, 1982. – 253 p.
173. Давид Р. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В.А. Туманова / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 400 с.

174. Farnsworth E. A. Damages and Specific Relief / E.A. Farnsworth // American Journal of Comparative Law [Електронний ресурс]. – 1979. – No. 27. – P. 247-253. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/biblio/farns.html>.

175. Koskinen J. CISG, Specific Performance and Finnish Law / J. Koskinen // Publication of the Faculty of Law of the University of Turku, Private law publication series [Електронний ресурс]. – 1999. – № 47. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/biblio/koskinen1.html>.

176. Рішення Швейцарського Комерційного Суду від 5 листопада 2002 р. (Handelsgericht) Aargau [OR.2001.00029] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Available online at <<http://cisgw3.law.pace.edu/cases/021105s1.html>>.

177. Параграф 2 Коментарю Секретаріату до ст. 57 проекту конвенції 1978 р. [аналог ст. 61 Віденської конвенції] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/text/secomm/secomm-61.html>.

178. Enderlein F. Rights and Obligations of the Seller under the UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods / F. Enderlein // International Sale of Goods: Dubrovnik Lectures / Petar Sarcevic & Paul Volken eds. [Електронний ресурс]. – Oceana, 1996. – P. 133-201. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/biblio/enderlein1.html>.

179. Enderlein F. International Sales Law: United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods / F. Enderlein, D. Maskow [Електронний ресурс]. – Oceana Publication, 1992. – 454 р. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/biblio/enderlein.html>.

180. Стефанчук Р. Шляхи реформування цивільного законодавства: погляд на захід та схід / Р. Стефанчук // Право України. – 2009. – № 8. – С. 53-61.

181. Луць В. Тенденції розвитку договірної права України в сучасних умовах / В. Луць // Право України. – 2009. – № 8. – С. 8-11.

182. Коментарі та Ремарки до Принципів ЄДП: Ст. 8:101 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/text/peclcomp45.html>.

183. Параграф 8 Коментарю Секретаріату до ст. 65 проекту 1978 р. [аналог ст. 79 Віденської конвенції] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/text/secomm/secomm-79.html>.

184. Bianca C.M. Commentary on the International Sales Law / C.M. Bianca, M.J. Bonnell. – Giuffrè: Milan, 1987. – 886 с.

185. Коментар та Ремарки до Принципів ЄДП: ст. 8:108 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/text/peclcomp79.html>.

186. Принципи міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА (UNIDROIT)) від 01.01.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_920.

187. Ziegel Jacob S. Report to the Uniform Law Conference of Canada on Convention on Contracts for the International Sale of Goods: Comment 2. / S. Ziegel Jacob [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/text/ziegel45.html>.

188. Зыкин И.С. Практика применения средств защиты прав продавца и покупателя по Венской конвенции 1980 г. / И.С. Зыкин // Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров: практика применения в России и за рубежом / Отв. ред. А.С. Комаров. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 288 с.

189. Piliounis P. A. The Remedies of Specific Performance, Price Reduction and Additional Time (Nachfrist) under the CISG: Are these worthwhile changes or additions to English Sales Law? / P.A. Piliounis // Pace International Law Review [Електронний ресурс] – Cambridge, 1999. – No. 12. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/biblio/piliounis.html>.

190. Практика Международного коммерческого арбитражного суда при ТПП РФ за 2004 г. / [сост. М.Г. Розенберг]. – М.: Статут, 2005. – 384 с.

191. Параграф 6 Коментарю Секретаріату до ст. 41 проекту 1978 р. [аналог ст. 45 Віденської конвенції] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/text/secomm/secomm-45.html>.

192. Параграф 6 Коментарю Секретаріату до ст. 57 проекту 1978 р. [аналог ст. 61 Віденської конвенції] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/text/secomm/secomm-61.html>.
193. Параграфи 4, 5 Коментарю Секретаріату до ст. 43 проекту 1978 р. [аналог ст. 47 Віденської конвенції] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/text/secomm/secomm-47.html>.
194. Параграфи 4, 5 Коментарю Секретаріату до ст. 59 проекту 1978 р. [аналог ст. 63 Віденської конвенції] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cisgw3.law.pace.edu/cisg/text/secomm/secomm-63.html>.
195. Bernard A. The Vienna Sales Convention and the Lex Mercatoria / A. Bernard // *Lex Mercatoria and Arbitration*, rev. ed., [T. Carboneau ed.]. – Juris Publishing. 1998. – № 47. – pp. 173-194.
196. Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров: комментарий. – М.: Юридическая литература, 1994. – 315 с.
197. Рішення від 06 жовтня 1976 року у справі № 12/76 Tessili v Dunlop // *European Court Reports* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61976CJ0012:EN:PDF>.
198. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М: Юридическая литература, 1974. – 351 с.
199. Єрмоленко В. Об'єкт у структурі правовідносин / В. Єрмоленко // *Юридична Україна*. – 2004. – №1. – С. 11-15.
200. Свидерский В.И. О диалектике элементов и структуры в объективном мире и в познании / В.И. Свидерский. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 275 с.
201. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
202. Толстой Ю.К. К теории правоотношения / Ю.К. Толстой. – Л.: Издательство Ленинградского Университета, 1959. – 88 с.
203. Гнатущенко Ю.В. Деякі аспекти генезису правовідносин / Ю.В. Гнатущенко // *Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. – 2006. – Вип. 31. – С. 58-65.

204. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе. – Л.: Издательство Ленинградского Университета, 1949. – 144 с.
205. Иванов Р.Л. Правоотношение как форма реализации права / Р.Л. Иванов // Вестник Омского университета. Серия «Право». – 2009. - № 4 (21). – С. 30-41.
206. Шабаева О.А. Общая характеристика механизма правового регулирования / О.А. Шабаева // Вестник Бурятинского Госуниверситета. – 2011. - № 2. – С. 214-219.
207. Передерієв Є. Фундаментальна категорія «правовідносини» у системах права / Є. Передерієв // Право України. – 2007. - № 10. – С. 118-120.
208. Корецкий В.И. Гражданское право и гражданские правоотношения в СССР / В.И. Корецкий. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 128 с.
209. Вавилин Е.В. Концептуальные вопросы осуществления и защиты гражданских прав / Е.В. Вавилин // Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2008. – Том 150, кн. 5. – С. 116-122.
210. Дудин А.П. Объект правоотношения (вопросы теории) / А.П. Дудин. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1980. – 81 с.
211. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / [за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика]. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.
212. Цивільне право. Практикум: навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. та доп. / [за ред. Р.А. Майданика (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, О.В. Дзери]. – К.: Правова єдність, 2009. – 752 с.
213. Буянов Ю.Г. Правовая природа содержания гражданского правоотношения как разновидности правового отношения / Ю.Г. Буянов // Вестник Чебоксарского кооперативного института. – 2010. - № 1. – С. 112-116.
214. Завальна Ж. Об'єкт цивільних правовідносин / Ж. Завальна // Юридична Україна. – 2006. – № 7. – С. 36-39.

215. Ходико Ю. Проблема визначення об'єкта зобов'язального правовідношення / Ю. Ходико // Вісник прокуратури. – 2008. – № 9 (87). – С. 113-121.

216. Иоффе О.С. Спорные вопросы учения о правоотношении / О.С. Иоффе // Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». – М.: Статут, 2000. – 777 с.

217. Шимон С.І. Об'єкт і предмет договору і цивільного правовідношення: нотатки до наукової дискусії / С.І. Шимон // Юридична Україна. – 2011. - № 4. – С. 58-64.

218. Вавилин Е.В. Правоотношение: понятие, структура и содержание / Е.В. Вавилин // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвеевські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 жовтня 2012 року: Т. 1. – К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. – С. 73-81.

219. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву / М.М. Агарков. – М.: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1940. – 192 с.

220. Белов В.А. Объект субъективного гражданского права, объект гражданского правоотношения и объект гражданского оборота: содержание и соотношение понятий / В.А. Белов // Объекты гражданского оборота: Сборник статей / [отв. ред. М.А. Рожкова]. – М.: Статут, 2007. – С. 6-77.

221. Томаров И.Е. К вопросу о природе и системе объектов гражданских правоотношений и объектов интеллектуального правоотношения / И.Е. Томаров // Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 2 / [под ред. Майданика Р.А.]. – К.: Алерта; КНТ; Центр учебной литературы, 2009. – С. 78-95.

222. Синайский В.И. Русское гражданское право / В.И. Синайский. – Вып. 2: Обязательственное, семейное и наследственное право. – К., 1918. – 300 с.

223. Ходико Ю. Співвідношення об'єкта цивільних правовідносин (прав) та об'єкта цивільно-правового договору / Ю. Ходико // Юридична Україна. – 2009. – № 3. – С. 52-57.
224. Белов В.А. Гражданское право. Общая и Особенная части: учебник / В.А. Белов. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – 960 с.
225. Ківалова Т.С. Об'єкти та зміст правовідносин відшкодування шкоди / Т.С. Ківалова // Юридический вестник. – 2008. – № 3. – С. 26-33.
226. Погребной И.М. Теория права: Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. / И.М. Погребной. – Харьков: Государственное специализированное издательство «Основа», 2003. – 128 с.
227. Чеговадзе Л.А. Структура и состояние гражданского правоотношения / Л.А. Чеговадзе. – М.: Статут, 2004. – 542 с.
228. Кузьмин И.А. Объект материального правоотношения юридического ответственности / И.А. Кузьмин // Вестник ВГУ. Серия: Право. – 2013. – № 1. – С. 92-100.
229. Храпунова Е.А. К вопросу места состояний в системе юридических фактов, влекущих возникновение, изменение и прекращение гражданских правоотношений / Е.А. Храпунова // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. – 2012. – № 2 (21). – С. 78-81.
230. Вільнянський С.Й. Загальне вчення про зобов'язання / С.Й. Вільнянський // Антологія української юридичної думки. В 10 т. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – С. 464-485.
231. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве / О.А. Красавчиков. – М.: Госюриздат, 1958. – 182 с.
232. Постанова Харківського апеляційного господарського суду від 21 березня 2012 р. у справі № 5021/629/2011нр. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22483126>.
233. Гонгало Б.М. Основания изменения жилищных правоотношений: автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата. юрид. наук.: 12.00.03

«Гражд. право и гражд. процесс» / Б.М. Гонгало; Свердловск, Свердловский юр.институт – Свердловск, 1984. – 20 с.

234. Басин Ю.Г. Вопросы советского жилищного права / Ю.Г. Басин. – Алма-Аты: Издательство Казахского университета, 1963. – 244 с.

235. Иоффе О.С. Обязательственное право / О.С. Иоффе. – М.: Юридическая литература, 1975. – 872 с.

236. Соколов С.П. Изменение жилищных правоотношений: автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата. юрид. наук: 12.00.03 «Гражд. право и гражд. процесс» / С.П. Соколов; Белорусский государственный университет им. В.И. Ленина. – Минск, 1988. – 20 с.

237. Мананкова Р.П. Правоотношение общей долевой собственности граждан по советскому законодательству: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: специальность 712 «Гражд. право и гражд. процесс» / Р.П. Мананкова; Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР, Томский государственный университет им. В.В. Куйбышева. – Томск, 1970. – 33 с.

238. Слепнев А.В. Соотношение субъекта права и субъекта правоотношения / А.В. Слепнев // История государства и права. – 2007. – № 24. – С. 38-40.

239. Ельбрехт В.В. Припинення договору страхування майна фізичних осіб / В.В. Ельбрехт // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2008. – Випуск 435. Правознавство. – С. 53-57.

240. Постанова Верховного Суду України від 22 травня 2007 року // Господарське судочинство. Судова практика у господарських справах. – 2007. – № 11. – С. 67-72.

241. Рахвалова М.Н. Изменение и прекращение жилищных правоотношений, основанных на завещательном отказе / М.Н. Рахвалова // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 300-1. – С. 162-165.

242. Носік Ю.В. Підстави виникнення, зміни та припинення прав на комерційну таємницю в Україні / Ю.В. Носік // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. - № 1 (51). – С. 86-94.

243. Маркин А.В. Юридическая ответственность и правоотношение / А.В. Маркин // Вектор науки ТГУ. – 2010. - № 2 (12). – С. 79-81.

244. Кожевников В.В. Проблемы классификации правоотношений / В.В. Кожевников // Вестник Омского университета. Серия «Право». – 2010. – № 3 (24). – С. 14-16.

245. Червонюк В. И. Теория государства и права: учебник / В. И. Червонюк. - М.: ИНФРА-М, 2006. – 704 с.

246. Ухвала Севастопольського апеляційного господарського суду від 20 жовтня 2010 р. у справі № 5002-33/3428-2010. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/12183689>.

247. Исаков В.Б. Юридические факты в советском праве / В.Б. Исаков. – М.: Юридическая литература, 1984. – 144 с.

248. Безик К.С. Одностороннее изменение и расторжение договоров в гражданском праве Российской Федерации: монография / К.С. Безик. – Иркутск: Издательство ИГУ, 2012. – 220 с.

249. Постанова Вищого господарського суду України «Про стягнення інфляційних збитків за договором про створення (передачу) науково-технічної продукції та договором уступки права вимоги» від 22 листопада 2006 р. у справі № 10/76-06 [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.

250. Постанова Вищого господарського суду України «Про стягнення кредиторської заборгованості» від 16 грудня 2009 р. у справі № 10/196-09 [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.

251. Постанова Вищого господарського суду України «Про стягнення суми боргу у зв'язку з неналежним виконанням договорів» від 31 березня 2010

р. у справі № 7/574 [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.

252. Гражданское право: учебник: Том 1 / [под ред. А.П. Сергеева]. – М.: ТК Велби, 2009. – 1008 с.

253. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву / М.М. Агарков // Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. Том 1 / М.М. Агарков. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – 490 с.

254. Ровный В.В. Объект гражданского правоотношения: уровень разработки проблемы и вариант её решения / В.В. Ровный // Цивилистические исследования: ежегодник гражданского права / [под ред. Б.Л. Хаскельберга, Д.О. Тузова]. – М.: Статут, 2006. – Вып. 2. – С. 398-427.

255. Обзор практики применения арбитражными судами статьи 414 Гражданского кодекса Российской Федерации: информационное письмо Президиума Высшего Арбитражного Суда РФ от 21 декабря 2005 г. № 103 // Вестник Высшего Арбитражного Суда РФ. – 2006. - № 4. – С. 100-107.

256. Постановление Федерального арбитражного суда Северо-Западного округа от 26 декабря 2000 г. Дело № А56-21261/2000 [Электронный ресурс] // КонсультантПлюс: справочная правовая система.

257. Зуєвич Л.Л. Про відсутність новації у разі відсутності припинення первісного зобов'язання новим / Л.Л. Зуєвич // Вісник господарського судочинства. – 2011. – № 4. – С. 42-45.

258. Цивільне право України: В 2-х томах. Том 1: Підручник / [за ред. д-ра юрид. наук, проф. Є.О. Харитонова, канд. юрид. наук Н.Ю. Голубевої]. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 832 с.

259. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / [за відповід. ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця]. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – Т. 1. – 832 с.

260. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Н.И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 293 с.

261. Иоффе О.С. Спорные вопросы учения о правоотношении / О.С. Иоффе. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 234 с.
262. Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49 (03.12.91). – Ст. 682.
263. Кравчук В.М. Припинення корпоративних правовідносин в господарських товариствах: Монографія / В.М. Кравчук. – Львів: Край, 2009. – 464 с.
264. Иванов В.В. К вопросу о сущности юридических фактов / В.В. Иванов // Вектор науки ТГУ. Серия: Юридические науки. – 2013. – № 1 (12). – С. 12-13.
265. Карасева М.В. Финансовое правоотношение. Монография / М.В. Карасева. – М.: НОРМА, 2001. – 288 с.
266. Гогин А.А. Правонарушение как юридический факт, обуславливающий правоотношение юридической ответственности / А.А. Гогин // Вектор науки ТГУ. – 2011. – № 1 (4). – С. 54-58.
267. Постанова Одеського апеляційного господарського суду від 22 лютого 2011 р. у справі № 5/216/10. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/14104053>.
268. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 31 травня 2012 р. у справі № 5011-33/3066-2012. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24487926>.
269. Спасибо-Фатєєва І.В. Розірвання договору: підстави, порядок, наслідки / І.В. Спасибо-Фатєєва // Право України. – 2012. – № 9. – С. 102-109.
270. Фісатіді Г. Підстави, способи та наслідки розірвання договорів / Г. Фісатіді // Юридичний радник. – 2008. – № 5 (25). – С. 65-66.
271. Калаур І.Р. Способи, підстави та порядок розірвання договору найму (оренди): окремі аспекти цивільно-правового регулювання / І.Р. Калаур // Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність,

перспектива. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Одеса, 19-20 квітня 2012 року. – К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. – С. 284-286.

272. Бондаренко С.С. Угроза нарушения гражданских прав / С.С. Бондаренко // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. – 2009. – Т. 57. – № 7. – С. 140-145.

273. Дмитриева Л.М. Вопросы взаимодействия субъективных прав и обязанностей в гражданском правоотношении / Л.М. Дмитриева // Вестник Северо-Осетинского государственного университета им. К.Л. Хетагурова. Общественные науки. – 2011. – № 4. – С. 144-147.

274. Бутнев В.В. Несколько замечаний к дискуссии о теории охранительных правоотношений / В.В. Бутнев // Вопросы теории охранительных правоотношений. Материалы научной конференции. – Ярославль: Изд-во Ярославского ун-та, 1991 – С. 7-10.

275. Гришко О.С. Порухення договірної зобов'язання: поняття, види, правові наслідки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О.С. Гришко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2014. – 18 с.

276. Міхно О.І. Припинення договору за цивільним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О.І. Міхно. – Київ, 2007. – 23 с.

277. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия / Н.В. Рабинович. – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1960. – 171 с.

278. Кот А.А. Институт признания сделки недействительной и его место в системе способов защиты гражданских прав / А.А. Кот // Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 4 / [под ред. Р.А. Майданика]. – К.: Алерта; ПУЛ, 2011. – С. 148-162.

279. Рішення апеляційного суду Львівської області від 13 березня 2012 року у справі № 22-ц-552/12. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26818696>.

280. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 08 лютого 2012 року у справі № 4/270-13/68. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21427161>.

281. Егорова М.А. Признание сделки недействительной на будущее время как способ защиты гражданских прав / М.А. Егорова // Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Одеса, 19-20 квітня 2012 року. – К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. – С. 251-254.

282. Бородовський С. Окремі питання зміни і розірвання договору в цивільному праві України / С. Бородовський // Право України. – 2005. - № 3. – С. 43-46.

283. Процьків Н.М. Поняття розірвання цивільно-правового договору / Н.М. Процьків // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2007. – Випуск 385. Правознавство. – С. 40-44.

284. The Civil Code of the Netherlands / [Hans Warendorf, Richard Thomas and Ian Curry-Sumner (eds.)]. – Wolters Kluwer, 2013. – 1301 p.

285. Енциклопедія цивільного права України / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; [відп. ред. Я.М. Шевченко]. – К.: Ін Юре, 2009. – 952 с.

286. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: 2-е изд., изм. и доп / В.Н. Хропанюк. – М.: Интерстиль, 2000. – 382 с.

287. Донцов С.Е. Гражданско-правовые внедоговорные способы защиты социалистической собственности / С.Е. Донцов. – М.: Юридическая литература, 1980. – 144 с.

288. Постанова Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 22 листопада 2010 р. у справі № В25/11505-10 // Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/12456377>.

289. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 16 листопада 2011 р. у справі № 7/225 // Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19919014>.

290. Конверський А.Є. Логіка: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / А.Є. Конверський. – К.: Четверта хвиля, 1998. – 272 с.

291. Боднар Т.В. Способи припинення зобов'язань / Т.В. Боднар // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1999. – Випуск 45. Правознавство. – С. 72-83.

292. Постанова Львівського апеляційного господарського суду від 08 лютого 2010 р. у справі № 5/64-93. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/8084811>.

293. Постанова Одеського апеляційного господарського суду від 11.01.2011 р. у справі № 4/131/10. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13503327>.

294. Постанова Одеського апеляційного господарського суду від 22 лютого 2011 р. у справі № 5/216/10. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/14104053>.

295. Постанова Вищого господарського суду України від 02 березня 2006 р. у справі N 20/213 [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.

296. Постанова Вищого господарського суду України від 29 червня 2011 р. у справі № 4/1043-10 [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.

297. Постанова Верховного Суду України від 22 травня 2007 р. // Господарське судочинство. Судова практика у господарських справах. – 2007. – № 11. – С. 67-72.

298. Постанова Вищого господарського суду України від 14 січня 2009 р. у справі № 4/194/07 [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.

299. Бородовський С. Деякі питання укладення, зміни і розірвання договору в цивільному праві України / С. Бородовський // Юридична Україна. – 2005. – № 1. – С. 23-26.

300. Заменгоф З. М. Изменение и расторжение хозяйственных договоров / З.М. Заменгоф. – М.: Юридическая литература, 1967. – 144 с.

301. Присяжнюк А. Розірвання цивільно-правового договору як підстава припинення зобов'язання за новим Цивільним кодексом України / А. Присяжнюк // Юридична Україна. – 2004. – № 12. – С. 58-62.

302. Блащук А.М. Припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / А.М. Блащук; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2006. – 20 с.

303. Боднар Т.В. Основания, механизм реализации и правовые последствия одностороннего отказа в договорных отношениях / Т.В. Боднар // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 10 листопада 2011 року. – К.: Алерта, 2012. – С. 18-20.

304. Бородовський С. Щодо укладення, зміни і розірвання договору в цивільному праві / С. Бородовський // Право України. – 2004. – № 12. – С. 80-82.

305. Бородовський С.О. Укладення, зміна та розірвання договору у цивільному праві України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / С.О. Бородовський; Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2005. – 19 с.

306. Гражданское право: В 2 т. Том II. Полутом I.: Учебник / [отв. ред. проф. Е.А. Суханов]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во БЕК, 2002. – 704 с.

307. Оболонкова Е.В. Односторонний отказ от исполнения обязательства: пределы использования и соотношение с другими способами прекращения договорных обязательств / Е.В. Оболонкова // Журнал российского права. – 2007. – № 2. – С. 75-83.

308. Покровский Б.В. О расторжении договора по советскому гражданскому праву / Б.В. Покровский // Республиканская научная конференция на тему: Гражданское и гражданско-процессуальное законодательство Казахской ССР, 2-4 сентября 1965 г. Тезисы докладов и научных сообщений. – Алма-Ата, 1965. – С. 77-79.

309. Коссаk В. Зміна та розірвання договорів (контрактів) / В. Коссаk // Вісник Центру комерційного права. – 2001. – № 2. – С. 8-9.

310. Сібільов М.М. Динаміка договірних зобов'язань / М.М. Сібільов // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1 (40). – С. 79-88.

311. Антонюк О.І. Право на односторонню відмову від зобов'язання та односторонню зміну його умов / О.І. Антонюк // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 2. – С. 15-18.

312. Каменецкая М.С. Расторжение гражданско-правового договора по законодательству Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Каменецкая Мария Сергеевна; Московский государственный университет экономики, статистики и информатики. – М., 2003. – 168 с.

313. Немченко С. Цивільно-правова характеристика відмови від виконання договору / С. Немченко // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 1. – С. 3-5.

314. Морандьер Л. Жюллио де ла. Гражданское право Франции. Т. 2 / Л. Жюллио де ла Морандьер. – М.: Изд-во Иностранная литература, 1960. – 728 с.

315. Чистяков К.Е. Изменение и расторжение гражданско-правового договора: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Чистяков Кирилл Евгеньевич; Томский государственный университет. – Томск, 2002. – 192 с.

316. Соменков С.А. Расторжение договора в гражданском обороте: теория и практика / С.А. Соменков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: МЗ-Пресс, 2005. – 208 с.

317. Лисюкова Е.А. Пределы свободы договора в Гражданском кодексе Российской Федерации и Принципах международных коммерческих договоров / Е.А. Лисюкова // Актуальные проблемы гражданского права: Сборник статей. Вып. 4 / [под ред. проф. М.И. Брагинского]. – М.: Изд-во НОРМА, 2002. – С. 287-305.

318. Ансон В. Договорное право / В. Ансон. – М.: Юридическая литература, 1984. – 464 с.

319. Постанова Верховного Суду України від 08.05.2012 р. у справі № 3-26гс12 «Про розірвання договору оренди, зобов'язання повернути орендоване майно та стягнення заборгованості з орендної плати й пені» // Юридическая практика. – 2012. – № 25. – С. 27-28.

320. Постанова Вищого господарського суду України від 27.12.2011 р. у справі № 5021/966/2011 «Про розірвання договору оренди, зобов'язання повернути орендоване майно та стягнення заборгованості з орендної плати й пені» [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.

321. Подколзін І.В. Збитки та їх відшкодування в договірному праві України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І.В. Подколзін; КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – 20 с.

322. Карапетов А.Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве / А.Г. Карапетов. – М.: Статут, 2007. – 876 с.

323. Гражданское право: учебник для вузов. Ч. 1 / [под общ. ред. Т.И. Илларионовой, Б.М. Гонгалю, В.А. Плетнева]. – М.: Норма, 2001. – 453 с.

324. Теория государства и права / [под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова]. – М.: Норма-Инфра, 1998. – 570 с.

325. Зверева Е.А. Ответственность предпринимателя за нарушение договорных обязательств / Е.А. Зверева. – М.: Юридическим Дом «Юстицинформ», 1999. – 101 с.

326. Егорова М.А. Односторонний отказ от исполнения гражданско-правового договора / М.А. Егорова. – М.: Статут, 2008. – 508 с.

327. Асланян Н.П. Очерки о цивилистическом значении понятия «эквивалентность» / Н.П. Асланян, Н.С. Богуш, Т.В. Ламм. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2012. – 196 с.

328. Бару М.И. Возмездность и безвозмездность в советском гражданском праве: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: специальность 712 «Гражд. право и гражд. процесс» / М.И. Бару; Всесоюзный институт юридических наук. – М., 1957. – 31 с.

329. Ровный В.В. Гражданско-правовая ответственность (теоретический этюд): учеб. Пособие / В.В. Ровный. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 1997. – 70 с.

330. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / [за відповід. ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця]. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – Т. II. – 1088 с.

331. Цивільний кодекс України: Коментар. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2003. – 856 с.

332. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 2. - 896 с.

333. Гонгало Б.М. Учение об обеспечении обязательств / Б.М. Гонгало. – М.: Статут, 2004. – 222 с.

334. Бутнев В.В. Юридическая ответственность как способ защиты субъективных прав и интересов / В.В. Бутнев // Понятийный аппарат науки советского гражданского права и процесса и терминология законодательных актов. Сборник научных трудов. – Тверь: Издательство Тверского государственного университета, 1991. – С. 60-66.

335. Договірне право України. Особлива частина: навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін.; [за ред. О.В. Дзери]. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 1200 с.
336. Тилик Т. Правові підстави припинення житлових відносин / Т. Тилик // Юридична Україна. – 2009. – № 3. – С. 46-51.
337. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 30. – Ст. 379.
338. Харитонов Є.О. Нариси теорії цивілістики (поняття та концепти): Монографія / Є.О. Харитонов. – О.: Фенікс, 2008. – 464 с.
339. Юридична відповідальність (цивілістичні аспекти) / [за ред. Н.І. Титової]. – Львів: Видавниче об'єднання «Вища школа», 1975. – С. 3-17.
340. Алексеев С.С. Проблемы теории права: Основные вопросы теории социалистического права. Курс лекций в 2-х томах. Том. 1 / С.С. Алексеев. – Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. – 396 с.
341. Проблемы общей теории права и государства. Учебник для вузов / [под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца]. – М.: Норма, 2004. – 832 с.
342. Теория государства и права / [под ред. В.К. Бабаева]. – М.: Юристъ, 2003. – 592 с.
343. Кархалев Д.Н. Охранительное гражданское правоотношение / Д.Н. Кархалев. – М.: Статут, 2009. – 332 с.
344. Григорьева М.А. Проблема классификации гражданских правоотношений на регулятивные и охранительные / М.А. Григорьева // Вестник Красноярского государственного аграрного университета. – 2010. – № 7. – С. 169-179.
345. Явич Л.С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / Л.С. Явич. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 207 с.

346. Филатов Е.Ю. Понятие юридической ответственности / Е.Ю. Филатов // Научный вестник Омской академии МВД России. – 2009. – № 3 (34). – С. 50-56.

347. Кархалев Д.Н. Соотношение мер защиты и мер ответственности в гражданском праве России: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.03 / Кархалев Денис Николаевич. – Екатеринбург, 2003. – 180 с.

348. Басин Ю.Г. Оперативные санкции как средство защиты гражданских прав / Ю.Г. Басин, А.Г. Диденко // Басин Ю.Г. Избранные труды по гражданскому праву / Ю.Г. Басин; [составление, вступительная статья И.П. Грешникова]. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003 – С. 418-426.

349. Басин Ю.Г. Имущественная ответственность и оперативные санкции в системе хозяйственного механизма / Ю.Г. Басин, А.Г. Диденко // Правоведение. – 1984. – № 3. – С. 24-34.

350. Свердлык Г. Способы самозащиты гражданских прав и их классификация / Г. Свердлык, Э. Страунинг // Хозяйство и право. – 1999. – № 1. – С. 35-41.

351. Гражданское право: В 2 Т. Том 1: Учебник / [отв. ред. Е.А. Суханов]. - М.: Волтерс Клувер, 2004. – 544 с.

352. Комментарий к Гражданскому кодексу РФ части первой (постатейный) / [отв. ред. О.Н. Садилов]. – М.: Юридическая фирма КОНТРАКТ; ИНФРА-М, 2003. – 940 с.

353. Стецюк Л.Л. Способи самозахисту в цивільному праві України: Монографія / Л.Л. Стецюк. – Хмельницький: ХмЦНП, 2012. – 241 с.

354. Стецюк Л.Л. Самозахист як форма захисту цивільних прав / Л.Л. Стецюк // Університетські наукові записки. – 2008. - № 3 (27). – С. 151-158.

355. Яроцький В.Л. Проблеми застосування захисту та самозахисту суб'єктивних цивільних прав / В.Л. Яроцький // Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива. Матеріали міжнародної

науково-практичної конференції, Одеса, 19-20 квітня 2012 року. – К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. – С 64-67.

356. Джуринський О. Поняття, способи та межі самозахисту / О. Джуринський // Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23 квітня 2010 року). – К., 2010. – Ч. I. – С. 279-281.

357. Морозюк А. Самозахист як неюрисдикційна форма захисту суб'єктивних цивільних прав / А. Морозюк // Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23 квітня 2010 року). – К., 2010. – Ч. I. – С. 331-332.

358. Гражданский кодекс Республики Казахстан. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – 1029 с.

359. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: Монографія / О.І. Антонюк. – Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. – 220 с.

360. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / [за ред. В.М. Коссака]. – К.: Істина, 2004. – 976 с.

361. Полякова О. Розірвання договору за рішенням суду / О. Полякова // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 3. – С. 32-35.

362. Иоффе О.С. Основы советского гражданского законодательства / О.С. Иоффе, Ю.К. Толстой. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1962. – 216 с.

363. Папулов А.Г. Место прекращения или изменения правоотношений в системе способов защиты гражданских прав / А.Г. Папулов // Четвертый пермский международный конгресс ученых-юристов: материалы

международной научно-практической конференции (г. Пермь, Пермский государственный национальный исследовательский университет, 18-19 октября 2013 г.) / [отв. ред. О.А. Кузнецова]; Пермский государственный национальный исследовательский университет. – Пермь, 2013. – С. 148-149.

364. Ярова Т. Критерії розмежування способів захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів / Т. Ярова // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 8. – С. 12-15.

365. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 05 липня 2011 року у справі № 38/35 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16949891>.

366. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 07 вересня 2011 року у справі № 54/66 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18213833>.

367. Постанова Харківського апеляційного господарського суду від 24 листопада 2010 р. у справі № 55/143-10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/12555908>.

368. Постанова Київського міжобласного апеляційного господарського суду від 16 лютого 2010 р. у справі № 8/127-09 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10065524>.

369. Постанова Одеського апеляційного господарського суду від 25 вересня 2012 р. у справі № 5017/1462/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26184940>.

370. Горбачова Л.П. Здійснення захисту цивільних прав та інтересів судом: узагальнення судової практики застосування статті 20 Господарського кодексу України та статті 16 Цивільного кодексу України / Л.П. Горбачова, В.В. Афанасьєв, О.Д. Бережна // Актуальні питання цивільного та господарського права. – 2010. – № 3 (22). – С. 70-110.

371. Постанова Верховного Суду України від 21 травня 2012 р. у справі № 6-69цс11 [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.

372. Постанова Верховного Суду України від 21 травня 2012 р. у справі № 6-88цс11 // Вісник Верховного Суду України. – 2012. – № 8. – С. 14-16.

373. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин» від 27.09.2012 р. № 10-1393/0/4-12 // Юридичний вісник України. – 2012. – № 46. – С. 6-9.

374. Михальнюк О.В. Припинення правовідношення поруки як спосіб захисту прав поручителя в сучасній практиці вирішення цивільних та господарських справ / О.В. Михальнюк // Вісник господарського судочинства. – 2010. – № 5. – С. 90-99.

375. Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 355 ЦПК України, за I півріччя 2012 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2012. – № 12. – С. 4-13.

376. Постанова Верховного Суду України від 5 грудня 2012 року у справі № 6-147цс12 // Юридическая практика. – 2013. – № 1-2. – С. 25-26.

377. Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 355 ЦПК України, за II півріччя 2012 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2013. – № 4. – С. 7-17.

378. Постанова Харківського апеляційного господарського суду від 31 липня 2012 р. у справі № 18/546/12 // Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25552824>.

379. Майданик Р.А. Квалификация способов защиты гражданских прав и интересов судом в Украине: теория и практика / Р.А. Майданик // Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 4./ [под ред. Р.А. Майданика]. – К.: Алерта; ПУЛ, 2011. – С. 107-147.

380. Ярема А.Г. Правова оцінка належності способів захисту цивільних прав у рішеннях Верховного Суду України / А.Г. Ярема // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські

цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 10 листопада 2011 року. – К.: Алерта, 2012. – С. 92-95.

381. Лаврін О. Захист прав суб'єктів господарювання, його форми та способи / О. Лаврін // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 11. – С. 56-59.

382. Пашук Т. Ефективність юридичних засобів захисту прав людини: загальнотеоретичні проблеми дослідження / Т. Пашук // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 1 (44). – С. 191-201.

383. Пашук Т. Юридичні засоби захисту прав людини: спеціальні умови ефективності (за матеріалами рішень Європейського Суду з прав людини щодо України та інших держав) / Т. Пашук // Українське право. – 2007. - № 1. – С. 40-56.

384. Перепелюк В. Ефективність способів захисту прав особи як показник якості матеріального закону / В. Перепелюк // Юридична Україна. – 2009. – № 11. – С. 37-40.

385. Клименко С.В. Захист цивільних прав та інтересів при здійсненні суб'єктивного права фізичними особами / С.В. Клименко, Г.О. Ільченко // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2006. – № 6 (29). – С. 119-124.

386. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права / Г.Ф. Шершеневич. – Тула: Автограф, 2001. – 720 с.

387. Томашевич В.А. Учебник законоведения для гимназий и реальных училищ / В.А. Томашевич. – М.: Издание товарищества И.Д. Сытина, 1915. – 208 с.

388. Мейер Д.И. Русское гражданское право / Д.И. Мейер. – М.: Статут, 1997. – Ч. 2. – 450 с.

389. Михальнюк О.В. Поручка у цивільному праві: теорія та практика: Монографія / О.В. Михальнюк. – К.: КНТ, 2008. – 268 с.

390. Постанова Верховного Суду України від 21 травня 2012 року у справі № 6-18цс11 // Вісник Верховного Суду України. – 2013. – № 1. – С. 12-14.

391. Бринцев О. Визнання права як спосіб його захисту в цивільному законодавстві України / О. Бринцев // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 1(36). – С. 80-85.
392. Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права / В.И. Серебровский. – М.: Издательство АН СССР, 1953. – 237 с.
393. Підлубна Т.М. Визнання права як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів / Т.М. Підлубна // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 4. – С. 77- 80.
394. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: монографія / М.О. Стефанчук. – К.: КНТ, 2008. – 184 с.
395. Бабаев А.Б. Проблема секундарных прав в российской цивилистике: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражд. право; предпр. право; сем. право; межд. частн. право» / А.Б. Бабаев. – М., 2006. – 22 с.
396. Певзнер А.Г. Понятие гражданского правоотношения и некоторые вопросы теории субъективных гражданских прав / А.Г. Певзнер // Вопросы гражданского права. Ученые записки ВЮЗИ. – Вып. V. – М., 1958. – С. 22-34.
397. Крашенинников Е.А. К учению о гражданско-правовых обязанностях / Е.А. Крашенинников // Вопросы теории юридических обязанностей. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1988. – С. 6-8.
398. Зеккель Э. Секундарные права в гражданском праве / Э. Зеккель; [пер. с нем. Е.Ю. Самойлова, Е.А. Леонтьевой, В.П. Леонтьевой] // Вестник гражданского права. – 2007. – № 2. – С. 205-252.
399. Алексеев С.С. Общая теория права: курс. В 2 т. / С.С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1982. – Т. 2. – 360 с.
400. Певзнер А.Г. Понятие и виды субъективных гражданских прав / А.Г. Певзнер // Вопросы гражданского права. Ученые записки ВЮЗИ. – Вып. X. – М., 1960. – С. 3-51.

401. Стефанчук Р.О. Особиста свобода та право на свободу: цивільно-правові аспекти / Р.О. Стефанчук // Університетські наукові записки. – 2007. – № 2 (22). – С. 170-177.

402. Серегина О.Л. Понятие иска о признании права собственности как одного из наиболее эффективных способов ее защиты: необходимость его законодательного закрепления / О.Л. Серегина // Актуальные проблемы российского права. – 2008. – № 1. – С. 234-239.

403. Петрушкин В.А. Иск о признании права (обременения) отсутствующим в системе способов защиты прав на недвижимость / В.А. Петрушкин // Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки. – 2013. – Том 155, кн. 4. – С. 137-144.

404. Латыпов Д.Н. Проблема определения понятия признания права как способа защиты гражданских прав / Д.Н. Латыпов // Актуальные проблемы российского права. – 2010. – № 1. – С. 177-186.

405. Ткаченко А.А. Признание права собственности на самовольную постройку: вопросы теории и практики / А.А. Ткаченко // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2011. – № 74 (10). – С. 560-575.

406. Люшня А.В. Правовая природа судебного признания права собственности / А.В. Люшня // Вестник Высшего арбитражного суда Российской Федерации. – 2007. – № 5. – С. 11-15.

407. Гудым В.Н. Признание прав и обязанностей в системе правовых гарантий защиты налогоплательщиков / В.Н. Гудым // Российский юридический журнал. – 2009. – № 3. – С. 67-70.

408. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 13 червня 2012 р. у справі № 5011-22/2319-2012. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25160726>.

409. Costa J.-P. The European Court of Human Rights and Its Recent Case Law / J.-P. Costa // Texas International Law Journal. – 2003. – № 38. – P. 455-468.

410. Chalmers D. *European Union Law: Text and Materials* / D. Chalmers. – Cambridge University Press, 2006. – 1235 p.
411. Raitio J. *The Principle of Legal Certainty in EC Law* / J. Raitio. – Springer, 2003. – 398 p.
412. Притыка Д.Н. Научно-практический комментарий к гражданскому законодательству Украины: В 4 т. / Д.Н. Притыка, В.Я. Карабань, В.Г. Ротань. – Севастополь: Институт юридических исследований, 2000. – Т. 1. – 943 с.
413. Кондрат И.Н. Статика и динамика механизма реализации защиты прав и законных интересов субъектов гражданского правоотношения / И.Н. Кондрат, Н.Н. Костюк // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2006. - № 2 (30). – С. 213-218.
414. Постанова Вищого господарського суду України від 29 квітня 2008 р. у справі № 05-6-6/418 [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН.
415. Зайцев И.М. Структура спора о праве / И.М. Зайцев // Вопросы теории охранительных правоотношений. Материалы научной конференции. – Ярославль, 1991. – С. 22-25.
416. Харчук В. Визнання договору неукладеним як один із способів захисту цивільних прав та інтересів судом / В. Харчук // Юридичний журнал. – 2010. – № 2 (92). – С. 54-56.
417. Постанова Вищого господарського суду України від 27 жовтня 2010 р. у справі № 17/67д/10. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/12010550>.
418. Постанова Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 1 жовтня 2010 р. у справі № 17/41. – Режим доступу [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10061238>.
419. Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 12.03.2009 р. № 01-08/163 «Про деякі питання, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів України у другому півріччі 2008 року щодо

застосування норм Господарського процесуального кодексу України» // Вісник господарського судочинства. – 2009. – № 3. – С. 68-82.

420. Постанова Верховного Суду України від 13 липня 2004 р. у справі № 10/732 // Вісник господарського судочинства. – 2005. – № 5. – С. 48-51.

421. Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 11 квітня 2005 р. № 01-8/344 «Про деякі питання практики застосування норм Господарського процесуального кодексу України, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів у 2004 році» // Вісник господарського судочинства. – 2005. – № 3. – С. 53-58.

422. Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 25 листопада 2005 р. № 01-8/2229 «Про деякі питання практики застосування норм законодавства, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів у I півріччі 2005 року» // Вісник господарського судочинства. – 2006. – № 1. – С. 37-40.

423. Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 13 серпня 2008 р. № 01-8/482 «Про деякі питання застосування норм Господарського процесуального кодексу України, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів у першому півріччі 2008 року» // Вісник господарського судочинства. – 2008. – № 5. – С. 77-90.

424. Дзера И.А. Защита гражданских прав по Гражданскому кодексу Украины / И.А. Дзера // Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 1 / [под ред. Р.А. Майданика]. – К.: Всеукраинская ассоциация издателей «Правова єдність», 2008. – С. 149-159.

425. Луць А.В. Свобода договору за проектом нового Цивільного кодексу України / А.В. Луць // Вісник Вищого арбітражного суду України. – 2000. – № 3. – С. 215-221.

426. Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві України: Навч. посіб / А.В. Луць. – К.: Школа, 2004. – 160 с.

427. Приватно-правові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: колективна монографія / [В.Л. Яроцький,

В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєва, І.В. Жилінкова та ін. / за наук. ред. проф. В.Л. Яроцького]. – Х.: Юрайт, 2013. – 272 с.

428. Бузовська Н.В. Проблемні питання захисту права власності / Н.В. Бузовська // Сучасна цивілістика: Тези наукових робіт учасників V Міжнародної цивілістичної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Одеса, 31 березня – 1 квітня 2010 року). У 2-ч кн.. – Книга 1. – О.: Фенікс, 2010. – С. 42-44.

429. Болокан І.В. Зобов'язально-правові та спеціальні засоби захисту права власності в підприємницькій діяльності: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І.В. Болокан; КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 20 с.

430. Дзера І.А. Гражданско-правовые способы защиты права собственности по законодательству Украины / И.А. Дзера // Альманах цивілістики: Сборник статей. Вып. 5 / [под ред. Р.А. Майданика]. – К.: Алерта, 2012. – С. 241-293.

431. Гупаловська О.Б. Правові засоби захисту права власності / О.Б. Гупаловська // Університетські наукові записки. – 2008. - № 3 (27). – С. 98-100.

432. Кузнєцова Н.С. Проблеми захисту прав інтелектуальної власності в Україні / Н.С. Кузнєцова, О.В. Кохановська // Право України. – 2011. – № 3. – С. 21-29.

433. Кот А.А. Защита прав интеллектуальной собственности по законодательству Украины / А.А. Кот // Альманах цивілістики: Сборник статей. Вып. 2 / [под ред. Майданика Р.А.]. – К.: Алерта; КНТ; Центр учебной литературы, 2009. – С. 132-146.

434. Микитин В. Цивільно-правові засоби захисту майнових прав інтелектуальної власності / В. Микитин // Юридична Україна. – 2012. – № 9. – С. 53-61.

435. Крупчан О. Методологічні засади охорони та захисту майнових прав осіб в Україні та ЄС: Монографія / О. Крупчан, В. Луць, І. Берестова; [за заг. ред. О.Д. Крупчана]. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 160 с.

436. Право інтелектуальної власності: Акад. курс: Підруч. для студ. вищих навч. закладів / [О.П. Орлюк, Г.О. Андрощук, О.Б. Бутнік-Сіверський та ін.; за ред. О.П. Орлюк, О.Д. Святоцького]. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 696 с.

437. Коссаk В.М. Право інтелектуальної власності: Підручник / В.М. Коссаk, І.Є. Якубівський. – К.: Істина, 2007. – 208 с.

438. Захаров Д.Н. Теоретические и практические проблемы защиты личных неимущественных прав граждан: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражд. право; предпр. право; сем. право; межд. частн. право» / Д.Н. Захаров; Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации. – М., 2007. – 34 с.

439. Кохановська О.В. Проблеми застосування цивільно-правових способів захисту інформаційних прав / О.В. Кохановська // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 3. – С. 72-75.

440. Міхно О. Поняття та види підстав припинення цивільно-правового договору / О. Міхно // Право України. – 2004. – № 5. – С. 135-138.

441. Гришко О.С. Проблемні аспекти співвідношення невиконання і неналежного виконання договірних зобов'язань / О.С. Гришко // Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених (21 квітня 2011 року). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – С. 138-139.

442. Блащук А. Правові наслідки припинення договірних зобов'язань внаслідок виконання або розірвання договору / А. Блащук // Юридична Україна. – 2005. – № 9. – С. 38-45.

443. Теньков С. Істотні порушення умов договору як підстава для розірвання / С. Теньков // Вісник господарського судочинства. – 2005. – № 5. – С. 101-106.

444. Коссак В.М. Застосування Віденської конвенції про договори міжнародної купівлі-продажу товарів в національному законодавстві України / В.М. Коссак // Український часопис міжнародного права. – 1994. – № 1. – С. 131-138.

445. Кошиль Ю. Кауза правочину та інститут зміни і розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин: аспекти співвідношення / Ю. Кошиль // Юридична Україна. – 2008. – № 1. – С. 33-38.

446. Мызров С.Н. Заключение, изменение и расторжение договора аренды / С.Н. Мызров // Юрист. – 1999. - № 12. – С. 29-35.

447. Дудко А.Г. Существенное изменение обстоятельств как основание изменения или расторжения договора / А.Г. Дудко // Вестник Московского университета. Серия 11, Право. – 2000. – № 1. – С. 97-105.

448. Рожкова М.А. Средства и способы правовой защиты сторон коммерческого спора / М.А. Рожкова. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 416 с.

449. Венедіктова І.В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І.В. Венедіктова. – Київ, 2013. – 44 с.

450. Боднар Т.В. Одностороння відмова від зобов'язання (договору) у контексті самозахисту цивільного права та інтересу / Т.В. Боднар // Право України. – 2012. – № 9. – С. 110-117.

451. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.4004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 50. – Ст. 3288.

452. Сульженко Ю.О. Захист суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів / Ю.О. Сульженко // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2006. – № 1 (24). – С. 101-104.
453. Венедиктова И.В. Охраняемый законом интерес в гражданском праве: монография / И.В. Венедиктова. – Х.: Точка, 2012. – 508 с.
454. Бервено С.М. Проблеми договірнього права України: Монографія / С.М. Бервено. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 392 с.
455. Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах / [за загальною редакцією академіка НАПрН України Я.М. Шевченко]. – Х.: Харків юридичний, 2011. – 528 с.
456. Трубецкой Е.Н. Труды по философии права / Е.Н. Трубецкой. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. – 543 с.
457. Попов В.К. Гражданско-правовые формы реализации материальных интересов в агропромышленном комплексе СССР: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 / В.К. Попов; Харьк. юрид. ин-т имени Ф.Э. Дзержинского. – Х., 1983. – 395 с.
458. Венедіктова І.В. Інтерес як складовий елемент цивільних правовідносин / І.В. Венедіктова // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 жовтня 2012 року: Т. 1. – К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. – С. 101-104.
459. Гукасян Р.Е. Избранные труды по гражданскому процессу / Р.Е. Гукасян. – М.: Проспект, 2009. – 480 с.
460. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч. / [за заг. ред. Я.М. Шевченко]. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 1. – 692 с.
461. Богданова Е.Е. Защита прав и интересов в договорных отношениях: монография / Е.Е. Богданова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2008. – 247 с.

462. Гурвич М.А. Пресекаательные сроки в советском гражданском праве / М.А. Гурвич. – М.: Всесоюзный юр. заочный институт, 1961. – 78 с.
463. Советское гражданское процессуальное право: Учебник / [под ред. М.А. Гурвича]. – М.: Высшая школа, 1975. – 399 с.
464. Ламм Т.В. Защита охраняемых законом интересов / Т.В. Ламм // Защита частных прав: проблемы теории и практики: материалы 2-й ежегод. междунар. науч.-практ. конф. (г. Иркутск, 20-21 июня 2013 г.) / под ред. Н.П. Асланян, Ю.В. Виниченко. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2013. – С. 61-68.
465. Боднар В.В. Питання здійснення права на захист переважних прав / В.В. Боднар // Юридична Україна. – 2011. – № 7. – С. 13-17.
466. Крашенинников Е.А. Защита охраняемых законом интересов путем преобразования прав и обязанностей / Е.А. Крашенинников // Вестник Высшего Арбитражного Суда РФ. – 2013. – № 2. – С. 6-9.
467. Ткачук А.Л. Цивільно-правовий захист охоронюваних законом інтересів / А.Л. Ткачук, А.І. Дрішлюк // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2004. – Вип. 23. – С. 118-126.
468. Коструба А.В. Деякі особливості припинення права як наслідку правоприпиняючого юридичного факту / А.В. Коструба // Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного (Матвеевські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: у двох томах, Київ, 19 жовтня 2012 року. – К.: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. – Т. 1. – С. 124-128.
469. Чеговадзе Л.А. Защита прав и интересов субъектов гражданского права / Л.А. Чеговадзе // Защита частных прав: проблемы теории и практики: материалы 2-й ежегод. междунар. науч.-практ. конф. (г. Иркутск, 20-21 июня 2013 г.) / [под ред. Н.П. Асланян, Ю.В. Виниченко]. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2013. – С. 163-168.
470. Базилевич А.И. Формы защиты субъективных гражданских прав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А.И. Базилевич; Ульяновский

государственный университет; Институт права и государственной службы. – Ульяновск, 2001. – 205 с.

471. Беляева А. Свобода зміни чи розірвання зовнішньоекономічного контракту / А. Беляева // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 10. – С. 91-93.

472. Жеков В.І. Деякі питання визнання договору недійсним або неукладеним / В.І. Жеков // Університетські наукові записки. – 2005. - № 3 (15). – С. 129-132.

473. Закон України «Про приватизацію державного майна» від 04.03.1992 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 24. – Ст. 348.

474. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14.05.1992 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 31. – Ст. 440.

475. Осетинська Г.А. Проблеми визначення елементів механізму захисту прав та законних інтересів споживачів у сфері надання послуг / Г.А. Осетинська // Вісник господарського судочинства. – 2005. – № 1. – С. 265-269.

476. Вершинин А.П. Способы защиты гражданских прав в суде: дис. ... докт. юрид. наук в форме научного доклада: спец. 12.00.03 / А.П. Вершинин. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1998. – 56 с.

477. Кожухарь А.Н. Проблемы теории и практики права на судебную защиту в исковом производстве: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.03 / А.Н. Кожухарь. – Кишинев, 1990. – 351 с.

478. Добровольский А.А. Исковая форма защиты права / А.А. Добровольский. – М.: Изд-во МГУ, 1965. – 190 с.

479. Грошева О. Нотаріальна і судова форми захисту суб'єктивних прав / О. Грошева // Право України. – 2006. – № 1. – С. 95-98.

480. Курылев С.В. Формы защиты и принудительного осуществления субъективных прав и право на иск / С.В. Курылев // Труды Иркутского

государственного университета. – Сер. юрид. – Т. XXII. – Вып. 3. – Иркутск, 1957. – 412 с.

481. Харитонов Є.О. Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – 776 с.

482. Безсмертна Н.В. Сучасні проблеми цивільного права: збірник наукових праць / Н.В. Безсмертна. – К.: ВГЛ «Обрії», 2009. – 190 с.

483. Безсмертна Н.В. Виконавчий напис як один із способів захисту суб'єктивних цивільних прав / Н.В. Безсмертна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Юридичні науки. – 2007. – № 74-76. – С. 123-126.

484. Загнітко О.П. Захист прав та інтересів господарюючих суб'єктів у системі права України / О.П. Загнітко // Вісник господарського судочинства. – 2001. – № 4. – С. 159-166.

485. Венедіктова І. Форми захисту охоронюваних законом інтересів / І. Венедіктова // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 10. – С. 26-29.

486. Мацегорін О.І. Поняття та зміст захисту цивільних прав / О.І. Мацегорін // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3. – С. 143-147.

487. Фігель А. Форми захисту житлових прав фізичних осіб / А. Фігель // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 9. – С. 31-34.

488. Ярова Т.М. Поняття і види форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів / Т.М. Ярова // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2007. – Випуск 375. Правознавство. – С. 63-67.

489. Мартынова Н.Ю. Способы самозащиты гражданских прав / Н.Ю. Мартынова // Защита частных прав: проблемы теории и практики: материалы 2-й ежегод. междунар. науч.-практ. конф. (г. Иркутск, 20-21 июня 2013 г.) / [под ред. Н.П. Асланян, Ю.В. Виниченко]. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2013. – С. 69-72.

490. Ромащенко Л.О. Право на самозахист цивільних прав – новела нового Цивільного кодексу: законодавче закріплення та проблеми реалізації / Л.О. Ромащенко // Тези доповідей Третьої Всеукраїнської науково-практичної конференції з цивільного права «Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.: наукові новели та практика застосування», м. Львів, 22-23 лютого 2007 р. – Львів, 2007. – С. 93 (С. 92-93).

491. Гражданский кодекс Республики Беларусь: с изм. и доп. по состоянию на 20 апреля 2011 г. – Минск: Национальный центр правовой информации Республики Беларусь, 2011. – 640 с.

492. Голосніченко І.П. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина: підручник / І.П. Голосніченко. – Київ: Укр. акад. внутр. справ, 1995. – 268 с.

493. Майданик Р.А. Виконавчий напис нотаріуса як спосіб захисту цивільних прав: теорія і практика застосування / Р.А. Майданик // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8. – С. 96-105.

494. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) від 09.07.2002 р. // Офіційний вісник України. – 2002. – № 28. – Ст. 1333.

495. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо досудового врегулювання спорів» від 23.06.2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 33. – Ст. 427.

496. Оглядовий лист Вищого господарського суду України «Про деякі питання судової практики застосування Статуту залізниць України, інших норм транспортного законодавства» від 29.11.2007 р. // Вісник господарського судочинства. – 2008. – № 1. – С. 43 (С. 43-58).

497. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / [кол. авт.: Г.Л. Знаменський, В.В. Хахулін, В.С. Щербина та ін.; за заг. ред. В.К. Мамутова]. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 688 с.

498. Матиевский М.Д. Спор о праве – процессуальное средство защиты субъективных прав и охраняемых законом интересов / М.Д. Матиевский // Осуществление и защита гражданских и трудовых право: сб. науч. трудов. – Краснодар, 1989. – С. 134-142.

499. Елисейкин П.Ф. Процессуальное понимания спора о праве и его критика / П.Ф. Елисейкин // Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Ярославль, 1981. - С. 3-24.

500. Бутнев В.В. Спор о праве – организационно-охранительное правоотношение / В.В. Бутнев // Проблемы защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Ярославль, 1981. – С. 43-50.

501. Боднар Т.В. Односторонний отказ в гражданском праве / Т.В. Боднар // Альманах цивилистики: Сборник статей. Вып. 5 / [под ред. Р.А. Майданика]. – К.: Алерта, 2012. – С. 387-401.

502. Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» від 05.04.2001 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 29. – Ст. 137.

503. Закон України «Про житлово-комунальні послуги» від 24.06.2004 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 47. – Ст. 514.

504. Кодекс торговельного мореплавства від 23.05.1995 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №№ 47-52. – Ст. 349.

505. Повітряний кодекс України від 19.05.2011 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 48-49. – Ст. 536.

506. Костенко Л. Одностороння відмова від зобов'язань за договором / Л. Костенко // Юридичний журнал. – 2006. - № 5 (47). – С. 108-110.

507. Гражданское право: В 2 т. Том II. Полутом I: Учебник / [отв. ред. проф. Е.А. Суханов]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство БЕК, 2002. – 704 с.

508. Денисенко Б. Особливості змін в односторонньому порядку умов договору про надання споживчого кредиту / Б. Денисенко // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 11. – С. 41-43.

509. Майоров В. Расторжение договора / В. Майоров // Юридическая практика. – 2006. – № 52 (470). – С. 20-21.

510. Цивільний кодекс України. Постатейний коментар у двох частинах. Частина 2. / [керівники авторського колективу та відповідальні редактори проф. А.С. Довгерт, проф. Н.С. Кузнєцова]. – К.: Юстиніан, 2006. – 1008 с.

511. Пасічник Н. Новація інституту односторонньої відмови від зобов'язання та односторонньої зміни його умов / Н. Пасічник // Юридичний журнал. – 2005. – № 2 (32). – С. 24-27.

512. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» № 296/5 від 22.02.2012 р. із змінами та доповненнями // Офіційний вісник України. – 2012. – № 17. – Ст. 632.

513. Уразова А. Одностороння відмова від виконання договорів доручення та комісії не обумовлена будь-якими обставинами (порушенням) / А. Уразова // Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених (21 квітня 2011 року). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – С. 193-194.

514. Бутирський А.А. Правове регулювання відмови від виконання договорів боржника у процедурах банкрутства / А.А. Бутирський // Вісник господарського судочинства. – 2005. – № 6. – С. 154-159.

515. Дихтяр А.И. Банкротство: условия действительности одностороннего отказа арбитражного управляющего от исполнения договоров должника / А.И. Дихтяр // Арбитражный и гражданский процесс. – 2001. – № 8. – С. 23-29.

516. Маліновська А.М. Проблемні питання розірвання цивільних договорів в односторонньому порядку / А.М. Маліновська // Сучасна

цивілістика: Тези наукових робіт учасників V Міжнародної цивілістичної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Одеса, 31 березня – 1 квітня 2010 року). У 2-х кн. – Книга 1. – О.: Фенікс, 2010. – С. 299-301.

517. Блащук А.М. Відмова від виконання договору як підстава припинення зобов'язання / А.М. Блащук // Юридична Україна. – 2004. – № 12. – С. 43-47.

518. Дякович М.М. Припинення договору найму (оренди) та його правові наслідки / М.М. Дякович, Л.Л. Тарасенко // Адвокат. – 2012. - № 5 (140). – С. 21-26.

519. Соменков С.А. Расторжение договора в одностороннем порядке // Государство и право. – 2000. – № 4. – С. 42-45.

520. Закон України «Про страхування» від 07.03.1996 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 18. – Ст. 78.

521. Бахрієва З.Р. Припинення договору страхування та його наслідки / З.Р. Бахрієва // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 23 (62). – 2010. - № 2. – С. 292-299.

522. Гражданский кодекс Грузии / [науч. ред. З.К. Бигвава]. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – 750 с.

523. Кравчук А.С. Одностороннє припинення договірної зобов'язання за законодавством України та зарубіжних країн / А.С. Кравчук // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку. Зб. статей / [за ред. Ю.С. Шемшученка, Л.В. Губерського, І.С. Гриценка; упор. І.С. Кресін]. – К.: Логос, 2009. – С. 433-435.

524. Ульянов И.В. Изменение договора купли-продажи и его разновидностей: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражд. право; предпр. право; сем. право; межд. частн. право» / И.В. Ульянов. – Саратов, 2004. – 174 с.

525. Витрянский В.В. Общие положения о договоре в условиях реформирования гражданского законодательства / В.В. Витрянский // Альманах

цивилистики: Сборник статей. Вып. 5 / [под ред. Р.А. Майданика]. – К.: Алерта, 2012. – С. 358-386.

526. Андрейцев В.В. Договірні правовідносини з виконання науково-дослідних робіт [Текст]: моногр. / В.В. Андрейцев. – Д.: Національний гірничий університет, 2012. – 235 с.

527. Постанова Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування законодавства про оренду (найм) майна» № 12 від 29 травня 2013 р. // Юридичний вісник України. – 2013. – № 26. – С. 26-31.

528. Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 111-16 ГПК України, за I півріччя 2012 р., від 01.08.2012 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2012. – № 9. – С. 4-7.

529. Гриняк А. Одностороння відмова від виконання обов'язків за договором підряду як наслідок порушення підрядних зобов'язань / А. Гриняк // Юридична Україна. – 2012. – № 12. – С. 51-55.